

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041 - 4255

BELLE TEN

Cilt: II

Sa. 7/8

Temmuz - I. Teşrin 1938

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ — A N K A R A

1 9 9 4

BELLETEN

ISSN 0041-4255

**Birinci baskı : 1938
İkinci baskı : 1994**

Türk Tarih Kurumu, Belleten'in bu sayılarını büyük Cumhuriyetimizin 15 inci yıl dönümüne tahsis etmekle, baktiyarlık duymaktadır.

BELLETEN

Cilt: II Temmuz — I. Teşrin 1938

Sayı: 7/8

TÜRK İSTİKLÂLİ VE LOZAN MUAHEDESİ 1]

Âfet

Türk Tarih Kurumu Asbaşkanı

I. — Giriş

Tarih ilminin son verimlerine istinaden, Türk medeniyeti bu gün beşeriyetin tanıdığı medeniyetlerin en eskilerinden ve en ehemmiyetlilerinden biri olarak telâkki olunabilir.

Cihan tarihinin zaman bakımından en geri devirlerine kadar gidelim, daima bir Türk devletinin mevcut olduğunu görebiliriz. Tarihte hiç bir devir hattâ hiç bir yıl yoktur ki bunda bir Türk devletinin oynadığı siyasal ve kültürel rol mevzuubahs olmasın.

Bugün tanılan en eski medeniyetin ve cihan tarihinin en eski Türk Devletinin, yeni vesikalara göre Sumer medeniyeti ve Sumer devleti olması ihtimali kuvvetlidir; tarihin seyri boyunca biribiri ardına yaşıyan muhtelif Türk Devlet şekillerini burada saymadan bugünkü Cümhuriyetçi Türkiyeden hemen önce gelen Türk devletinden yani Osmanlı İmparatorluğundan bahsedeceğim. Bu devlet XIII üncü asırdan itibaren Avrupa, Asya ve Afrika kıtalarına yayılmıştı. Osmanlı İmparatorluğunun, bugünün birçok memleket ve devletini evvelce içine aldığı malûmdur: Irak, Hatay, Suriye, Palestin, Erdel, Arabistan (Hicaz, Necit, Yemen ve Asir), Mısır, Bingazi, Trablus, Tunus, Yunanistan, Ege ve Akdeniz adaları, Arnavutluk, Bulgaristan, Yugoslavya, Eski Avusturya (hemen hemen Viyanaya kadar), Macaristan, Romanya, Ukrayna, Kırım, Kafkasya ve Türkiye.

[1] Cenevrede Fransızca olarak verilen konferansın tercümesi (1936).

Bu muhteşem Türk devleti, bu fevkalâde büyük sahalarda hâkim olmakla kalmamış, aynı zamanda oralarda evvelce inkişaf etmiş olan medeniyet bakiyelerini, kendi kültürünü de katarak, muhafaza etmişti.

Osmanlı Devleti zamanında bazı hatâlar işlenmişti. Son dejenerere sultanlarla bazı dirayetsiz devlet adamları, bu hataları görüp ortadan kalkmaları için lâzımgelen tedbirleri keşfedemediler.

Türk Milletinin enerjisi ve kanı, bu gibi hataların düzeltilmesi için sarfedileceği yerde, maalesef hiçbir akıllı gaye olmaksızın israf olunuyordu. Osmanlı Devletinin cihan savaşına iştiraki zekâ noksanının en göze çarpan misalidir. Bu savaşta, Türk Ordusu iktidarlı komutanlar tarafından idare edildiği vakit, yüksek kıymetini, kazandığı zaferlerle - meselâ Çanakkalede Arıburnunda ve Anafartalarda - göstermiştir. Fakat merkezi devletlerin yenilmesi üzerine, Osmanlı İmparatorluğu felâketli bir mütarekeyi imza etmek zarureti karşısında kaldı.

Büyük savaşın sonunda talep ve imza olunan mütarekeler şunlardır :

Bulgaristanla :	19. IX. 1918
Almanya ile :	4. X — 11. XI. 1918
Avusturya ile :	7. X — 3. XI. 1918
Osmanlı İmparatorluğu ile :	30. X. 1918

Şartları pek ağır olan Mondros mütarekesinden sonra, savaş esnasında düşmanın ayak basmadığı Türk ülkelerinin işgali başladı.

1920 de imza edilmiş olan Sevr muahedesine gelince, bu, Osmanlı İmparatorluğunun sadece ölüme mahkûmiyetini ifade ediyordu.

Muahedenin şartlarına bakılırsa artık Osmanlı İmparatorluğu yoktu; siyasal sınırları ancak hayali idi. Hükûmetin bütün şubeleri artık yabancı devletlerin elinde idi. Her nevi ekonomik faaliyet Türk milletine kapanmıştı. Esasen bu muahdede Türklere herhangi bir hayat hakkı tanınmıyordu ki!

Sultan gûya devletin başında bulunuyordu ; fakat bütün işleri sarayında oturmaktan ibaretti.

Şark meselesini kat'i olarak halletmiş olmak emniyeti ile mütefik devletler, «Hasta adam»'ı ölmüş olarak telâkki ediyor ve ondan âzami istifadeyi çıkarmağa gayret ediyorlardı. Bu hususta hiçbir fırsatı kaçırmıyorlardı.

Fakat, - bu kısa izahattan da anlaşıldığı veçhile - mahvolmuş addolunan İmparatorlukta bir kuvvet daima mevcuttu. Bu kuvvet

Türk Milleti ile onun istiklâl aşkı ve yeni bir devlet kurmak kabiliyeti idi.

Türk Milleti, evlâtları arasında Büyük Şefini buldu, istiklâline kavuştu ve yeni bir Devlet yarattı.

Cümhuriyetin 15 inci yılı münasebetile neşredilen bu yazıda hâdisenin tarihini kısaca hatırlatmak ve Türk İstiklâlinin arsiulusal bir vesikası olan Lozan Muahedenamesini incelemek isterim.

II. — İstiklâl Savaşı

Lozan Muahedesinin bütün şumulünü anlamak için geriye bir bakış zarureti belirmektedir.

Mondros mütarekesinin tarihi olan 30 I. Teşrin 1918 tarihine avdet edelim:

Müttefik devletler mütarekenin hükümlerini en kat'i bir şekilde Türk milleti aleyhine tatbik ediyorlardı. Bilhassa 7 inci madde, onlara ülkenin her hangi bir noktasını işgal etmek fırsat ve hakkını veriyordu. Burada şöyle deniliyordu: « vaziyet, emniyetlerini tehdit eder mahiyette olduğu takdirde, Müttefiklerin bütün sevküleceş noktalarını işgale salâhiyetleri olacaktır.»

Sahillerin en ehemmiyetli noktaları böylece işgal olundu.

Müttefik devletlerin yardım ve teşcii ile 15 Mayıs 1919 da Yunan ordusu İzmir şehrini işgal etti. Diğer taraftan, İstanbul İtilâf devletlerinin bütün ordularının temerküz noktası oldu.

Yunanlılar da dahil olmak üzere bu devletler işgal sâhalarını yavaş yavaş genişletmişlerdi; sulh daha henüz uzakta idi. Zaten haddinden fazla uzamış olan mütareke, daha çok zaman uzıyacak gibi görünüyordu. Onun için Müttefikler emniyetlerini kuvvetlendirmek hususunda gayretlerine devam ediyorlardı.

Büyük Şefimiz Atatürk, İstiklâl savaşına dair en ehemmiyetli vesika olan büyük nutkunda (1927) vaziyeti şöyle tasvir ediyor:

«1919 senesi Mayısının 19 uncu günü Samsuna çıktım. Vaziyet ve manzarai umumiye:

Osmanlı Devletinin dahil bulunduğu grup, Harbi Umumide mağlûp olmuş, Osmanlı ordusu her tarfta zedelenmiş, şeraiti ağır bir mütarekename imzalanmış, Büyük Harbin uzun seneleri zarfında, millet yorgun ve fakir bir halde. Millet ve memleketi Harbi Umumiyeye sevkedenler, kendi hayatları endişesine düşerek, memleketten firar etmişler. Saltanat ve hilâfet mevkiini işgal eden

Vahdettin, mütereddi, şahsını ve yalnız tahtını temin edebileceğini tahayyül ettiği deniğ tedbirler araştırmakta. Damat Ferit Paşanın riyasetindeki kabine âciz, haysiyetsiz, cebin, yalnız padişahın iradesine tâbi ve onunla beraber şahıslarını vikaye edebilecek herhangi bir vaziyete razı.

Ordunun elinden esliha ve cephanesi alınmış ve alınmakta ..

İtilâf devletleri mütareke ahkâmına riayete lüzum görmüyorlar. Birer vesile ile, itilâf donanmaları ve askerleri İstanbulda»

Bundan evvelki izahattan da anlaşılacağı gibi, iktidar mevkiini işgal edenlerde milli mesuliyet hissi hiç mevcut değildi. Fakat bunların cinayetleri bununla kalmıyordu, Milleti zayıf düşürmek için ihanetlerinde düşmandan daha ileri varıyor ve düşmanla elbirliği yaparak Türkiyenin istiklâli aleyhine çalışıyorlardı. İçinde ve dışında düşmanla çevrilmiş olan Türk milleti, şefsiz ve hükûmetsiz kalmıştı. Bu vaziyet karşısında iki kuvvet teşekkül etti:

1) Memleketin muhtelif sâhalarını ayrı ayrı kurtarmak isteyen vatanseverlerle bunların bu maksatla tesis etmiş oldukları kurumlar; bu teşebbüslerin esasında her ne kadar iyi bir maksat mevcut idiye de memleketi parçalamaya matuftu ve Müttefikler, ganaimin mühim bir parçasını kendi lehlerine temin için vaziyetten istifadeyi düşünüyorlardı.

2) İkinci kuvvet, Mustafa Kemalın şahsında temerküz ediyordu. Gayesi, bütün memleketi iç ve dış düşmalarından kurtarmak ve Türkiyeye tam istiklâli temin etmek.

22 Haziran 1919 da Mustafa Kemal, Amasyadan şu mahrem tamimi gönderdi :

«1 — Vatanın tamamıyeti, milletin istiklâli tehlikededir.

2 — Hükûmeti merkeziye deruhte ettiği mes'uliyetin icabatını ifa edememektedir. Bu hal milletimizi madum tanıtıyor.

3 — Milletin istiklâlini yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır.

4 — Milletin hal ve vaz'ını derpiş etmek ve sadayı hukukunu cihana işittirmek için her türlü tesir ve mürakabeden azade bir heyeti milliyenin vücudü elzemdir.

5 — Anadolunun bilvüch en emin mahalli olan Sıvasta milli bir kongrenin serian in'ikadı takarrür etmiştir.

6 — Bunun için teknil vilâyetlerin her livasından milletin itimadına mazhar üç murahhasın sür'ati mümkinine ile yetişmek üzere hemen yola çıkarılması icap etmektedir.

7 — Her ihtimale karşı keyfiyetin bir sırrı millî halinde tutulması ve murahasaların lüzum görülen mahallerde seyahatlerinin mütenekkiren icrası lâzımdır.

8 — Vilâyatı şarkıye namına 10 Temmuzda Erzurumda bir kongre in'ikat edecektir. Mezkûr tarihe kadar vilâyatı saire murahhasları da Sıvasa vasıl olabilirlerse Erzurum kongresinin âzası da Sıvas içtimaı umumisine dahil olmak üzere hareket eder.»

Bu tamim, Mustafa Kemal'in başkanlığında ilkönce Erzurumda, sonra Sıvas'ta toplanan millî kongrelerin mahiyeti ile kendilerine edindikleri vazifeyi göstermektedir. Bunların kararları Sultana ve Müttefik devletlere bildirildi: Tebliğlerde esas nokta şu şekilde ifade olunmuştu :

«Hududu millîye dahilinde bulunan bilcümle aksamı vatan bir küldür. Yekdiglerinden infikâk kabul etmez.»

Anadolu ve Trakya Türkleri Mustafa Kemal'in idaresi altında siyasi bir teşekkül halinde toplandılar. Diğer taraftan askeri teşekküller, düşmana karşı cephe almak için onun emri altına giriyorlardı.

23 Nisan 1920 de Türkiye Büyük Millet Meclisi (Kamutay) Ankarada toplanmıştır. Millî hakimiyet prensipine dayanan bu yeni teşekkül, evvelce İstanbul hükûmetinden tamamen müstakil bir heyet haline girmiş ve bu sıfatla Türk milletinin tam istiklâlini temin için şiddetli bir savaşa girişmişti.

Mustafa Kemal Büyük Millet Meclisine başkan olarak seçildi.

*
* *

Yunanlılara karşı ilk iki zafer, Eskişehir yakınında, İnönünde kazanıldı. Püskürtülen düşman kendisini takviye etmeğe mecbur oldu, taarruza geçerek Sakarya nehrini aştı ve Ankaranın civarına kadar geldi. Büyük muharebe Sakaryanın şarkında vukubuldu ve 21 gün, 21 gece devam etti. (23 Ağustos - 13 Eylül 1921) Mustafa Kemal tarafından kumanda edilen Türk ordusu düşmanı mağlûp ve geri çekilmeğe mecbur etti. Bu zaferden sonra Mustafa Kemal Müşir rütbesi ve Büyük Millet Meclisi tarafından «Gazi» unvanı verildi. *Sakarya zaferi millî kurtuluşun hareket noktası olmuştur.*

Büyük Türk taarruzu 26 Ağustos 1922 de başladı. Türk ordusu Başkumandanı Mustafa Kemal, Yunan ordusunu, *Afyonkarahisar—Dumlupınar* da harbi kabule mecbur kıldı ve tamamen imha etti. Yunan ordusu Başkumandanı esir alındı (ve Uşakta Mustafa Kemal

tarafından gayet nazik bir surette kabul olundu); 1 Eylülde Mustafa Kemal Türk ordularına, tarihi bir şöhret kazanan şu emri verdi:

«Ordular! İlk hedefiniz Akdenizdir. İleri!»

9 Eylül 1922 de muzaffer Türk ordusu İzmirde girdi.

18 Eylülde garbi Anadolu düşman askerlerinden tamamen kurtulmuş bulunuyordu.

Türklerin İzmirde girmelerinden hemen sonra ve Çanakkaleye yaklaştıklarında İngiliz generali Harrington İzmirde Başkumandanla görüşmeği istedi. Kendisine, Garp Cephesi Kumandanı general İsmet İnönü'nün müttefiklerin delegelerini Mudanyada 3.X.1922 de kabul edeceği cevaben bildirildi.

İşte bu suretle müzakerelere başlandı ve netice olarak bir taraftan Türkiye, öte taraftan İngiltere, Fransa, İtalya ve Yunanistan tarafından 11 I. Teşrin 1922 de imzalanan mütareke vücut buldu.

Mudanya müzakereleri esnasında, Mustafa Kemal Trakya işgalden kurtulmadıkça ileri hareketini durdurmanın imkânsız olduğunu ileri sürdü. Bu hususta çetin münakaşalar yapıldı; müttefiklerin murahasaları Trakyanın tahliyesini sulhun aktolunmasına tâbi kılmak istiyorlardı. Türklerin muhasemata başlamak tehdidi altında muvakkat olarak inkitaa uğramış olan müzakerelere tekrar başlandı ve 11 I. Teşrin 1922 de şöyle bir uzlaşma elde edildi:

1) Türkiye, hiçbir kuvvete müracaat etmeksizin Meriç nehrine kadar Trakyayı elde ediyor ve Yunan ordusu Trakyayı 15 gün içinde boşaltmağı taahhüt ediyordu.

2) Boğazlar mıntakasında mülki idare Türklere kalıyor, fakat müttefik devletler sulhun imzasına kadar askerlerini orada bulundurmamak hakkını muhafaza ediyorlardı.

* *

Osmanlı İmparatorluğu cihan savaşından mağlûp olarak çıkmıştı. Halbuki Türk milletinin kurtarıcısı Mustafa Kemal'in idaresi altında teşekkül etmiş olan yeni devlet, savaşı zaferle bitirdi ve, bütün hak ve vazifelerini müdrük ve diğer bütün medenî milletlerle müsavi olarak, medeniyet dünyası karşısına çıktı.

İşte bu zafer sayesinde ki Lozanda sulh şartlarını münakaşa etmek mümkün oldu. Sulh bu zafere dayandı.

* *

Vaziyeti iyice aydınlatmak için, Türkiyede husule gelmiş olan büyük değişikliklerden bahsetmekliğim icabedecektir :

1920 de Büyük Millet Meclisinin açılışında, Ankarada hükûmetin teşekkülü etrafında uzun uzadıya münakaşalar olmuştu. Meclise teklif ettiği dört maddeli bir kanun lâyihasıyla Mustafa Kemal, İstanbul hükûmetinden iyi bir şey beklemenin abes olduğunu söyleyerek, bunun zarureti üzerinde ısrar etti. Burada şu satırları okuyoruz :

“Padişah ve halife, altında bulunduğu tazyikten kurtulduğu zaman, meclisin tanzim edeceği kanunî esaslar dairesinde vaziyetini alır,,

. 1 İkinciteşrin 1922 de Mustafa Kemal Meclise, uzun ve şiddetli münakaşalara sebebiyet veren, fakat neticede saltanatın ilgasını ve hilâfetin rütbe ve salâhiyetlerinin elinden alınmasını mucip olan bir lâyiha verdi. Böylece, Sultan - Halifenin kanunî vaziyeti Büyük Millet Meclisi tarafından 1920 lâyihasında derpiş olduğu şekilde tesbit olunmuştur.

Diğer taraftan, vatanın kara günlerinde yerinden kımıldamamış olan Sultan Vahdettin, Türk milletinin zafer ve istiklâl gününde kaçmıştı. İstanbulda Müttefik kuvvetleri başkumandanı general Harrington bu hâdiseyi şu şekilde kaydetmektedir :

“17 İkinciteşrin 1922 de, Zatı şahane (yani Sultan) İngilterenin himayesi altına girip, İstanbulu bir İngiliz harp gemisile terketmişlerdir.,,

Bu, Osmanlı İmparatorluğunun sonudur. Artık Türkiye Lozanda yalnız Ankara milli hükûmetinin murahhas heyeti tarafından temsil olunacaktır.

III. — Lozan Muahedesi

Lozan Muahedesinin etüdünü iki bölüme ayırmak icabeder.

İlkönce, Osmanlı İmparatorluğu tarafından bırakılan çetin meselelerin halli gelir. Hemen şunu kaydetmek isterim ki meselelerin bir kısmı hakkında emri vakiler karşısında bulunuluyordu ve yeni devlete bunları hukukan tanımak vazifesi düşüyordu.

İkinci olarak, yeni Türk devletinin bütün arsiulusal münasebetlerini tesbit etmek gelir.

Bu ayırmayı yaptıktan sonra, muahedenamenin umumî olarak incelenmesine geçiyorum :

Lozan Muahedesinin hakikî mahiyetini ve yeni Türk devletinin âkit taraf sıfatile diğer devletlerle tamamen müsavi derecede addolunmasını hakkile takdir etmek için, ilkönce mukavelenamenin mukaddimesini göz önünde tutmak lâzımdır.

«Bir taraftan,

Britanya İmparatorluğu, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan, Romanya, Sırp - Harvat - Sloven devleti,

Ve diğer taraftan,

Türkiye,

1914 senesinden beri şarkın sükûnunu ihlâl eden hali harbe katî surette hâtime vermek arzuyu mütekabiliyle mütehasis olarak,

Ve kendi milletlerinin müşterek refah ve saadeti için elzem olan dostane ve ticarî münasebatı beyinlerinde yeniden tesis etmek emelinde bulunarak,

Ve bu münasebatın devletlerin istiklâl ve hâkimiyetine hürmet esasına müstenit olması vücubunu mülâhaza ederek,

Bu hususta bir muahede akdine karar vermişler.»

İsmet İnönü 1923 te Kamutay önünde verdiği izahatta mukadimenin ehemmiyetini aydınlatmak için şu mealde beyanatta bulunmuştu :

“Yüksek Meclisinize arzettiğimiz muahedenamenin mukaddimesinde, Türkiye ile diğer devletler arasındaki münasebatın, devletlerin istiklâl ve hâkimiyetine riayet esasına istinat etmesi lâzım geldiği kaydolunmaktadır. Bunlar, vuzuhsuz, mânasız ve tesadüfî sözler değildir. Bilâkis, kutsî bir ülküye vasıl olmağa azmetmiş bir milletin elde ettiği bir vaziyet ve bir neticedir. Elimizde bulunan vesikalar, bütün bir devrin savaşlarının verimidir.»

20 İkinciteşrin 1922 de Lozan konferansı müzakereleri başladı. Türk Murahhas Heyetinin başkanı, o zaman Hariciye Vekili olan İsmet İnönü idi.

Lozan konferansının müzakereleri 21 İkinciteşrin 1922 den 24 Temmuz 1923 e kadar olmak üzere sekiz ay sürdü. Arada 4 Şubattan 23 Nisana kadar iki buçuk aylık bir fasıla oldu.

Bu fasılanın sebebi, müzakerelerin birinci devresinde Türklerin arzularının tamamen yerine getirilmiş olmamasıdır. İki ay süren münakaşa ve müzakereden sonra bizim için hallolmuş ve hallolmamış meseleler bulunuyordu.

Burada yalnız hallolmamışları zikredeceğim :

1) Kapitülasyonlar meselesi.

2) Eski Osmanlı İmparatorluğunun yaptığı borçlar meselesi.

- 3) Müttefiklerin istedikleri tavizat meselesi.
- 4) İmtiyazlar meselesi.
- 5) Yunanlıların garbî Anadolu ile şarkî Trakyada yaptıkları tahribata karşılık tazminat meselesi.
- 6) İstanbulun ve Boğazların tahliyesi meselesi.
- 7) Irakla sınırın tahdidi meselesi.

Bu meseleler yüzünden koferansın inkıtaa uğramış olması, Türk milletinin istiklâline ne kadar bağlı olduğunu ispat eder. Hayatî bir ehemmiyeti olan bu nokta üzerinde, fedakârlık yapmak Türkiye için mevzuubahs olamazdı. Atatürk tarihî nutkunda buna dair şöyle diyor :

«Lozan sulh masasında mevzuubahs edilen mesail, üç, dört senelik yeni devreye ait ve münhasır kalmıyordu. Asırlık hesaplar rü'yet olunuyordu. Bu kadar eski, bu kadar karışık, bu kadar mülevves hesapların içinden çıkmak, elbette, o kadar basit ve kolay olmalıydı»

«Maziye ait müsamahaların, hataların faili biz olmadığımız halde, esasen asırların müterakim hesabı bizden sorulmamak lâ-zımgelirken, bu hususta da dünya ile karşı karşıya gelmek bize teveccüh etmişti. Millet ve memleketi hakikî istiklâl ve hâkimiyetine sahip kılmak için bu müşkülât ve fedakârlığı da iktiham etmek bizim üzerimize tahmil olunmuştu. Ben, neticenin behemehal müsbet olacağından emim idim. Türk milletinin mevcudiyeti için, istiklâli için, hâkimiyeti için behemehal istihsal ve temine mecbur olduğu esasların, cihanca tasdik olunacağına asla şüphe etmiyordum. Çünkü, hakikatte bu esaslar, kuvvet ve liyakatle filen ve maddeten istihsal edilmiş idi. Konferans masasında talep ettiğimiz, zaten istihsal edilmiş olan hususatın usulen ifade ve tasdikından başka birşey değildi. Matalebatımız, sarîh ve tabii haklarımızdı. Bundan başka, hukukumuzu muhafaza ve temin için kudretimiz de vardı; kuvvetimiz de kâfi idi. En büyük kuvvetimiz, en şayanı emniyet mesnedimiz, hâkimiyeti milliyemizi idrak etmiş ve onu bilfiil halkın eline vermiş ve halkın elinde tutabileceğimizi filen ispat eylemiş olduğumuz idi.

İşte, bu mülâhazalara binaen, konferansın cereyanını sükûnetle takip ediyor ve gösterdiği makûs vaziyetlere lüzumundan ziyade ehemmiyet atfetmiyordum.»

Lozan konferansının sekteye uğramış olmasına rağmen, Türkiye Hükümeti müttefik devletlerle münasebatına devam ediyordu. 8 mart 1923 te İsmet İnönü Hariciye Vekili sıfatile devletlere bir nota ile Türkiye hükümetinin muahedename projesinde ne gibi tadilat yapmak istediğini bildirdi.

28 mart tarihli cevabi notalarında devletler, Lozan konferansının tekrar açılmasını kabul ettiklerini bildirdiler.

Muallakta kalmış olan meseleler, konferansın üç ay süren ikinci devresinde hallolundu.

Lozan muahedesi, 24 Temmuz 1923 te imza edildi. 5 fasıl, 5 itilâf, 5 protokol ve 5 beyannameye taksim edilmiş olan 143 maddeyi ihtiva etmektedir.

İki mesele kalıyordu; bunların halli sonraya bırakıldı:

- 1) Türkiye ile Irak arasındaki sınırın tesbiti (Musul meselesi).
- 2) Eski Osmanlı Devleti Düyunu Umumiyesi (Kuponlar meselesi).

**

Cihan harbinden sonra akd olunmuş bütün sulh muahedelerinin sonuncusu olan Lozan muahedesi, Türkiye ve imza eden diğer devletler için ne gibi bir mâna ifade eder? Bunu izah ederken muahedenin hukukî hükümlerini tahlil etmiyeceğim. XX inci asır için ehemmiyeti inkâr edilemeyecek olan bu hâdisenin yalnız tarihî rolüne bir Türk sıfatile işaret etmeğe gayret edeceğim.

Sulh muahedeleri cihan savaşının galip ve mağlûpları arasında akd olunmuştur.

Bütün sulh muahedeleri galipler tarafından mağlûplara, münakaşasız ve cebren kabul ettirilmiştir.

Türkiye, Lozanda, cihan savaşının galipleri olan devletlerin hemen hemen hepsini karşısında buldu. Fakat bu Türkiye, mağlûbiyeti kabul ederek Sevr muahedesini imzalamış olan Osmanlı İmparatorluğu değil, cihan savaşından sonra dört yıl daha iç ve dış düşmanlarına karşı istiklâlini korumak için mücadele etmiş ve millî hâkimiyete dayanan yeni bir devlet kurmakla kuvvetini göstermiş bir Türkiye idi. Memleket Sevr muahedesinin emrettiği taksimi ve istiklâlden mahrumiyeti kabul etmeyen bir Şefin etrafında toplanmış Türklerden mürekkepti.

Lozan Muahedesinin hakiki karakterini ve yüksek kıymetini, Sevr muahedesile mukayese etmekle anlamağa muvaffak oluruz.

Sevr: Osmanlı Devletinin tarihte gömülmesini tesbit eden bir vesika.

Lozan : Hür bir millet sıfatile, Sevr muahedesi önünde boyun eğmiyen Türk Devletinin istiklâl hakkını bütün dünyaya kabul ettirmeğe yarıyan bir vesika.

İki muahede arasındaki farkı canlandırmak için 1923 te Lozan Muahedesinden sonra çıkmış olan bir makalenin mealini nakledeceğim :

Bizden istenilen şeyler: Trakyanın Yunan, İstanbulun Arslulusal, Şarkî Anadolunun Ermeni olması, Adananın Fransız sömürgesi ve Antalyanın İtalyan sömürgesi olması. Ne bir ordu, ne de bir donanmaya malik olmak hakkımız olacaktı. Saray, kendisine tâbi, Anadolunun ortasında kaybolmuş iki üç vilâyetle beraber, büyük ve küçük devletlerin kontrolü altına konacak ; maliyemiz, adliyemiz, nafia işlerimiz, kara ve deniz kuvvetlerimiz, sınırlarımız, boğazlarımız, maarifimiz kontrol edilecekti. Hülâsa, Türkiye inihâl edecek ; artık bir devlet teşkil edemeyecek, bayrağı Marmara ve Ege kıyılarından kalkacaktı. İşte Sevr muahedesinin programı, mânası bu idi.

Elde ettiğimiz şeyler : Anadolu inkılâbı, Yunanlılara İzmir havâlisinde, işgal ordusuna Adana mıntakasında ve Ermenilere şark sınırında yolu kapadı. Antalyadaki kıtaat çekildi. Bugün garbî ve şarkî Anadolu, Adana, Trakya, Antalya, Boğazlar, İstanbul bizimdir. Ordumuz, donanmamız olacak ; kendi kendimizin efendisiyiz ; millî birlik tahakkuk etti.

Arzumuz bu idi ; Lozan Muahedesinin mânası da budur.

* * *

Yeni devletin sınırlarının nasıl tesbit edildiğini izah için 1921 yılına rücu etmeliyiz. Cenup sınırında muhasematın durdurulması ve bir itilâf akdedilmesi maksadile Fransız murahhaslarile siyasal müzakerelere girişildi.

Eski Fransız Vekili Franklin Bouillon evvelâ yarı resmî olarak bu hususta Mustafa Kemal ile görüştü. Bu mükâlemeler millî mimisakin, Türk emellerinin umumî gayelerine işaret ediyordu.

Konuşmalar esnasında Mustafa Kemal Franklin Bouillon'a şöyle cevap verdi :

«..... Sevr Muahedesini dimağından çıkarmıyan milletlerle, itimat esasına müstenit muamelâta girişemeyiz. Bizim nazarımızda böyle bir muahede yoktur.....»

«..... İstiklâli tam, bizim bugün, deruhte ettiğimiz vazifenin ruhu aslisidir. Bu vazife, bütün millete ve tarihe karşı deruhte

Meriç nehrinin Talveg'i Türkiye ile Yunanistan arasında sınır olarak kabul olunmuştur. Ancak, nehrin öte tarafında bulunan Edirne garı, ülkelerinde yapılmış zarar ve ziyana karşı Türkiye'nin talep ettiği tazminata mukabil Türkiye'ye verildi.

Diğer taraftan, 5 Haziran 1926 tarihli Ankara itilâfnamesile de Türkiye ile Irak arasındaki sınır tesbit edildi.

Bu günkü Türkiye'nin büyüklüğü: 760,000 kilometre murabbaıdır.

Böylece, Türkiye, hemen hemen tamamen Akdeniz ve Karadenizle muhat olmak ve Avrupaya Boğazlarla bağlı bulunmak itibarile coğrafi ve siyasi bakımdan Avrupa'nın en önemli bir parçasını teşkil eder.

*
**

Lozan Muahedenamesinin 28 inci maddesi ayrıca zikrolunmağa değer mahiyettedir :

Madde 28 — Tarafeyni âliyeyni âkideyn Türkiyede kapitülasyonların kâffei nukatı nazardan tamamen ilgasını her biri kendisine taallûku cihetinden kabul ettiklerini beyan ederler.

Bu maddenin sade ve kısa hükümleri, Lozanda yapılmış ve Türk metalibinin tamamen ve mutlak surette kabulüyle bitmiş olan çetin münakaşaların neticesine işaret etmekte, aynı zamanda tarihin bütün bir fashının sona erdiğini göstermektedir. Osmanlı İmparatorluğunun kudretinin en yüksek noktada bulunduğu bir zamanda yabancılara bazı imtiyazlar bahşolunmuştu. İmparatorluk zayıflaşıkça bu imtiyazlar onun istiklâlini tahdit ediyor ve bunların lâğvı için yapılan her nevi teşebbüs akamete uğruyordu; öyle ki imtiyazlar hakiki bir siyasal dert haline girmiş bulunuyordu.

İsmet İnönü bunlar hakkında şöyle demişti :

«Bazı devletlerin müttefiki olarak kanımızı akıttığımız zamanlarda bile, kapitülasyonlar meselesinin her ortaya atılışında müttefiklerimiz hemen düşmanların tarafına geçip aleyhimize cephe alırlardı.

«Binaenaleyh bu meselenin kat'i surette halli bizim için bir ülkü olduğu kadar bir de millî vazife idi.

«Hatta Lozan konferansı esnasında vukua gelen inkıtâm, kapitülasyonları lâğv hususundaki kat'i azmimizden başka bir sebebi yoktu.

«Binaenaleyh Türkiye bu tezi müdafaa edip kapitülasyonların lâğvını, hiç bir iltibasa mahal vermeyecek surette açık ve kat'i bir dille ilân etmiştir.»

Türk noktai nazarından, tarihin kaydettiği en büyük hatâ ve istifade eden devletlerin zaviyesinden en büyük istifade kaynağı ve en kıymetli emperyalizm ananesi olan kapitülâsyonlar, işte böylece Lozanda lâğvoldu. Hattâ denebilir ki tarihte Lozan Muahedesi kapitülâsyon sisteminin lâğvının bir sembolü vazifesini görecektir.

«Dictionnaire Diplomatique» de A. F. Frangulis şöyle diyor: «Lozan Muahedesi, cihan harbinin sonunda akd olunmuş olan en büyük siyasal muahedeler derecesinde ehemmiyetli bir vesikadır. Yüklü bir maziye - vaziyetleri ve birçok asırdan beri kazanılmış hakları aksine çevirerek - likide etmektedir. Bununla beraber, her satırının damgasını taşıdığı bir hususiyet arz etmektedir: o da *galip bir millette*: Türkiye ile akdedilmiş olmasıdır. Merkezi imparatorlukların bütün müttelikleri arasında yalnız başına olarak Türkiye, Lozanda kuvvetini müdrük, istiklâline kıskanç ve *muzafferane bir sulh* kabul ettiren bir devlet olarak çıkmıştır.» (Sahife 1212)

Netice:

Bu Lozan Muahedesi nasıl doğdu? Yeni Türk Devleti nasıl ve ne gibi hakikî şartlar altında Lozana gitmişti? Sınırlarının çizilişini, diğer imza edenlerle haklarının müsaviliğini nasıl tasdik ettirebildi?

1) Bir devletin sınırları, onun kudretinin tâbiidir. Sınırlar üzerine münakaşa olunmaz. Onlar kendiliklerinden kabul olunur. Türk milleti, sınırlarının hakikî surette tahakkuku için cihan harbinden sonra dört yıllık ceht ve gayrette bulunmağa mecbur oldu. Lozan, sadece, Şefi tarafından sevkolunan Türk milletinin bu fazla cehtle kazandığı şeyleri kâğıt üzerinde tesbit etti.

2) Hakların müsaviliğini Türkler hakikî olarak Mudanyada elde etmişlerdir. Lozanda her iki taraf başka başka hak telâkki-sini taşıyarak biribiri karşısında bulunuyordu. Fakat hepsinin, biribiriyle muvazenet hasıl eden hakları vardı.

3) Bilhassa Lozandan sonra ve Muahedenin tatbiki devresindedir ki, hükümlerinin tam meşruiyetini görüyoruz. Zira Türklerin, istiklallerine karşı besledikleri sarsılmaz bir inanla elde ettikleri bu Muahede, Mütteliklerce ancak bir geçit olarak kabul olundu. Zaman, Türklerin inanlarının doğruluğunu gösterdi; ötekilerin de tahminlerini boşa çıkardı.

Diyebiliriz ki Lozan Muahedesile, istikbalini temin için kahramanca çarpışmış olan Türk milletinin hakları tanınmıştır. Bu itibarla Muahede, insanlık ve medeniyet için hakkın haksızlık üzerine çaldığı ve daima çalacağı galebenin bir ifadesini teşkil eder.

Bu, istiklâlin zaferidir.

L'INDEPENDANCE TURQUE

et

LE TRAITE DE LAUSANNE 1]

Âfet

Vice-Présidente de la Société d'Histoire Turque

I. Avant-Propos

D'après les nouvelles conquêtes de la science historique, on peut considérer aujourd'hui la civilisation turque comme une des plus importantes que l'humanité ait jamais connues.

Aussi loin qu'on remonte dans l'histoire universelle, on peut constater l'existence d'un Etat turc. Il n'existe pas, dans l'histoire, de période, même d'année, où il ne soit question du rôle politique et culturel joué par un Etat turc.

La plus ancienne civilisation connue aujourd'hui et l'Etat turc le plus ancien en date dans l'histoire générale semblent être, d'après les documents récents, la civilisation sumérienne et l'Etat du Sumer, et je ne mentionnerai pas les formes successives des Etats turcs à travers l'histoire, j'arrive à l'Etat turc qui a immédiatement précédé la Turquie républicaine d'aujourd'hui. C'est l'Empire Ottoman. Ce dernier s'était étendu à partir du XIIIème siècle sur les continents européen, asiatique et africain. On sait d'ailleurs que l'Empire Ottoman avait embrassé autrefois un grand nombre de pays et d'Etats d'aujourd'hui :

L'Irak, le Hatay, la Syrie, la Palestine, la Transsylvanie, L'Arabie (le Hedjaz et le Nedjed, le Yemen et Asir), L'Egypte, la Nubie, la Tripolitaine, la Tunisie, la Grèce les Iles de la mer Egée et de la Méditerranée, l'Albanie la Bulgarie, la Yougoslavie, l'ancienne Autriche (presque jusqu'à Vienne), la Hongrie, la Roumanie, L'Ukraine, la Crimée, le Caucase et la Turquie.

[1] Conférence faite à Genève en 1936.

Cette grandiose puissance turque n'avait pas dominé seulement pendant de longs siècles dans ces régions immenses, mais elle avait conservé en même temps les restes des civilisations qui y avaient fleuri, en y ajoutant sa propre culture.

Au temps de l'Empire Ottoman, certaines erreurs avaient été commises. Les derniers sultans dégénérés, ainsi que des hommes d'Etat incapables, ne furent pas à même de discerner ces fautes et de découvrir les moyens d'y parer.

Le sang et l'énergie de la nation turque, au lieu de se dépenser pour corriger ces erreurs multiples, étaient gaspillés malheureusement sans aucun but intelligent. La participation de l'Empire Ottoman à la guerre mondiale est l'exemple le plus saillant de ce manque d'intelligence. Pendant cette guerre, l'armée turque, lorsqu'elle fut commandée par des chefs capables, a montré sa haute valeur par les victoires qu'elle a remportées, par exemple aux Dardanelles, à Arbournou et à Anafarta.

Mais, par suite de la défaite des puissances centrales, l'Empire Ottoman demeura, en dernier lieu, dans la nécessité de signer un armistice désastreux.

Voici les dates des armistices qui furent demandés et conclus à la suite de la Grande Guerre :

La Bulgarie	: 19.IX.1918
L'Allemagne	: 4.X—11.XI.1918
L'Autriche	: 7.X—3.XI.1918
L'Empire Ottoman	: 30.X.1918

Avec l'armistice de Moudros, dont les termes étaient très durs, commença l'occupation des territoires turcs sur lesquels, pendant la guerre, l'ennemi n'avait pu mettre le pied.

Quant au traité de Sèvres, signé en 1920, il constituait tout simplement l'acte de décès de l'Empire Ottoman. A ses termes il n'existait plus d'Etat Ottoman; ses frontières politiques n'étaient que fictives. Toutes les branches du gouvernement se trouvaient désormais aux mains des puissances étrangères. Toute activité économique était fermée au peuple turc. Du reste, y avait-il aucun droit de vie reconnu aux Turcs dans ledit traité!

Le Sultan se trouvait, soi-disant, à la tête de l'Etat, mais seulement pour résider dans son palais.

Dans l'assurance d'avoir réglé définitivement la question d'Orient, les puissances alliées considéraient comme mort «l'homme malade»

et s'efforçaient d'en tirer les plus grands profits. Elles ne laissaient échapper aucune occasion à cet effet.

Mais dans cet Empire considéré comme anéanti, comme il ressort de cette brève explication, une force existait toujours. C'était le peuple turc, son amour de l'indépendance et sa capacité de former un nouvel Etat.

Le peuple turc trouva son grand chef dans l'un de ses propres fils, regagna son indépendance et créa un nouvel Etat.

A l'occasion du quinzième anniversaire de la République, je veux faire ici l'exposé historique de cet événement, en étudiant le document officiel qui le constate et que l'on appelle le «Traité de Lausanne».

II. La Guerre d'Indépendance

Pour comprendre toute la portée du Traité de Lausanne, la nécessité d'un regard rétrospectif s'impose.

Revenons à la date du 30 Octobre 1918, date de l'armistice de Moudros.

Les puissances alliées appliquaient de la plus stricte façon contre le peuple turc les stipulations de l'armistice. L'article 7 surtout leur donnait l'occasion et le droit d'occuper n'importe quel point du territoire. «Les Alliés», y était-il dit, auront le droit d'occuper tous les points stratégiques au cas où les choses deviendraient menaçantes pour la sécurité des Alliés».

Les points importants de tout le littoral furent ainsi occupés. Le 15 Mai 1919, avec l'appui et l'encouragement des puissances alliées, l'armée grecque occupa la ville d'Izmir. D'autre part, Istanbul devint un point de concentration pour toutes les armées d'occupation des puissances alliées.

Celles-ci, y compris les Grecs, avaient peu à peu étendu leurs zones d'occupation; la paix était encore loin. L'armistice, déjà démesurément long, semblait devoir durer longtemps encore. Aussi, les alliés continuaient-ils de pourvoir à leur sécurité.

Voici comment notre grand chef Ataturk décrit la situation dans son discours de 1927, qui constitue le document le plus important concernant la guerre d'Indépendance :

«Le 19 Mai 1919, je débarquais à Samsoun. Voici quel était l'aspect général de la situation à cette date. Le groupe des puissances dont a fait partie l'Empire Ottoman a été vaincu dans la guerre mondiale.

L'armée ottomane est partout désemparée. Un armistice a été signé à de dures conditions. Les longues années de la Grande Guerre ont laissé la nation épuisée, appauvrie.

«Ceux qui ont entraîné le peuple dans la guerre mondiale ne se soucient que de leur propre salut, se sont enfuis.

«Vahideddin, cet homme dégénéré, occupe le trône et le Khalifat, et sa seule préoccupation est de sauver par des moyens méprisables sa vie et le trône.

«L'armée a été dépouillée de ses armes et munitions et on continue à la dépouiller.

«Les puissances alliées ne se soucient nullement de respecter les stipulations de l'armistice. Sous divers prétextes, leurs flottes et leurs armées sont à Istanbul.

Ainsi qu'on le remarque dans le précédent exposé, aucun sentiment de responsabilité nationale n'existait chez ceux qui occupaient le pouvoir. Ce n'était pas là que s'arrêtait leur crime. Pour affaiblir la nation, ils allaient par leur trahison plus loin que l'ennemi même, et d'un commun accord avec ce dernier, ils travaillaient contre l'indépendance de la Turquie. Entouré d'ennemis à l'extérieur et à l'intérieur, le peuple turc restait sans chef et sans gouvernement. En face de cette situation, deux forces se constituèrent :

1) Les patriotes qui voulaient délivrer le pays région par région et les associations qu'ils avaient fondées dans ce dessein. Ces initiatives, bien que partant d'une bonne intention, tendaient pourtant à morceler le pays, et les puissances alliées voulaient en profiter pour s'assurer une bonne part du butin.

2) La deuxième force se concentrait en la personne de Moustafa Kémal, dont le but était de délivrer le pays tout entier des ennemis intérieurs et extérieurs et d'assurer à la Turquie l'indépendance complète.

Le 22 Juin 1919, Moustafa Kémal lançait d'Amasya une circulaire confidentielle :

1) L'intégrité de la patrie et l'indépendance nationale sont en danger.

2) Le gouvernement central ne s'acquitte pas de la tâche dont il a la responsabilité; c'est un déshonneur pour la Nation.

3) C'est la Nation même qui sauvera son indépendance par son énergie.

4) Pour trouver un remède aux maux actuels et faire entendre au monde entier les légitimes réclamations de la Nation, il faut cons-

tituer une représentation nationale exempte de toute influence et de toute surveillance.

5) Il est décidé de convoquer d'urgence un Congrès national à Sivas.

6) Dans ce but il faut que chaque district de tous les vilayets envoie d'urgence trois délégués jouissant de la confiance de la Nation.

Cette circulaire montre la nature des Congrès nationaux, réunis sous la présidence de Moustafa Kémal pour la première fois à Erzurum et ensuite à Sivas, et la tâche qu'ils s'étaient assignée. Or, leurs décisions furent communiquées au Sultan, ainsi qu'aux puissances alliées. Voici comment était exprimé dans ces communiqués le point essentiel :

«Les Turcs ne consentent point et ne consentiront jamais à ce que leur indépendance soit limitée en quoi que ce soit, ni à ce que leur échappe la plus minime partie des vilayets peuplés par des Turcs».

Les Turcs d'Anatolie et de Thrace se groupèrent sous la direction de Moustafa Kémal en une association politique. D'autre part, les organisations militaires se mettaient à ses ordres pour faire front aux ennemis.

Le 23 Avril 1920, la Grande Assemblée Nationale de Turquie, (Kamutay) s'est réunie à Ankara. Cette nouvelle institution, qui se basait sur le principe de la souveraineté nationale, avait formé déjà un corps tout à fait indépendant du gouvernement d'Istanbul, et comme tel il s'était livré à une lutte acharnée pour assurer l'indépendance totale de la nation turque. Moustafa Kémal était élu président de la Grande Assemblée Nationale.

Les deux premières victoires contre les Grecs furent remportées à Ineunu, près d'Eski-Chéhir. L'ennemi repoussé fut obligé de se renforcer considérablement et, reprenant l'offensive, il traversa le fleuve de la Sakarya et arriva jusqu'aux environs d'Ankara. La grande bataille fut livrée à l'Est de la Sakarya et dura 21 jours et 21 nuits (23 Août-13 Septembre 1921). L'Armée turque commandée par Moustafa Kémal battit l'ennemi et l'obligea à se replier. A la suite de cette victoire, Moustafa Kémal fut nommé Maréchal et se vit décerner par la Grande Assemblée Nationale le titre de «Ghazi», le Victorieux. *La victoire de la Sakarya fut le point de départ de la délivrance nationale.* La grande offensive turque commença le 26 Août 1922. Le commandant en chef de l'armée turque, Moustafa Kémal, obligea l'armée grecque à livrer bataille à *Afyonkarahisar*-

Doumloupinar, et l'anéantit complètement. Le général en chef de l'armée grecque fut fait prisonnier, (et reçut à Uchak de Moustafa Kémal un accueil très courtois). Le 1er Septembre Moustafa Kémal donnait aux armées turques cet ordre qui devint historique :

«Armées! votre premier objectif est la mer Egée. En avant!»

Le 9 Septembre 1922, l'armée turque entra victorieuse à Izmir.

Le 18 Septembre l'Anatolie occidentale était complètement débarrassée de troupes ennemies.

Aussitôt après l'entrée des Turcs à Izmir et à leur apoche de Tchanakkalé, le général anglais Harrington a demandé à s'entretenir avec le commandant en chef à Izmir. Il lui fut répondu par Moustafa Kémal que le général Ismet İnönü, commandant du front occidental, recevrait les délégués alliés à Moudania le 3.X.1922.

C'est de cette façon que les pourparlers de l'armistice furent entamés pour aboutir à l'acte signé entre la Turquie d'une part, et l'Angleterre, la France, l'Italie, la Grèce d'autre part, le 11 Octobre 1922.

Pendant les négociations de Moudania, Moustafa Kémal fit valoir qu'il lui était impossible d'arrêter sa marche en avant, tant que la Thrace ne serait pas libérée. Les négociations furent difficiles, les délégués des puissances voulant faire dépendre l'évacuation de la conclusion d'une paix. Rompues momentanément sous la menace des Turcs de recommencer les hostilités, les négociations reprirent bientôt et aboutirent à un accord, le 11 Octobre 1922.

1) La Turquie obtenait la Thrace sans autre recours à la force jusqu'à la Maritza, l'armée grecque s'engageait à l'évacuer dans les quinze jours.

2) L'administration civile dans la région des Détroits revenait aux Turcs, mais les puissances se réservaient le droit d'y garder leurs troupes jusqu'à la conclusion de la paix.

* *

Tandis que l'Empire Otteman était sorti vaincu de la guerre mondiale, le nouvel Etat constitué sous la direction de Moustafa Kémal, le Sauveur de la nation turque, terminait la lutte victorieusement et se présentait au monde civilisé, conscient de tous ses droits et obligations, de pair avec toutes les autres nations civilisées.

C'est grâce à cette victoire que l'on a pu discuter à Lausanne les conditions de paix. C'est encore sur cette victoire que la paix devait s'appuyer.

* *

Pour bien éclaircir la situation, il me faut parler des grands changements qui étaient survenus en Turquie.

En 1920, lors de l'ouverture de la Grande Assemblée Nationale, des discussions prolongées avaient eu lieu pour la constitution d'un gouvernement à Ankara. Par un projet de loi composé de quatre articles qu'il avait proposé à l'Assemblée, Moustafa Kémal avait insisté sur cette nécessité, affirmant qu'on ne devait attendre rien de bon du gouvernement d'Istanbul. En conclusion s'y trouvaient les lignes suivantes :

«Le Sultan-Khalife, dès qu'il se débarrassera de la pression sous laquelle il se trouve à présent, recevra la situation qui lui revient dans le cadre de la loi qui sera promulguée par la Grande Assemblée Nationale.»

Le 1er Novembre 1922, Moustafa Kémal dépose à l'Assemblée un projet qui occasionne des discussions longues et acharnées, mais qui parvient à abolir la monarchie et à enlever au Khalifat ses attributions. La situation légale du Sultan-Khalife fut ainsi fixée par la Grande Assemblée Nationale comme il était prévu dans le projet de 1920.

D'autre part, le Sultan Vahidettin qui n'avait pas bougé durant les jours néfastes de la patrie, s'était enfui au jour de la victoire et de l'indépendance de la Nation turque. Le commandant en chef des forces alliées à Istanbul, le général Harrington, enregistre ce fait de la façon suivante :

«Le 17 Novembre 1922, Sa Majesté se mettant sous la protection de l'Angleterre, a quitté Constantinople à bord d'un vaisseau de guerre britannique.»

C'était la fin de l'Empire Ottoman. La Turquie ne devait plus être représentée à Lausanne que par la seule délégation du Gouvernement national d'Ankara.

III. Le Traité de Lausanne

Il faut diviser l'étude du Traité de Lausanne en deux parties :

Premièrement, la liquidation des questions épineuses laissées par l'Empire Ottoman. Il me faut ajouter tout de suite que, pour une partie de ces questions, on se trouvait déjà devant des faits accomplis, et qu'il incombait au nouvel Etat de reconnaître ceux-ci de jure.

Deuxièmement, l'organisation de toutes les relations internationales du nouvel Etat turc.

Après avoir fait cette distinction, j'en arrive à l'étude générale du Traité lui-même.

Pour bien apprécier la vraie nature du Traité de Lausanne et le fait que le nouvel Etat turc était placé, en sa qualité de partie contractante, sur un pied de parfaite égalité avec les autres puissances, il est nécessaire d'abord de considérer le préambule du Traité :

«L'Empire Britannique, la France, l'Italie, le Japon, la Grèce, la Roumanie, l'Etat Serbe-Croate-Slovène,

et la Turquie

d'une part
d'autre part,

Animés du même désir de mettre fin définitivement à l'état de guerre qui, depuis 1914, a troublé l'Orient,

Soucieux de rétablir entre eux les relations d'amitié et de commerce nécessaires au bien-être commun de leurs nations respectives,

Et considérant que ces relations doivent être basées sur le respect de l'indépendance et de la souveraineté des Etats,

Ont décidé de conclure un Traité »

Ismet İnönü avait relevé, dans les explications qu'il avait données alors devant le Kamutay en 1923, l'importance de ce préambule comme suit :

«Au préambule du Traité que nous soumettons à votre haute Assemblée, il est écrit que les relations entre la Turquie et les autres puissances doivent être basées sur le respect de l'indépendance et de la souveraineté des Etats. Ce ne sont pas là des paroles vagues, dénuées de sens et dues au hasard. Tout au contraire, elles représentent une situation et un résultat obtenus par une nation qui avait décidé d'atteindre à tout prix à un idéal sacré. Les documents que nous avons en mains sont le résultat des luttes de toute une époque.»

Le 20 Novembre 1922 commencèrent les négociations de la conférence de Lausanne. Le chef de la délégation turque était Ismet İnönü, à ce moment Ministre des Affaires Etrangères.

Les négociations de la conférence de Lausanne durèrent huit mois, du 21 Novembre 1922 au 24 Juillet 1923. Mais il y avait eu un intervalle de deux mois et demi, du 4 Février au 23 Avril 1923.

Cette interruption a eu lieu pour la raison que, lors de la première période des négociations, les vœux des Turcs n'étaient pas entièrement exaucés. Après deux mois de débats et de négociations, il y avait des questions résolues et des questions non résolues pour les Turcs.

Je ne mentionnerai ici que celles qui n'avaient pas reçu de solution :

- 1) Question des capitulations.
- 2) Question des dettes contractées par l'ancien Empire Ottoman.
- 3) Question des compensations demandées par les Alliés.
- 4) Question des concessions.
- 5) Question des dommages pour les destructions faites par les Grecs en Anatolie occidentale et en Thrace orientale.
- 6) Evacuation d'Istanbul et des Détroits par les troupes alliées.
- 7) Fixation de la frontière avec l'Irak.

Le fait que la conférence a été interrompue à cause de ces questions prouve combien la nation turque était attachée à son indépendance. Aussi, ne pouvait-il s'agir pour la Turquie de consentir à des sacrifices sur ces points d'une importance vitale. Voici ce qu'en dit Atatürk dans son Discours historique :

«On réglait des comptes séculaires. Il était sans doute malaisé de démêler ce fatras de comptes si vieux, si embrouillés. Nous n'étions pas les auteurs des négligences, des fautes du passé. C'est cependant à nous qu'était incombée la charge d'en répondre au monde. Pour doter le pays et la nation de leur indépendance et de leur souveraineté réelle, nous devons encore nous soumettre à ces difficultés. Pour moi, j'étais sûr que, en tout état de cause, nous obtiendrions un résultat positif. J'étais persuadé que le monde entier finirait par reconnaître les principes que la nation turque devait obtenir et réaliser à tout prix, pour son existence, son indépendance et sa souveraineté, car de fait, ces bases avaient été déjà acquises par la force et le mérite. Ce que nous demandions à la conférence n'était rien moins que la confirmation en due forme de ce qui était déjà acquis. Nous ne revendiquons que nos droits évidents et naturels. De plus, nous avons le pouvoir de conserver et de défendre ces droits. Nos forces y suffisaient. Notre plus grande force, notre point d'appui le plus sûr, c'était d'avoir réalisé notre souveraineté nationale, de l'avoir remise effectivement entre les mains de la nation et d'avoir prouvé par les faits que nous étions capables de l'y maintenir. Ce sont des

considérations qui me permettaient de suivre avec calme le cours des négociations de la conférence.

*
**

Malgré que la conférence de Lausanne ait été interrompue, les relations du Gouvernement turc avec les puissances alliées continuaient. Le 8 Mars 1932, Ismet İnönü, en sa qualité de Ministre des Affaires Etrangères, adressa une note circulaire aux puissances et leur communiqua les modifications que le Gouvernement turc voulait apporter au projet du Traité.

Dans leur note du 28 Mars, les puissances répondirent qu'elles acceptaient la réouverture de la conférence de Lausanne.

Les questions en suspens furent réglées par des compromis dans la deuxième période de la conférence, qui dura 3 mois.

Le Traité de Lausanne fut signé le 24 Juillet 1923. Il contient 144 articles groupés en 5 parties, 5 conventions, 5 protocoles et 5 déclarations, avec quelques lettres annexes.

Restaient seulement deux questions dont le règlement fut remis:

- 1) La délimitation de la frontière entre la Turquie et l'Irak (question de Mossoul).
- 2) La question de la dette publique de l'ancien Empire Ottoman (question des coupons).

*
**

Que signifie pour la Turquie et pour les autres puissances signataires le Traité de Lausanne, le dernier de tous les traités de paix conclus à la suite de la guerre mondiale? En l'expliquant, je n'analyserai point ses prescriptions juridiques. En ma qualité de Turque, je tâcherai seulement de relever le rôle historique de cet événement dont on ne peut nier l'importance au XXème siècle.

Entre les vainqueurs et les vaincus de la Grande Guerre ont été conclus les traités de paix.

Tous ces traités de paix ont été imposés et dictés, sans aucune discussion, par les vainqueurs aux vaincus.

La Turquie aussi trouva contre elle à Lausanne presque toutes les puissances victorieuses de la Grande Guerre. Mais cette Turquie n'était pas l'Empire Ottoman qui avait signé le Traité de Sèvres en acceptant la défaite. Cette Turquie avait lutté quatre années encore après la guerre mondiale contre les ennemis extérieurs et intérieurs,

pour sauvegarder son indépendance et avait montré sa force en constituant un nouvel Etat, fondé sur la souveraineté nationale. Elle était composée de Turcs groupés autour d'un chef qui n'admettait ni le morcellement de Sèvres, ni la privation de l'indépendance.

C'est en le comparant au traité de Sèvres que nous parvenons à comprendre le véritable caractère et la haute valeur du Traité de Lausanne.

Sèvres: Document constatant l'enterrement de l'Empire Ottoman dans l'histoire.

Lausanne: Un autre document qui sert cette fois à faire reconnaître dans tout le monde le droit de l'indépendance d'un Etat turc qui, en sa qualité de nation libre, ne s'est pas incliné devant le traité de Sèvres.

Pour mettre en relief la différence entre les deux traités, je vous donnerai lecture d'un article qui avait paru en 1923, après la signature du Traité de Lausanne:

"Ce qu'on nous demandait: Que la Thrace fût grecque, qu'Istanbul fût internationale et l'Anatolie orientale arménienne, qu'Adana devînt une colonie française et Antalya une colonie italienne. Nous ne devons avoir ni armée ni marine; le Palais devait être placé sous le contrôle des puissances, grandes et petites, avec deux ou trois vilayets perdus au centre de l'Anatolie et dépendant du Palais; nos finances, notre justice, nos travaux publics, nos forces de terre et de mer, nos frontières, nos détroits, notre instruction publique auraient été placés sous contrôle; en un mot la Turquie devait se désagrégier, cesser de former un Etat; son drapeau allait disparaître des rives de la Marmara et de la mer Egée. Tel était le programme, telle était la signification du traité de Sèvres.

"Ce que nous avons obtenu: la révolution anatolienne a barré la route aux Grecs dans la région d'Izmir, à l'armée d'occupation dans la région d'Adana, aux Arméniens sur la frontière orientale. Les forces d'Antalya se sont retirées. Aujourd'hui l'Anatolie occidentale et orientale, Adana, la Thrace, Antalya, les Détroits, Istanbul sont nôtres. Nous aurons notre armée, notre marine, nous sommes nos maîtres, l'unité nationale est réalisée.

"Tel était notre désir. Telle est la signification du Traité de Lausanne.,,

* * *

Pour expliquer comment les frontières du nouvel Etat ont été fixées, il faut nous reporter à l'année 1921. Des négociations politiques

ont été entamées à Ankara avec les délégués français en vue d'arrêter les hostilités sur le front du Sud, et de parvenir à un accord.

M. Franklin - Bouillon, ancien Ministre français, s'entretint d'abord officieusement avec Moustafa Kémal à ce sujet. Ces conversations indiquaient d'ors et déjà les buts généraux du Pacte National, les aspirations turques.

Voici la réponse de Moustafa Kémal à M. Franklin - Bouillon, au cours de leur conversation :

« Nous ne saurions nouer des relations empreintes de confiance avec les pays qui n'ont pas banni de leur esprit le traité de Sèvres. Ce traité est inexistant à nos yeux. L'acquisition de l'indépendance pleine et entière constitue l'essence même de la mission que nous avons assumée. Cette tâche, nous nous en sommes chargés vis-à-vis de la Nation et de l'Histoire. Nous sommes un peuple qui veut vivre, et cela en jouissant de sa dignité et de son honneur. Tous les individus qui composent notre nation se sont groupés autour d'un seul principe, et sont décidés à verser jusqu'à la dernière goutte de leur sang pour le défendre. Ce principe c'est celui qui se rapporte à l'acquisition et au maintien de notre indépendance. Qui dit indépendance dit indépendance intégrale: *politique, financière, économique, judiciaire, militaire, culturelle* etc. Si l'indépendance venait à faire défaut dans un seul de ces domaines, cela équivaldrait à dire que l'indépendance, dans le sens véritable du mot, n'a pas encore été acquise par le pays et la Nation. Nous ne croyons pas qu'il nous soit possible de jouir de la paix et de la tranquillité aussi longtemps que nous n'aurons pas atteint ce but! »

L'accord d'Ankara que M. Franklin - Bouillon signa, après l'avoir fait définitivement agréer à son gouvernement, est un document qui entra en vigueur le 20 Octobre 1921, 37 jours après la grande bataille de la Sakarya.

La frontière entre la Turquie nouvelle et la Syrie a été ainsi tracée par l'accord d'Ankara. Elle était reconnue telle quelle à Lausanne.

Les frontières du Caucase, à leur tour, furent fixées et définitivement consacrées par le traité de Moscou du 16 Mars 1921.

Il ne restait donc à Lausanne qu'à fixer les frontières entre la Turquie d'une part, la Grèce et l'Irak de l'autre.

Le Thalweg du fleuve Maritza a été admis comme frontière entre la Turquie et la Grèce. Seulement la gare d'Edirné, qui se trouve de l'autre côté du fleuve, a été donnée à la Turquie comme compensation

des dommages causés en son territoire et pour lesquels elle demandait des réparations.

D'autre part, la convention d'Ankara du 5 Juin 1926 fixa la frontière entre la Turquie et l'Irak.

La superficie territoriale de la Turquie actuelle est de 760.000 kilomètres carrés.

Aussi, la Turquie étant presque entourée par la Méditerranée et la Mer Noire et attachée à l'Europe par les Détroits, elle constitue du point de vue géographique une partie de l'Europe.

*
**

L'Article 28 du Traité de Lausanne mérite d'être mentionné tout spécialement ;

«Les hautes parties contractantes déclarent accepter, chacune en ce qui la concerne, l'abolition complète des capitulations en Turquie à tous les points de vue.»

Simple et courtes, les prescriptions de cet article indiquent le résultat des difficiles discussions engagées à Lausanne, qui aboutirent à l'acceptation pleine et entière des revendications turques. Il montre aussi la fin de tout un chapitre d'histoire. A l'époque où l'Empire Ottoman était au comble de sa puissance, certains avantages avaient été octroyés aux étrangers. A mesure que l'Empire s'affaiblissait, ces concessions limitaient son indépendance. Toute tentative pour les abolir échouait, de sorte qu'elles étaient devenues un véritable embarras politique.

Voici comment s'exprima en 1923 à ce sujet Ismet İnönü :

«Même dans les temps où, comme alliés de certaines puissances, nous versions notre sang, nos alliés se mettaient immédiatement du côté de nos ennemis et prenaient position contre nous, chaque fois qu'on soulevait la question des capitulations.

«La solution définitive de cette question formait donc pour nous un idéal, en même temps qu'un devoir national.

«La rupture même survenue lors de la conférence de Lausanne n'avait d'autre cause que notre volonté ferme d'abolir les capitulations.

«La Turquie a défendu par conséquent cette thèse, et elle a déclaré l'abolition des capitulations d'une façon nette et catégorique, qui ne prête désormais à aucun équivoque.»

Les capitulations, qui constituaient la plus grave faute de l'histoire du point de vue turc, et le plus grand profit, ainsi que la plus

précieuse tradition d'impérialisme du point de vue des Etats bénéficiaires, furent ainsi abolies à Lausanne. On peut même affirmer que dans l'histoire le Traité de Lausanne servira de symbole pour l'abolition du système capitulaire.

Dans le Dictionnaire diplomatique, M. A. F. Frangulis dit : «Le Traité de Lausanne constitue un document d'importance égale aux plus grands traités politiques conclus à la fin de la guerre mondiale. Il liquide un passé obéré en renversant des situations, des droits acquis durant plusieurs siècles. Il présente néanmoins cette particularité, dont chacune des lignes de ce document porte le sceau, qu'il est conclu avec une *puissance victorieuse* : La Turquie. Seule de tous les alliés des Empires Centraux, la Turquie se présente à Lausanne en puissance consciente de sa force, jalouse de son indépendance et dictant une *paix victorieuse*. (p. 1212)

Conclusion

Mais quelle est la genèse de ce Traité de Lausanne? Comment et dans quelles conditions de fait le nouvel Etat turc s'était-il rendu à Lausanne? Comment avait-il pu faire consacrer le tracé de ses frontières, l'égalité de ses droits avec les autres signataires?

1 — Les frontières d'un Etat sont fonction de sa capacité même. Elles ne se discutent pas, elles s'imposent d'elles mêmes. Il a fallu à la nation turque quatre nouvelles années d'effort, après la guerre mondiale, pour la réalisation effective de ses limites territoriales. Lausanne a simplement mis sur le papier ce que le peuple turc, dirigé par son chef, avait gagné par ce surcroît d'effort.

2 — L'égalité des droits, les Turcs l'ont également et effectivement obtenue à Moudania, et les deux parties se trouvaient à Lausanne en présence l'une de l'autre avec des conceptions différentes de leurs droits, mais chacune avec des droits à elles qui s'équilibraient et s'égalisaient.

3 — C'est surtout après Lausanne, pendant la période d'application du Traité, que nous voyons la justification pleine de ses dispositions. Car ce Traité, qui fut obtenu par les Turcs avec une foi inébranlable en leur avenir, ne fut consenti par les Alliés que comme une transition. Le temps a confirmé la foi des premiers et infirmé les prévisions des autres.

Par le Traité de Lausanne le monde entier, pour ainsi dire, avait reconnu les droits de la nation turque qui avait accompli des tâches

héroïques pour s'assurer l'avenir. A ce titre, ce traité constitue pour l'humanité et pour la civilisation l'expression de la victoire qui fut et qui sera toujours remportée par le droit sur l'injustice :

C'est le triomphe de l'Indépendance!

SON YIRMİ BEŞ YILLIK TARİHİMİZE BAKIŞLAR

Prof. Hikmet Bayur
Manisa Sayıları ve T. T. K. Üyesi

I

BÜYÜK HARBİN ARİFESİNDE OSMANLI HÜKÛMETİNİN ARSIULUSAL DURUMU

Osmanlı İmparatorluğunun 1913 - 14 yıllarına ait tarihi son derece gölgede kalmıştır. Halbuki en ziyade incelenmeğe değeri olan bir devredir; zira Büyük Harp esnasında İngiltere, Fransa, Rusya ve İtalya arasında Osmanlı Asyasını paylaşmağa matuf anlaşmaların ve Büyük Harp bitince Sevr muahedesile yapılan paylaşımların bir taslağı işbu yıllarda yapılmış ve Osmanlı Hükûmeti de bu yolda birkaç mukavele imzalamıştır.

Osmanlı Hükûmeti ile Balkanlılar arasındaki harp az çok müphem surette sona erdikten ve arada epey muallâkta mesele mevcut olarak bir nevi sulh yapıldıktan sonra bir taraftan Osmanlı Hükûmeti ve diğer taraftan büyük devletler şu meseleler karşısında bulunuyorlardı:

A. — Osmanlı Hükûmeti kendini Balkanlılardan daha büyük iştiha ve ihtiras sahibi büyük devletlerin ve bilhassa Çar Hükûmetinin ihtiraslarından korumak ve umumî surette yaşiyabilmek için ordusunu yeniden teçhiz etmek ve gerek bunun, gerekse memleket kalkınmasının istilzam ettiği masrafları karşılamak için para bulmak mecburiyetinde idi.

Bu maksatla Osmanlı Hükûmeti büyük devletler arasında bir taraftan müttefik ve koruyucu arıyacak ve öbür taraftan da hem kapitülasyonların kaldırılması veya hafifletilmesi ve o sayede devlete yeni varidat kaynakları bulunması hem de borçlanma yolile para tedarik edilmesi için büyük devletlerle müzakereye girişecektir.

B. — Büyük devletlerin her biri ise Osmanlı Asyasından kendisi için azamî bir parça istiyor ve bunu temine çalışıyordu. Fakat aynı zamanda Osmanlı Hükümetinin zâfî yüzünden devlet ya iç kargaşalıklar ve yahutta dışarıdan gelecek bir taarruz (bilhassa Çarlığın teşebbüsünden endişe ediliyordu) yüzünden birdenbire çökecek ve dağılacak vaziyete gelirse her büyük devlet orada azamî bir pay temin etmek veya kendisince mühim ve hayatî addettiği bir yeri başkasına kaptırmamak için derhal oraya asker göndermek mecburiyetinde kalabilirdi, bu ise çarçabuk bir kör döğüşü ve kapışma mahiyetini alıp umumî bir harp doğurabilirdi; bhusus ki Akdenizde hiçbir üssü bulunmayan Almanya coğrafi vaziyeti dolayısıyla Osmanlı Asyasına asker gönderip bir pay kapmak hususunda diğerlerinden çok geç kalmağa mahkûm olduğu için oradaki mutasavver payını korumak kaygusile doğrudan doğruya Fransa ve Rusyaya çatabilirdi.

Binaenaleyh bütün devletlerin menfaati Osmanlı Asyası hakkında bir anlaşmağa varıp herkesin payının evvelden tesbiti, yani, İran için 1907 de Rusya ve İngiltere arasında yapılan anlaşmağa benzer bir anlaşmanın, Osmanlı Asyası hakkında da bütün büyük devletler arasında yapılması idi.

Bu yapıldıktan sonra büyük devletler Osmanlı İmparatorluğunun çökmesini endişesiz bekliyebilirdi; zira herkesin payı belli olduktan sonra bu yüzden bir umumî harp çıkması ihtimali pek azalmış olurdu. Hattâ en iştetalıları (ki başta Çar Rusyası geliyordu) Osmanlı İmparatorluğunu çöktürmek için daha rahat bir yürek ile çalışabilirdi.

O sırada İmparatorluğun derhal çökmesini pek istemiyenler ve buna ancak zaruret halinde katlanacak olanlar İngiltere, Fransa ve Almanya idi; zira iki birincisi bu yüzden Rusya ve Almanyanın birer Akdeniz Devleti olmasını hoş görmüyorlar, Almanya ise kendi payına sahip olmanın güçlüğü ve masrafı dolayısıyla paylaşmanın daha hazırlıklı olacağı bir zamana geciktirilmesini tercih ediyordu. Fakat bir taraftan Çarlığın şark vilâyetlerindeki tahrikâtı ve aleni ihtirasları öbür taraftan da Osmanlı Devletinde her an büyük mikyasta iç muharebe ve kargaşalıkların çıkması ihtimalinin mevcut olması herkesi kendine bir pay teminde ve onu işgal için vesait hazırlamakta acele etmeğe sevk ediyordu.

Osmanlı Hükümetinin ve büyük devletlerin bu kabil düşünceleri onları başka başka maksatlarla müzakereye sevk edecek ve neticede Büyük Harp başladığı vakit paylaşma anlaşmalarının en

mühimleri parafe (kısa imza anlamındadır) edilmiş veya imzalanmış bulunacaktır.

Bu müzakereleri iki kısma ayırmak lâzımdır.

1.) Babıalinin, Anadolu şark vilâyetlerinde, Ermeni koruyuculuğu bahanesile Çarlığın ihtirasından kurtulmak için 4 haziran 1878 tarihli Kıbrıs muahedelerini ileri sürerek memlekette ıslahat işini ele almak üzere İngiltere Hükûmetinden bir İngiliz heyeti istemesile şark vilâyetleri meselesi alevlenir. İngiliz Hükûmeti buna ilkönce razı olursa da Çar Hükûmetinin şiddetli itirazı üzerine bu işten vazgeçer ve pek karışık safhalar arzeden uzun müzakerelerden sonra 8/şubat/1914 tarihinde Osmanlı Sadrazam ve Hariciye nazırı ile Rus işgüderi arasında Osmanlı Hükûmetinin Sevr'e kadar imzalamış olduğu senetlerin en ağırı olan bir mukavele imzalanır.

2.) Muhtelif tarihlerde Almanya, Avusturya ve İtalya bilhassa iktisadi kapitülasyonların en esaslı hükümlerinden vaz geçmeği, bütün devletlerin bunlardan vaz geçmeleri şartile kabul etmiş oldukları için Osmanlı Hükûmeti kapitülasyonların kalkması ve aradaki münaziünfih bütün meselelerin halledilmesi için İngiltere ve Fransa ile müzakere açar; onlar ve bilhassa ikincisi vasıtasile Rusya üzerine de tesir yapılabileceği düşünülür.

Aynı zamanda Fransadan malî muzayaka ve buhranı hafifletmek için bir de istikraz beklenmektedir.

Osmanlı Hükûmetinin teşebbüsile açılan bu müzakerelere muvazi olarak büyük devletler arasında da paylaşma müzakereleri cereyan edecektir. Büyük devletlerin bu yoldaki müzakerelere ne gibi düşüncelerle girmiş olduklarını anlatması itibarile aşağıdaki vesika mühimdir. Fransa ile Almanya arasında bu maksatla yapılan müzakerelerin en mühim safhalarını idare etmiş olan Fransanın Berlin Büyükelçisi Jül Kanbon 25/eylül/1913 tarihile Fransız Hariciye nazırına yazdığı bir mektupta şöyle demektedir [1] :

«Londrada, Pariste, Berlinde yapılan bu müzakerelerden çıkacak olan netice şudur: 1) Türkiyenin ekonomik bakımdan bir derece kuvvetleşmesi, ki hakikatte bizim için çok faydalıdır. 2.) Büyük devletlerin Küçük Asyada atideki paylarının ve bugünkü nüfuz mntakalarının, müttefikan ve gayet kat'i olarak tesbiti».

Bu müzakerelerin neticeleri aşağıdadır :

A — Osmanlı Fransız ve Fransız Alman anlaşmaları. —
Fransa'nın esas amacı Anadolunun orta ve doğusunda, Çanakkale

[1] F. V., S. III., C. VIII., v. 192.

civarında ve Suriye'de kendine bir nüfuz mıntakası temin etmekte; bu maksatla ve her şeyden evvel o mıntakalardaki bütün demir yollarının yalnız Fransız sermayedarlarının elinde bulunmasını istiyordu.

Bu işte başlıca iki taraftan muhalefete uğrıyordu: Rusya ve Almanya.

Ruslar İkinci Abdülhamid'in vehminden istifade ederek ermeni patırdılarından sonra 31 mart 1900 de ondan şöyle bir taahhüt koparmışlardı:

Eskişehir - Ankara - Kayseri - Sivas - Harput - Diyarbakır - Van çizgisinin şark ve şimalinde Osmanlı Hükûmeti demiryolu yaptırmak isterse bunu ya kendisi yapacak ve yahut imtiyazını Anadolu demiryolu için Alman'larla akdedilmiş mukaveledeki şartlara muadil şartlarla bir Rus grupuna verecekti.

Bu taahhüt sayesinde Rusya Fransız imtiyaz arzularına ahden karşı koyuyordu, ve ayrıca da mütefikına diyordu ki: Alman nüfuzu altında bulunan bir devleti, benim sınıırıma yakın yerlerde demiryolları yaparak, o havalide kuvvetleştirme.

Ancak Fransa, Osmanlı Asya'sının paylaşılması sırasında orta ve doğu Anadolu'da bir mıntakaya sahip olmağı behemehal istediğı için Rusya ile bu işte çetin bir münakaşaya girişmişti; ezcümle Fransa diyordu ki: Bu demiryollarını ben yapmazsam Osmanlı Hükûmeti bunları bir işletme imtiyazı olarak değil reji tarzında, yani bir müteahhit sıfatile ve bedelleri taksitle veya bir istikrazla ödenmek üzere bir Amerikalı veya diğeri bir gruba yaptırır ve o vakit kimseye imtiyaz verilmiş olmadığı için itiraz hakkınız kalmaz.

Neticede Fransanın tesirile Osmanlı ve Rus hükûmetleri 29 teşrinisani 1913 tarihinde şöyle bir anlaşmağa varırlar:

Osmanlı Hükûmeti Trabzon-Bekeriç (Erzincanın az şarkı)-Harput-Diyarbakır çizgisinin şarkında Rus ve İran hududuna doğru on iki yıl zarfında demiryolu yapmıyacaktır; Bitlis Van kolu müstesnadır. Bu müddetten sonra işbu çizginin şarkında yaptıracığı herhangi bir demiryolunu ya Rus sermayedarlarına imtiyaz vermek suretile yaptıracak yahut ta diğeri her hususta tam muvazene halinde olması şartile (yani istikrazsız muvazene) Osmanlı bütçesinin tabii varidatile kendisi yapacaktır.

Osmanlı Hükûmeti dışardan borç almadan memur maaşı dahi veremediği için o zamanki şeraite göre bu demekti ki: İşbu çizginin şarkında artık hiç demiryolu yapılmıyacaktır.

Çar hükûmetile bu anlaşmağa varıldıktan sonra Osmanlı-Fransız ve Fransız - Alman müzakerelerini ilerletmek mümkün olur.

Fransa ile Osmanlı Hükûmeti arasında esaslı iki anlaşma vardır. Birincisi İstanbulda 18 kânunuevvel 1913 te imzalanır:

Yüzlerce ismi ihtiva eden bir Fransız listesindeki mektep, hastane, ibadethane, manastır vesaire için ücretsiz ferman verilecek, bunlar her türlü vergiden muaf olacak ve hattâ gümrük vermeden mal getirtebilecekler, lüzum görüldükçe büyütölmelerine müsaade edilecektir, öğretmen ve talebenin askerliği bakımından Fransız mektepleri Osmanlı resmi mekteplerile müsavi olacaklardır ve saire.

15 şubat 1914 tarihinde Berlinde Fransız Alman anlaşması parafe edilir. Bu gûya Osmanlı bankasile Doyçe bank arasında bir anlaşmadır, fakat imza edenler arasında Fransız ve Alman hariciye memurları da vardır. İki taraf Osmanlı Hükûmetinden imtiyazını istedikleri ve isteyecekleri demiryollarını birbirlerine bildirmekte, her taraf diğer tarafın mıntakasında imtiyaz istememeği taahhüt etmekte, Ereğli kömür havzasında iki tarafın da menfaatlerinin korunacağına mütekabilen söz verilmekte, bu işlerin icrası için Osmanlı Hükûmetine istikraz suretile temin edilecek paralar işinde, bu hükûmete yapılacak tasfiye istikrazı muamelesinde ve düyunu umumiyenin tanziminde beraber yürümeği kararlaştırmaktadır.

Fransız ve Alman demiryollarını ayıran çizgi Anadoluda Ereğlinin garbinden başlayıp Bolu, Sivas ve Erganiden geçmektedir; Şark Fransız ve garp Alman mıntakasıdır; bu mıntaka sadece söylenildiği gibi demiryollarına inhisar edemezdi, zira mukavelede tasrih edilmemiş olmakla beraber muhakkaktı ki hiçbir mıntakada hiçbir nevi ekonomik teşebbüs oranın demiryollarına hâkim olanlarla anlaşılmadıkça muvaffakiyetle işliyemezdi. Binaenaleyh her demiryolu mıntakası aynı zamanda umumî surette bir ekonomik mıntakadır.

Suriyede Fransız ve Alman mıntakalarını Trablusşam - Halep çizgisi ayırmaktadır, şimal Alman cenup Fransızdır.

İşbu Fransız Alman anlaşmasının ruhunu az evvel zikrettiğimiz Fransanın Berlin Büyükelçisi Jul Kanbon'un yazısı iyice aydınlatır.

Rus ve Alman itiraz veya rekabetleri bu suretle ortadan kaldırdıktan sonra 9 nisan 1914 te Osmanlı - Fransız anlaşması Paris'te parafe edilir. Buna göre :

Fransa, Osmanlı gümrüklerinin % 11 den % 15 e çıkmasına ve iktisadi kapitülasyonların kaldırılmağa yakın derecede hafifletilmesine, diğer devletlerin de razı oldukları takdirde, bazı şartlar tahtında, kısmen razı olmakta ve kısmen de ilerisi için bu yolda vaitte bulunmaktadır.

Fransa, keza diğer devletler de razı olurlarsa, adli kapitülasyonların ne dereceye kadar ıslahı kabil olacağını tesbit etmek üzere bir komisyon teşkilini kabul etmekte, Osmanlı İmparatorluğunun malî ve ekonomik kalkınması için yardım vadetmekte ve 800 milyon franklık (takriben 35 milyon altın lira) bir tasfiye istikrazı esasını kabul etmektedir. Bunun 500 milyon franklığını Osmanlı Bankası nisan sonunda piyasaya çıkaracaktır.

Bunlara mukabil :

A — Orta ve doğu Anadolu'da Fransız grupları :

- 1) Tokat ve Harputa giden kollarla beraber Samsun - Sivas - Bekerîç.
- 2) Sulusaray - Yozgat (Yeşil ve Kızılırmak arasındaki su bölümü çizgisine kadar).
- 3) Ereğliye ilerde bir kolu olmak üzere Havza Bolu.
- 4) Bekerîç - Trabzon.
- 5) Bitlis ve Vana doğru uzatılmak üzere Harput - Ergani demiryollarını yapacak ve 30 yıl için işletecekler.

B — İzmir - Afyon - Bandırma - Bursa mıntakasındaki Fransız demiryollarının hükûmetçe satın alınma müddetleri uzatılır ve Fransızlara o havalide bazı yeni demiryolları imtiyazı verilir.

C — Suriye'de Fransız grupları yeni bazı demiryolu imtiyazı aldıkları gibi Osmanlı Hükûmeti orada yapmakta veya işletmekte olduğu bütün demiryollarını ya Fransızlara devretmekte veya onların murakabesi altına koymaktadır.

Osmanlı Hükûmeti yukarda bahsettiğimiz Fransız - Alman anlaşmasını zımnen kabul etmiştir.

Keza Fransızlara birçok limanların yapılma, genişletme ve işletme hakları verilmektedir. Yafa, Trablusşam, Beyrut, Hayfa, Ereğli, İnebolu ve Samsun limanları bu cümledendir.

Bu anlaşmalara göre üç Fransız mıntakası hâsıl olmaktadır:

1 — Aşağı yukarı Ereğli - Bolu - Sivas - Diyarbakır - Ergani - Trabzon çizgisinin içinde kalan mıntaka.

2 — İzmir - Afyon - Bursa çizgisinin şimal ve garbindeki mıntaka.

3 — Trablusşam - Halep çizgisinin cenubunda Suriye ve Palestini ihtiva eden mıntaka.

B — Osmanlı İngiliz Anlaşmaları. — Bu anlaşmaları birkaç gruba ayırmak mümkündür. Birincisine Aden ve sekiz nahiyeler, Hadramavt, Basra körfezile Koveyt ve El-Katar ve hattâ Necit meseleleri gibi aşağı yukarı, evvelce Girit, Bosna-Hersek ve Bulgaristan meselelerinin vaziyetini almış, yani filen Osmanlı Hükûmeti aleyhine halledilip ismen münazihünfih kalmış meselelerin resmen dahi hemen kâmilen İngiliz isteklerine uygun surette hallini tazammun eden meseleler dahildir.

İkinci gruba Osmanlı İmparatorluğunun filî yeni fedakârlıklarını mucip olan mukaveleler dahildir. Bunlar bilhassa 29 temmuz 1913 te imzalanan Şattûlarap anlaşması ile Dicle ve Fırat üzerinde gemi işletme anlaşmasıdır.

Birinci anlaşmağa göre Osmanlı Hükûmeti Şattûlarapta Korna ile deniz arasındaki hükûmranlık hakkını zâhiren İngiltere ile paylaşmakta fakat hakikatte onu İngiltere'ye devretmektedir; zira biri İngiliz olacağı tasrih edilen iki âzadan mürekkep ve başmühendis ve başmüfettişi İngiliz ve muavinleri Osmanlı olacak olan bir komisyon Şattûlaraba her hususta hattâ inzibat temini hususunda hâkim olmaktadır, ve orada kaza hakkına maliktir.

Bu komisyon inzibat temini için: «Teşkilât ve kumandaya ait vazifeleri ifa etmek üzere ecnebi tabiiyetinde bulunan büyük rütbede zabıtlar kullanmak salâhiyetini haiz olacaktır». (Madde 19)

İkinci anlaşmağa göre Dicle üzerinde, Korna ile Musul, ve Fırat üzerinde, keza Korna ile Meskene, arasında vapur işletme hakkı münhasıran bir Osmanlı şirketi teşkil edecek olan bir İngiliz imtiyaz sahibine verilecektir. Fakat evvelden beri oralarda işliyen İngiliz gemileri işlemekte devam edeceklerdir. Yani bu anlaşma ile bu iki nehirde Osmanlı gemilerinin işlemesi yasak edilip onların yerine Osmanlı şirketi adı verilen İngiliz imtiyaz sahibinin gemileri işliyecek; fakat İngiliz gemilerine gelince bunlar işlemekte devam edecektir.

Buna mukabil İngiliz Hükümeti iktisadî ve adli kapitülasyonlara ait Fransa Hükümetince kabulünü yukarda söylediğimiz hususları aynı ihtirazî kayıtlarla kabul etmiştir. (29 temmuz 1913 İngiliz notası ve 3 nisan 1914 anlaşması). Ancak bu ikinci anlaşma ile İngiliz Hükümeti Fransızların mektep ve saire hakkında temin ettikleri menfaatlerden maada bazı menfaatler daha temin etmektedir; bunlar arasında ezcümle Irak'ta yapılacak sulama işlerinde İngiliz şirketlerine bazı şartlara göre rüçhan hakkı verilmesi, Bağdat ve Musul vilâyetlerindeki petrol kaynaklarının işletilmesinde İngilizlerle bir anlaşmağa varılması hususları vardır.

C — İngiliz Alman anlaşmaları. — 19 mart 1914 tarihinde bu iki devlet ve alâkadar gruplar arasında bir petrol anlaşması olur; Musul ve Bağdat vilâyetleri petrolalarının yüzde yetmiş beşi İngiliz veya İngiliz nüfuzu altında bulunan gruplara ve yüzde yirmi beşi Almanlara ait olacaktır.

28 mart 1914 te İzmir - Aydın (İngiliz sermayeli) demiryolu şirketine Bağdat (Alman) demiryolu şirketleri, aralarında mıntakalarını tayin eden ve sınır mıntakasında (Eğridir ve Beyşehir gölleri havalisidir) Osmanlı Hükümetinden istiyebilecekleri yeni imtiyazları tesbit eden bir anlaşma imzalarlar.

15 hazirân 1914 te asıl İngiliz Alman anlaşması Londrada İngiliz Hariciye Nazırı Sör E. Grey ile Alman Büyükelçisi Prens Lihnofski arasında parafe edilir.

Buna göre :

Alman demiryolu Basradan cenuba inmiyecektir; Bağdat ve Basra limanları yapılırsa bunlarda İngiliz sermayesinin nisbeti yüzde kırk olacaktır. Almanlar Basra körfezine demiyolu yapmıyacak ve orada bir liman kurmayacaklardır. İngilizler isterlerse Mısır hududundan Basranın cenubuna bir demiryolu yapabileceklerdir. İki taraf demiryolu işinde birbirine rekabet etmiyeceklerdir. İngilizlerin Frat ve Diclede aldıkları vapur imtiyazı işinde sermaye yüzde elli İngiliz yüzde otuz Osmanlı ve yüzde yirmi Alman olacaktır. İngilizler bu vapur nakliyatını beslemek için nehirlerin iki tarafında uzunlukları yüzer kilometreyi geçmemek üzere demiryolları yapabileceklerdir.

Bu suretle Haydarpaşadan veya onun cenubunda pek sarıh olmıyan bir yerden başlayıp şarkta Fransız mıntakası ve garp ve cenupta Fransız İngiliz ve yine Fransız mıntakaları ile ve İzmit, Eskişehir, Ankara, Kayseri, Konya, Adana, İskenderun, Urfa, Di-

yarbakır, Mardin havalisini ihtiva eden, Anadolu ve Bağdat demiryollarının iki tarafında, Musul vilâyetine kadar uzanan bir Alman mıntakası hâsıl olmuştur. Bunun esas limanı İskenderundur.

İngilterenin biri Basranın cenubunda, diğeri de İzmirden Eğridir ve Beyşehir gölleri havalisine kadar Aydın demiryolu boyunca uzanan iki mıntakası vardır.

Bağdat ve Musul vilâyetleri ise İngiliz ve Alman menfaatlerinin birbirine karıştığı müşterek bir mıntakadır.

Bu anlaşmanın bir paylaşma olduğunu, ve işi Almanların da Fransızlar gibi anladıklarını göstermek için aşağıdaki fıkrayı zikredeceğiz. Esas İngiliz Alman anlaşmasını imzalamış olan Londradaki Alman Büyükelçisi «Lihnofski muhtırası» adını taşıyan vesikada şunları yazmaktadır: [1]

«Aynı sırada Mösyü Külmanın (Büyükelçilik müsteşarı) faal yardımile “Bağdat muahedesi,, denilen muahedeyi müzakere ediyordum. Hakikatte bu muahededen maksat Küçük Asyayı nüfuz mıntakalarına ayırmak idi, fakat sultanın hukukuna riayeten bu tabirin kullanılmamasına son derece dikkat etmek lâzımdı,,.

Görüldüğü veçhile tıpkı Fransız - Alman anlaşması gibi işbu İngiliz - Alman anlaşması da Osmanlı Asyasını paylaşmağa matuf idi, fakat birincisine kızmamış olan Babiali her nedense ikincisine kızmıştır ve Osmanlı sadrazamı esasları tebellür etmiş olan ve imzası yaklaşan işbu İngiliz - Alman anlaşmasını kendisine bildiren Londradaki murahhasına 30 mayıs 1914 tarihile şöyle bir tel çeker:

“İki grup (İngiliz ve Alman) birbirine edecekleri rekabeti mümkün olduğu kadar azaltmak için aralarında anlaşabilirler; Fransız ve Alman grupları da öyle yapmışlardır. Devleti Aliyye menfaatlerine ve hükümlerine hukukuna mugayir hükümlerin bu anlaşmağa konulmasını kabul edemez. *Resmen haberdar edilmemesi lâzımgelen Devleti Aliyye bu anlaşmayı bilmiyor addedilmelidir,,*[2]

D — İtalyan ve Avusturya dilekleri. — İtalya, Antalya kıyıları ile İngilizlerin İzmir - Aydın mıntakası arasındaki yerlerde ve Avusturya Alâiye ile Mersin arasında kalan kıyılarda kendilerine birer nüfuz mıntakası teminine çalışırlarsa da büyük harbe kadar sarıh bir şey elde edemezler. İtalyanlar birçok vat ve tehdiye rağmen oralarda Osmanlı Hükümetinden bir imtiyaz alamazlar; ancak orada kendilerine bir «hak» tanınması için Almanlardan

[1] Memoire Lichnowsky, s. 42

[2] Biz işaretleştiriyoruz.

bazı müphem vaitler koparır ve İngilizlerle, müstakbel demiryollarının Aydın demiryolile bitişmesi ve iki demiryolu mıntakalarının sınırlandırılması için 19 mayıs 1914 tarihinde bir anlaşma yaparlar.

Büyük harpten evvel Avusturya payı bu derece dahi tecesüm edemez;

E — Osmanlı Rus anlaşması. — Bu anlaşma pek çetin münakaşalardan, Rusya tarafından pek sarıh tehditlerden ve bilhassa Alman müdahalesi sayesinde Rus dilekleri bir dereceye kadar hafifletildikten sonra 8 şuat 1914 te İstanbul'da imzalanır. Hulâsası şudur :

Şark vilâyetleri iki mıntakaya ayrılır : biri eski Erzurum, Trabzon ve Sivas yani şimdiki: Erzurum, Erzincan, Beyazıt (Karaköse), Rize, Çoruh, Trabzon, Giresun, Ordu, Gümüşane, Sivas, Amasya ve Tokat vilâyetlerini.

Öteki eski Van, Bitlis, Elazığ ve Diyarbakır yani şimdiki : Van, Hakkâri, Siirt, Bitlis, Muş, Elazığ, Malatya, Diyarbakır ve Mardin vilâyetlerini ihtiva etmektedir [1].

Bu iki mıntakanın her birinin başında büyük devletler tarafından tavsiye ve Osmanlı Hükûmeti tarafından tayin edilmiş birer genel müfettiş bulunacaktır.

İdare, adliye, polis ve jandarmanın murakabesi bu genel müfettişlere aittir; lüzum hâsıl olursa ordu dahi emirleri altına girer.

Genel müfettişler, valiler müstesna, bütün memurları azil ve icap edenleri mahkemeye sevkederler, ve sonra sebeplerini hükûmete bildirirler. Bunların yerine küçük memurları doğrudan doğruya tayin ve büyükleri hükûmete inha ederler. Genel müfettişler lüzum görürlerse hâkimler gibi azledilmiyen mamurlara işten el çektirir ve sebebini hükûmete bildirirler.

Genel müfettişler valiler hakkında âcil zecri tedbirler alınmasına lüzum görürlerse keyfiyeti merkeze bildirirler. Hükûmet dört gün zarfında bir karar vermeğe mecburdur.

Yukardaki hükümler büyük devletlerin seçeceği iki genel müfettişin şarkta o ana kadar devlete ait olan hemen bütün haklara sahip olacaklarını ifade eder. Zira onların inha edecekleri memurları kabul etmemek veya istemedikleri valileri yerlerinde tutmak isterse Osmanlı Hükûmeti onlarla ve dolayısıyla onları tavsiye etmiş büyük devletlerle ihtilâf haline girebileceği gibi bir ihtilâf yüzün-

[1] Vilâyet sınırları çok kere değiştirilmiş olduğu için bu iki silsile arasında tam intibak aramak imkânsızdır.

den bu genel müfettişler istifa etseler yerlerine yine büyük devletlerin tavsiye edecekleri adamları almağa mecbur olacaktı. Binaenaleyh Osmanlı Hükümeti için en makul şey genel müfettişlerle ihtilâf çıkarmamaktı.

Mahallî meclisler, diller, mektepler ve saire hakkındaki hükümleri tafsil etmiyeceğiz; yalnız müsellâh kuvvetlere ait olan şu cihetleri zikretmek lâzımdır. Genel müfettişler bir mahzur görmezlerse polis ve jandarmayı yarı yarıya müslüman ve hıristiyandan teşkil edebileceklerdir. Bütün Osmanlılar askerliklerini içinde buldukları askerî müfettişlik mıntakasında yapacaklardır; maamafih yeni bir karara kadar Osmanlı Hükümeti Yemen, Âsir ve Necidin uzak yerlerine İmparatorluğun her tarafından oranın nüfusu nisbetine göre alınmış askerler gönderebilecektir. Donanma için dahi keza her taraftan asker alınabilecektir.

Bu anlaşmanın vehameti derhal göze çarpar; bu, bir taraftan şark vilâyetlerinin devletten ayrılması ve Girit ve saire gibi bir vaziyete geçmeğe yüz tutması; diğer taraftan Osmanlı ordusunun teferruatına kadar müdahale hakkının Rusyaya tanınması demektir. Bütün bu taahhütlerin, bütün büyük devletler müzakerelere karıştırıldıktan sonra Rusyaya karşı yapılmış olması şark vilâyetlerinde ve Osmanlı ordusunun teşekkül tarzına müdahalede Rusyaya hususî bir hakkın hem Osmanlı Hükümetince hem de büyük devletlerce tanınması demektir.

Bu anlaşma imzalanmadan evvel geçen çetin müzakerelerin başlangıcında Rusyanın gayesi şu idi:

a) Bütün şark vilâyetlerinin tek bir vilâyet veya müfettişlik olması.

b) Bu mıntakanın Fransız ve Almanlar için hazırlanan mıntakalar üzerine taşmaması; ta ki onun ihtilâfsız surette Rusyaya aidiyeti vazih olsun. Aynı zamanda bu suretle oradaki müslüman ve hıristiyan nüfusunun nisbeti o derece mübalâğalı surette müslüman lehinde olmayacak ve orasının Rusya tarafından yutulması daha kolay olacaktı.

Babialı ise aksi düşüncelerle bu mıntakayı mümkün mertebe büyütmeğe ve bölmeğe çalışmıştır.

Varılan anlaşma bu iki zıt dileğin çarpışmasının neticesidir ve Babialı isteklerine bir dereceye kadar ermiştir. Fakat şüphesizdir ki Osmanlı İmparatorluğu paylaşılacak olsa Rusya evvelce kendisi için istediği mıntaka ile iktifa edecekti ve vakit kalsaydı,

yani Büyük Harp çıkmasaydı, çok mümkündü ki Rus, Fransız ve Alman hükümetleri bu hususta aralarında ayrıca bir anlaşma yapacaklardı.

Hiç tereddütsüz denebilir ki bu Rus Osmanlı anlaşması Osmanlı Hükümetinin Sevreden evvel imzalamış olduğu en ağır ve öldürücü anlaşmadır.

Büyük harp arifesinde iki genel müfettiş tayin edilmiş, hattâ biri işe dahi başlamış bulunuyordu. Büyük harp çıkınca Rusun meşgul olması sayesinde bu anlaşmanın tatbikatı Osmanlı Hükümetince durdurulmuştur.

Hulâsa Büyük Harp arifesinde Osmanlı İmparatorluğunun en büyük ve mühim kısmı büyük devletler arasında muhtelif adlarla, aşağı yukarı İranın 1907 de İngiltere ve Rusya arasında olduğu gibi nüfuz mıntakalarına ayrılmış bulunuyordu. Bu yoldaki anlaşmaların bir kısmı tatbika başlanmış diğer kısmı sadece parafe edilmiş, burada zikredilmeyen bazı meseleler de daha müzakere halinde bulunmakta idi. Fakat o anda alınmış olan neticeler, artık büyük devletler için Osmanlı paylaşılması meselesi yüzünden ani bir büyük harp çıkması ihtimalini hemen kâmilten ortadan kaldırmıştır.

Osmanlı Hükümeti ise bütün bu müzakerelerle güttüğü gayelerden yalnız birini 500 milyon franklık Fransız iktikrazını elde edebilmişti. Devletin kalkınmasını temin ve dolayısıyla belki de onun paylaşılması hakkındaki anlaşmaları tatbik edilemez bir hale getireceği umulan kapitülasyonların kalkma veya mühim surette hafifleme işi henüz tatbikat sahasına geçememişti.

Osmanlı İmparatorluğunun 1914 yılının ilk yarısındaki hali Sevr'e götüren 1918-20 yıllarının halile mukayese edilebilir. Şüp hesiz 1920 de devletin içinde bulunduğu uçurum daha çok derindi, çünkü 1914 te rüşeym halinde olan felâketler 1920 de tahakkuk etmiş bulunuyordu; ancak 1914 te ciddi hiçbir ümit olmayarak uçuruma doğru yuvarlanan Türk milleti 1920 de kurtuluş ve yükselişin ufukta doğmakta olduğunu görüyordu.

Filhakika o tarihte Mustafa Kemal başkanlığı altında yeni bir devlet, yeni bir hükümet, yeni bir meclis, yeni bir ordu vücut bulmuş, millette yeni bir ruh uyanmıştı; ve Büyük Önderin kudretli eli bütün kâbusları dağıtmağa koyulmuştu.

II

OSMANLI İMPARATORLUĞUNUN MÜTTEFİK ARAMALARI

Balkan harbinin sonu ile Büyük Harbe girişin arasındaki müddet zarfında Osmanlı Hükûmeti mütemadiyen müttefik aramıştır. Esas temayül Akdenize hâkim olmaları, ve Rusya ile müttefik ve dost bulunmaları yüzünden, Osmanlı Devletini Çarlığın şerrinden koruyabilecekleri umulduğu için, İngiltere ve Fransa ile müttefik olmaktır.

Osmanlı Asyasında ıslahat işini İngiliz memurlarile yapmağa kalkışış, İngiliz ittifakını değilse de, onun koruyuculuğunu temine matuf idi. Halbuki İngiltere, o zaman muhtaç olduğu Çar Hükûmetinin itirazları üzerine, bu işten vaz geçmişti.

1914 yılı içinde Fransaya da bir kaç kere ittifak teklif edilir, esas maksat devletin korunması ve Yunanistanla münaziünfih olan Ege adaları meselesinin bir dereceye kadar Osmanlı Hükûmetinin lehine hallini temindir. Bu işte ön ayak olan Bahriye Nazırı Cemal Paşadır. Istanbuldaki Fransız iş güderi 24 ve 28 ikincikânun 1914 tarihlerinde hükûmetine Cemal Paşanın bu yolda bir teklifini ehemmiyetle terviç ederek bildirir [1]; fakat hükûmeti işi pek ciddiye alamaz.

Cemal Paşa Fransız deniz manevraları münasebetile Fransaya davet edilmiş olduğundan, temmuz 1914 te yani Bosna-sarayda Avusturya velihtı öldürüldükten ve cihanın bir büyük harbe doğru gittiği hissedilmeğe başlandıktan sonra da bu teşebbüslerini tekrarlar. Fransız Başvekil ve Hariciye Vekili Viviyani kendisini dinlemeğe vakti ve meşgaleleri müsait olmadığını söyleyerek onu Hariciye siyasi müdürüne gönderir; Cemal Paşa ona, yine Adalar işinde yardım mukabilinde ittifak teklif eder; ciddi bir mukabele görmez. [2]

Osmanlı Hükûmetinin Bulgarlarla da bir ittifak müzakeresi olur (1913 sonbaharı). Fakat Bulgar Hükûmeti, işi Osmanlı Hükûmetine itiraf etmemekle beraber, bu ittifakın Alman, Avusturya zümresi tarafından tasvip ve bir nevi himaye edilmesini ister. Alman İmparatoru ise o sırada Romanya ve Yunanistanı tuttuğu için Alman Hükûmeti bu ittifakı tasvipte geciktirmeler yapar ve Bulgar Hükûmeti de Osmanlı ittifakını akdetmez.

[1] F. V., S. III, C. IX, V. 142 ve 175.

[2] Cemal Paşa hatıratı sahife 194. - ve F. V., S. III, C. X, V. 504

Osmanlı Hükûmetinin Almanyaya ittifak müracaatlerini de Alman Hükûmeti hoş görmemiştir. Gerek İstanbuldaki Alman Büyükelçisi, gerekse Alman Hariciye Vekili bunun bir yükten başka bir şey olmayacağı fikrindedirler, ve Büyükelçi Büyük Harpten bir hafta evvelkine kadar bu düşüncededir. [1]

Onun 22 temmuz 1914 tarihli teli bunu gösterir. Fakat Alman İmparatoru bu telin kenarına, o anda, yani Büyük Harbi doğuran Avusturya ultimatoumunun Sırbistana verilmiş olduğu sırada, her kuvvetten istifade etmek zarureti olduğunu ve Türk ittifak teklifinin kabulü lâzımgeldiğini, kendi el yazısıyla yazar. Bunun üzerine Osmanlı - Alman ittifak müzakeresine İstanbulda başlanılır ve bir hafta geçmeden 2 ağustos 1914 te yani Almanyanın Rusyaya harp ilânından bir gün sonra muahede imzalanır.

Bu suretle Osmanlı Hükûmeti epi zamandır peşinden koştuğu, fakat kendisi sadece bir yük addedildiği için, bir türlü nail olamadığı bir büyük devlet ittifakına büyük harp filen başladıktan sonra nail olur. Fakat artık bu ittifak Osmanlı Hükûmeti için bir nimet değil, onu uçuruma sürükleyecek ve hayatını sona erdirecek bir yükür.

Maamafih bu ittifaka rağmen Osmanlı Hükûmeti için bitaraf kalmak ve hiç olmazsa bitaraflık devresini epi uzatmak mümkündür, zira ittifak tedafüi idi ve gerek Rusya, gerekse Fransaya ilânı harp eden Almanya olmuştu.

Ancak bu imkândan istifade şöyle dursun bir an evvel beheimahal harbe girmek istiyen Osmanlı ricali bütün matbuata bu propagandayı yaptırırlar, ve üç ay geçmeden Osmanlı Devleti harbe girmiş bulunur.

Büyük harp başladıktan ve Osmanlı - Alman ittifakı imzalandıktan birkaç gün sonra Osmanlı Harbiye Nazırı Enver Paşa Rus Ataşemiliteri General Leontief'e Ege adaları ve garbi Trakyanın Osmanlı Hükûmetine geri verdirilmesi mukabilinde bir Osmanlı - Rus ittifakı teklif eder. (Rus Büyükelçisinin 5 ağustos 1914 tarihli teli) [2].

Rus Büyükelçisi bu işe taraftardır, ve Enverin samimiyetini denemeği teklif eder, fakat 10 ağustos 1914 te Rus Hariciye Nazırı Sazanofan şöyle bir tel alır: [3]

[1] H. B. A. V., C. I, S. 122 - 124,

[2] R. V., s. 67 - 68, tel No. 628 - 629.

[3] R. V., S. 76 - tel No. 177.

«.... Enverle görüşmelerinizde vakit kazanmak lüzumunu unutmayın. Unutmayın ki Türkiyenin bize karşı doğrudan doğruya hareketleri bizi korkutmaz.

«Aynı zamanda Türklerle danışmalarınızda dostane bir tarz muhafaza etmekle beraber onlara anlatmağa çalışınız ki bizim muvafakatimiz olmıyan hareketlerde buldukları takdirde müttefiklerimiz Fransa ve İngiltere ile beraber hayatını elimizde tuttuğumuz bütün Küçük Asyayı tehlikeye koyacaklardır. *Halbuki onlar bize fenalık edebilecek vaziyette değildirler.*» [1]

Çanakkale müdafaası yüzünden yıkılan Çarlığın Hariciye Vekili bu satırları yazarken nekadar ilerisini görmez, anlayışsız bir devlet adamı olduğunu ispat etmiştir. Menfasında yazdığı hatıratında tabii bu yüksekte atıp tutmalarından hiç bahsetmemiştir.

O sırada, az evvel Balkan harbinde feci surette yenilmiş olan ve ülkesinin paylaşılması için yapılan anlaşmalarda kendine isabet eden imzaları vermiş olan Osmanlı Devletinden bir canlılık eseri çıkacağına hemen kimse inanmıyordu ve Türk milletinin o ezeli cevheri kaybolmuş zannediliyordu. Dolayısıyla hemen kimse onun hiçbir teklifini tetkik bile etmek istemiyordu.

İngiliz ricalinin çoğu da Rus Hariciye Vekili gibi düşünüyorlardı. Onlar Osmanlı Hükûmetinin harbe girmesinde sadece iki cihetin tahakkukuna ehemmiyet veriyorlardı: [2]

a) Hindistandan Fransız cephesine taşınan kuvvetlerin süveyş kanalından geçmelerine kadar Osmanlı Hükûmeti bitaraf kalsın.

b) Osmanlı Hükûmeti harbe girerse taarruzun ondan geldiği bariz olsun.

Yoksa Türkün kuvvetinden korkmağı, onun Büyük Harbin seyrini ve dünyanın durumunu değiştirebileceğini ve dolayısıyla Türkleri kazanmanın çok mühim olacağını hatıra bile getirmiyorlardı. Aynı zatlar ise Bulgaristan, Romanya ve daha sonra Yunanistanı kazanmak için elden gelen her şeyi yapacak ve her türlü vaitte bulunacaklardır.

Maamafih İngiliz ricali arasında bir iki çok mühim istisna olduğunu zikretmek lâzımdır. Bunların başında birinci deniz Lordu Amiral Fişer gelir. Nelsondan beri İngilterenin en meşhur Amiralı ve Büyük Harpten evvel İngiliz donanmasında yapılmış olan bütün

[1] İşaret bizimdir

[2] G., s. 459 ve saire.

yeniliklerin amili bulunan bu zat Türkleri son derece takdir etmekte idi. 14 mart 1908 de İngiltere kralı VII inci Edvarda yazdığı bir mektup bunu iyice gösterir: [1]

“Almanya'ya karşı bizim için ehemmiyeti olan iki devlet ve tek iki devlet Rusya ve Türkiyedir; ve bizim Almanya'ya karşı harp edeceğimiz dünyada en ziyade muhakkak olan şeydir, sadece böyle bir harpsiz Almanyanın ticaret bakımından inkişaf edemeyeceği için.”

“Politikadan bahsetmek hususundaki cüretimin Majestenz tarafından affedileceğini kemali tevazula umarım, zira haklı olduğumdan eminim ve bunu yapışımın sebebi eğer harp edersek Almanya'ya karşı Rusya ve Türkiyenin bizim tarafımızda olmasına muhtaç bulunuşumuzdur».

Ancak büyük harp başladığı vakit Amiral Fişer 74 yaşındadır ve dört yıldanberi emeklidir. Büyük harbin başında İngiliz donanması bir kaç muvaffakiyetsizliğe uğrayınca o tekrar birinci deniz Lordu olarak iş başına getirilirse de bu tayin Osmanlı Hükûmetinin Büyük Harbe girmesi anlarında olur ve dolayısıyla Lort Fişer Osmanlı Hükûmetine karşı güdülen İngiliz siyasasını değiştirmeye ve bu yolda bir tesir yapmağa vakit bulamaz.

* * *

III

OSMANLI HÜKÛMETİ KAPİTÛLASYONLARI KALDIRIRKEN VAKİ OLAN BİR ACAİPLİK

Henüz bitaraf olan Osmanlı Hükûmeti kapitülasyonları bir teşrinievvel 1914 ten itibaren kaldıracağını 9 eylül 1914 te alâkadar devletlere bildirir.

Aralarında dünyanın en müthiş harbi cereyan eden ve rical ve matbuatı müteakabilen diğer taraf aleyhine: Barbar, kana susamış, cani, vahşi ve saire gibi lâkaplar kullanaduran beş muharip büyük devletin, yani Osmanlı Hükûmetile ittifak muahedesi akdetmiş ve onu bir an evvel harbe sürüklemek isteyen Almanya ve onun müttefikı Avusturya ile İngiltere Fransa ve Rusyanın İstanbuldaki büyükelçileri, tabii el'an bitaraf olan İtalyan büyükelçisi de dahil olmak üzere Babıaliye 10 eylülde yani aradan 24 saat

[1] F., s. 4

geçmeden kelimesi kelimesine ve virgüli virgölüne aynı olan itiraz ve ret cevabını ihtiva eden notalarını verirler:

*
*
*

IV

ÇANAKKALE

Büyük harbin en esaslı ve mühim bir safhası da Çanakkalede geçmiştir.

Herkesin bildiği gibi bir taraftan İngiliz-Fransız öbür taraftan da Rus grubu ikiye ayrılmış, aralarında münakalât çok zor ve mahdüt olan, iki kütle halinde kalmıştı. Bu yüzden insanı bol fakat fabrikası az olan Rusya hakiki kuvvetinin mühim bir kısmını silâhlandırıp kullanamamış, daimi bir ekonomik buhran içinde kıvranmış ve nihayet ihtilâl çıkıp Çarlık devrilmiş ve bolşevik partisi iktidar mevkiine gelmiştir.

Birbirinden ayrılmış olarak kalan bu iki müttefik grup arasında birleşmeği temin için en esaslı çare Osmanlı hükümetinin daha bitaraf iken kapatmış olduğu Çanakkale Boğazını ve onu müteakip te İstanbul boğazını zorlamaktı. Bir çok İngiliz ve Fransız siyasi ve askerî ricalinin düşüncesine göre bu boğazın zorlanması muazzam Rus kitlelerini silâhlandırıp canlandıracağı için en esaslı bir zafer olacaktı.

O zamanki düşmanlarımızın Çanakkaleyi zorlama işine nasıl ümit ve amaçlarla girişmiş olduklarını göstermek itibarile onların ricalinin bazı yazı ve sözlerini nakledeceğiz.

O sırada İngiliz Bahriye Vekili olan Mr. Çörçil, Çanakkale seferinden beklenen faydaları şöyle saymaktadır: [1]

“Cihan tarihini değiştirmek, Türk İmparatorluğunu ikiye bölmek, paytahtını felce uğratmak [2], düşmanlarımıza karşı Balkan devletlerini birleştirmek, Sırbistanı kurtarmak, Büyük Düke (Rus orduları başkumandanı Büyük Dük Nikola Nikolayeviç) başlıca harp hareketlerinde yardım etmek ve harbin devamını kısaltmakla sonsuz insan hayatı kurtarmak,„

[1] Ç., c; II, s. 108

[2] Zaptetmek yerine felce uğratmak denilmesi oranın da Türklerce müdafaa edilmesi ihtimalinin kabulünden olacak.

İngiliz Harbiye Vekili Mareşal Lort Kiçner de aynı fikirdedir; Çanakkaledeki müttefik ordunun başkumandanı olan General Hamiltona veda ederken der ki (13 Mart 1915): [1]

“Eğer donanma geçerse İstanbul kendiliğinden düşer ve bir muharebe değil, harbi kazanmış olursunuz.”

Çanakkale savaşının esaslı ehemmiyetini göstermek için bu tarzda pek çok fıkra zikredilebilir; yukardakilere bir fıkra daha eklemekle iktifa edeceğiz. General Hamilton 22 Nisan 1915 te Çanakkaleye asker çıkarma ameliyesinin arifesinde emri altındaki İngiliz ve Fransız ordularına hitaben çıkardığı emri yevmide şöyle demektedir: [2]

“...Lort Kiçner Generalinize veda ederken: «hatırınızda tutunuz ki bir kere Gelibolu yarım adasının toprağına ayağınızı bastıktan sonra katı zafere kadar vuruşmalısınız.»

“Bütün dünyanın gözleri bizim ileri gidişimiz üzerine dikilmiş olacaktır; silâhlarımıza tevdi edilen güzel esere lâyük olduğumuzu ispat edelim.”

O zamanki düşmanlarımız bütün bu amaçlarına ermek için ne yapmalı idiler? Sadece Gelibolu yarım adasının bir iki noktasında beş on kilometre ilerlemeli idiler, zira o sayede yarım adayı ikiye bölmüş ve marmaraya ulaşmış olurlardı. Bu olunca Bulgar ve Yunanın onlar tarafından harbe girmeleri beklenildiği gibi İstanbul boğazının dahi aynı suretle zorlanacağını ümit edebilirlerdi.

Büyük savaş esnasında ister Fransız - Alman, ister Rus - Alman cephelerinde herhangi taraf muayyen bir noktada taarruza karar verir ve o havalide top ve insan sayısı bakımından düşmana nisbeten mühimce bir çokluk elde ederse orada hemen daima ilk hamlede 5 - 10 kilometre ilerlemeğe muuaffak olmuştur. Bunu Çanakkalede de yapabilmek İngiliz Bahriye vekilinin yazdığı gibi «Cihan tarihini değiştirmek» için kâfi idi.

Fakat büyük savaş esnasında yukarda bahsettiğimiz büyük cephelerde herhangi bir tarafın düşmanına karşı temin edebileceği topçu üstünlüğünden nisbetsiz surette mühim topçu üstünlüğü Türk askerine karşı temin edilmiş ve bazı anlarda bilhassa Nisan ve Ağustos 1915 teki ihraçlarda Türklere karşı en mühim noktalarda 20 - 30 misli bir sayı üstünlüğü de temin edilmiş ise de «cihan tarihini değiştirmek» için kazanılması lâzım gelen bu 5 - 10 kilometre derinliğinde arazi bir türlü kazanılamamıştır.

[1] H., s. 9

[2] Gue., s. 164

Atalarının bütün cevherini kaybettiği zannolunan ve son vatani da daha bir yıl önce bir sürü anlaşmalarla paylaşılmış olan Türk hiç bir askerden beklenilmesi hatırdan bile geçmiyen mütemadi kahramanlıklarla en müthiş silâhlarla teçhiz edilmiş, dünyanın en büyük donanmalarına dayanan, can alacak an ve yerlerde kendisinden kat kat kalabalık olan düşmanları durdurmuş, eritmiş ve çekilmeğe mecbur etmiştir.

Türklüğün taliinden bu savaşta en can alacak yerlerde, en can alacak anlarda, Arıburnu ve Anafartalarda, İngiliz Bahriye Vekilinin dediği gibi "kaderin Adamı," [1] (L'Homme du destin) bulunmuş idi. O büyük harp başladıktan sonra mütemadi ısrarına rağmen bir türlü Sofya Ataşemiliterliğinden alınıp bir kıt'a başına geçirilmiyordu. belki fazla parlamasından korkuluyordu; fakat o sıradaki Başkumandan vekili Enver Paşa şarkta Sarıkamış felâketine uğradıktan sonra onu telgrafla Fırka Kumandanı yapmıştı.

İngiliz resmi harp tarihinin şu fıkrası onun Çanakkaledeki rolünü çok iyi hülâsa eder (C. II, S. 486):

«Nadiren tarihte sadece bir fırka kumandanının icraatı, muhtelif üç vak'ada yalnız bir muharebenin seyri üzerinde değil, bir seferin neticesi ve hattâ bir milletin mukadderatı üzerinde bu kadar derin tesir yapabilmıştır».

Bu Türk kumandanının dehası ve Türk Mehmetçiklerinin kahramanlığı, «cihan tarihinin» o zamanki düşmanlarımızın istedikleri şekilde değişmesine mâni olduktan sonra o Dâhi ile o Millet hep bildiğimiz gibi iş birliklerini genişletmişler ve bugün içinde bulunduğumuz vaziyeti yaratmışlardır.

Deniz ve karada bir yıla yakın müthiş boğuşmalardan sonra o vakitki düşmanlarımız artık Boğazı zorlayamayacaklarını anlayıp oradan çekilirler. Bu bapta bir karar vermek için Çanakkaledeki müttefik kuvvetleri teftişe gelen İngiliz Harbiye Vekili Mareşal Kiçner, sefere devamın en büyük taraftarlarından biri olan müttefik donanmanın Kurmay başkanı Komodor (daha sonra Amiral) Keys'e der ki: [2]

«İşte, yeri gördüm; orası pis bir köşedir, hiç bir vakit geçmeyeceksiniz» (18 İkinciteşrin 1915) ve tahliye kararını verir.

Aynı zat 10 ay evvel General Hamiltonu oraya gönderirken, onun denizaltı gemisi istemesi üzerine Türk askerini, uzun asker-

[1] Ç., c. II, s. 255

[2] K. s. 317

lik hayatında yenmiş olduğu Sudan Mehdi veya Mütemehtdisinin dervişleri veya Hint âşiretlerle bir tutarak [1]:

«Farz edin ki bir denizaltı gemisi Gelibolu karşısında deniz üstüne çıksın ve üç kere İngiliz bayrağını sallasın, Yarımada'daki bütün Türk garnizonu tabana kuvvet Bulayıra kaçır» demişti.

Çanakkalenin zorlanamaması üzerine «cihan tarihi» İngiliz Bahriye Vekilinin istediği ve umduğu yolda değil, fakat aksi yolda değişmiştir:

Çanakkale zorlanamayınca büyük harp bir yıpranma harbi şeklini almış ve tahmin edildiğinden en aşağı iki yıl fazla sürmüş, Avrupanın ekonomi, sanayi ve para hususundaki cihana nisbeten mevcut olan pek büyük üstünlüğü baltalanmış, bütün müstemlekelerdeki halk eskiden tahmin edilmedik derecede canlanmış ve azmış; mahsur kalan Çar Rusyası çökmüş, dünyada akla gelmedik cereyanlar doğmuş ve bir çok memleketlere kuvvetle yerleşmiş, «Concert Européen» yani Avrupa ahengi denilen büyük devletler arasında her şeye rağmen yaşamakta devam eden tesanüt ortadan kalkmış vesaire v. s.

Ancak burada dikkat edilmesi lâzımgelen esaslı bir nokta vardır:

Yüz binlerce zayıf mucip olan bu Çanakkale mağlûbiyet ve felâketinin müsebbip ve suçlularını meydana çıkarmak için o zamanki düşmanlarımız bir çok tahkikata girişirler, komisyon ve mahkemeler kurarlar. Fakat bütün bu istintak ve muhakemeler yapılırken kimse o zamanki ricalden şöyle bir soramaz:

Türkler size mükerreren ittifak teklif ettikleri vakit niçin işi hiç bir kere ciddiye almadınız? Niçin onları değerlerine göre takdir edemediniz? Niçin «cihanın tarihini değiştirmek» için Çanakkale bekçisinin kaç kere uzattığı dostluk ve ittifak elini sadece iyi karşılamak kâfi iken onu reddederek aynı işi yüz binlerce insan ve milyarlarca servet heder ederek temine kalkıştınız. ve bunu da beceremediniz?

Sualin bu şekilde sorulmayıp ta sevkiyat, sevkulceş ve tabiye hatalarının tahkikile iktifa edilmesi, insanların olgunluklarından şüphe ettirecek mahiyettedir.

Türk bu muazzam kahramanlık destanını kanile yazarken kendine has yüksek ruhlğu bir an elden bırakmamıştır. Bunun en iyi şahitleri o zamanki düşmanlarımızdır. Meselâ yukarda bahsı

[1] H., s. 4

geçen Komodor Keysin not defterinde, bizzat şahit olduğu 4 Mayıs'ta Kabatepeye karşı yapılan bir hücum münasebetile muharebenin en şiddetli safhası hakkında, şu cümle vardır: [1]

«Türkler çok civanmertlik (chevaleresque) göstermişlerdir: Kıyıdaki yaralıların taşındığını gördükleri vakit onların gemilere alınmasına kadar ateşi kesiyorlardı».

*
* *

V

BÜYÜK HARBİ BİTİREN MUAHEDELERİN AKT VE İMZA TARZI

Büyük harpten sonra imzalanan sulh muahedelerinin hazırlanma tarzı şöyle olmuştur: galipler arasındaki beş büyük devletin başmurahtları her şeyde son söze sahiptirler. Bunlar:

Amerika Cümhur reisi

İngiliz Başvekili

Fransız »

İtalyan »

Japon Başmurahtıdır

Fakat asıl kuvvet üç birincidedir. İtalya bilhassa o devirdeki iç zaaf ve karışıklıkları ve Japonya da Avrupa işleriyle fazla alâkadar olmaması yüzünden o derece müessir olamamışlardır.

Üç birinci murahtan Amerika Reisicümhuru Vilson herşeyden evvel Milletler Cemiyeti teşkiline ehemmiyet verdiği için o hususta tatmin edilmesine mukabil diğer bahislerde kolay yumşuyordu. Binaenaleyh sulh muahedelerinin pek büyük kısmı için esaslı âmil iki zattır:

İngiliz Başvekili Loit Corç

Fransız Başvekili Klemanso

ve tabiatile bunların müşavirleri.

Bu iki zatın bu suret ve şekilde tahakküm ettikleri sulh konferansına göre dört nevi devlet vardı:

1) Yukarda saydığımız beş büyük devlet,

2) Onların müttelikleri; ezcümle: Polonya, Romanya, Yugoslavya, Çekoslovakya, Yunanistan, Hicaz, Ermenistan ve saire;

1] K. s. 224

3) Onların düşmanları;

4) Bitaraflar.

a) Bu beş büyük devlet her meselenin müzakeresine karışıp karara iştirâk edebilirlerdi.

b) Onların diğer müttefikleri, yani ezcümle yukarda isimlerini saydığımız devletler, yalnız kendilerini alâkadar eden meseleler için çağırılıp dinlenilirdi. Rey sahibi değillerdi; söyleyeceklerini söyledikten sonra kendilerine ait meselelerde beş büyük müttefikin hükümlerini beklerlerdi.

c) Düşmanlar, yani Almanya, Avusturya, Macaristan, Bulgaristan ve Osmanlı Devleti, hiç bir işte ne rey, ne de söz sahibi idiler, kendilerini alâdadar etsin etmesin hiç bir mesele görüşülürken ve hiç bir karar verilirken çağırılıp dinlenmezlerdi. Mayıs 1919 da İzmir Yunana isgal ettirildikten sonra Damat Feridin Paris'e çağırılması bir oyundan başka bir mahiyet alamamış ve Damadın hakaretle koğulmasından başka netice vermemiştir; dolayısıyla bu hâdise söylediklerimiz için bir istisna teşkil etmez.

Beş büyük devlet hükümlerini verdikten ve bir düşman devlete ait sulh muahedesini bütün teferruatile tesbit ettikten sonra alâkadar düşman murahhaslarını çağırırlar, basılmış metni onlara verip kısa bir müddet zarfında düşüncelerini bildirmelerini tebliğ ederlerdi. Verilen muahede gerek maddeten, gerek manen öldürücü ve ezici idi; baştan aşağı değişmesi lâzımdı; düşman murahhasları bu esas dairesinde cevap verirlerdi. Beş büyük devlet murahhasları en ehemmiyetsiz bir iki maddede ufak tefek değişiklik yapar ve düşman murahhaslarına adeta muahedeyi imzalama emrini verirlerdi; memleketlerine karşı tahkir ve tezyif de esirgenmezdi. İmza verilmezse harp devam edecekti. Düşman murahhasları çaresiz istenilen imzayı verirlerdi.

* * *

VI

TÜRK MUAHEDESİNİN BUNLARDAN FARKI

Birer birer Alman, Avusturya, Macar ve Bulgar milletleri hükümetlerinin verdikleri imza mucibince düşmanlarının ezici murakabesi altında yaşamağa, muahedenin bütün hükümlerini boynu bükük tatbik etmeğe ve nefret ve galeyanlarını içlerinde sakla-

mağa koyulmuşlardı. Osmanlı Hükûmetinin verdiği imzanın dahi öylece tatbik edileceği ve Türk milletinin de hepsinden daha ağır olan Sevr muahedesini diğerleri gibi boynu bükük kabul edeceği sanılmıştı.

Fakat öyle olmadı, Çanakkaledeki «Kaderin Adamı» Türk milletini hakkını aramağa çağırdı ve millet kütle halinde onunla beraber oldu.

Bu hâdisenin kuvvetli bir tasviri o anda İngiliz Harbiye Vekili olan ve dolayısıyla İstanbulda hükûmeti istediği gibi değiştiren, şunu bunu hapseden ve süren işgal kuvvetlerinin âmiri bulunan Mr. Çörçil (büyük harp esnasında Bahriye Vekilliği eden zattır) tarafından yapılmıştır: [1]

«... İmparatorluk her taraftan çöküyordu, fakat Türk elân yaşıyordu. Göğsünde asırlarca dünyaya meydan okumuş bir ırkın yüreği atıyordu. O yeniden modern bir ordu cihazını eline geçirmişti ve başında, iyice anlaşıldığına göre bu felâketli zamanın 4 - 5 büyük simalarından biri olan büyük bir başbuğ bulunuyordu. Paristeki büyük salonların duvar halıları arasında dünyaya zorla kabul ettirilecek olan kanun hazırlanıyordu. İstanbulda müttefik donanmaların topları altında ecnebinin kuklası (pantin) olan bir hükûmet iş görüyordu. Fakat Türkiyenin yüreğindeki çetin dağlar arasında: «bunu kabul etmiyecek olan bir fakir insanlar cemaati» toplanıyordu; onların konakladıkları yerde (bivouac) mülteci paçavraları altında «Adaletin» muhteşem hayaleti oturuyordu.»

Bu Önderin idaresinde millet iki yıl kadar çalışıp vuruştuktan sonra tarihte pek nadiren tesadüf edilen büyüklük ve şümulde katı bir zafere erer. Tekrar sulh masasına oturulur.

Evvelki beş büyük devletten biri (Amerika) Avrupa işlerinden sıyrılmıştır. Öbür dördü birçok küçük müttefiklerle beraber sulh masasına gelirler.

Bu sefer dört büyük devlet Türkü dinlemeden aralarında sulh şartlarını kararlaştırıp tebliğ etmeğe kalkışamazlar; diğer müttefiklerine karşı yaptıkları gibi de Türkü yalnız dinleyip yine aralarında hüküm vermeğe de kalkışamazlar. Türkle aynı masa başında aylarca süren çetin bir münakaşayı kabule mecbur olurlar. Bundan musavat dairesinde konuşulmuş ve yapılmış olan Lozan Sulh Muahedesini çıkar.

*
* *

[1] Ç., c. IV, s. 364

VII

TÜRKİYE CÜMHURİYETİNİN ARSİULUSAL DURUMU

Osmanlı İmparatorluğunun son devrinde hemen bütün âlem ona düşmandı. Bu düşmanlık bazan aleni idi: Balkanlılarınki gibi; bazan da dostluk perdesine bürünürdü; bazı büyük devletlerinki gibi.

Bu düşmanlıklar arasında Osmanlı hükûmetince en menfuru Çar Rusyasının ve Yunanınki idi. Mütarekeden sonra ise en menfur düşmanlık İngiliz ve Yunanınki addolunacaktır.

Osmanlı İmparatorluğu bu düşmanlık âlemine karşı mukabelesi ise, düşmanları arasında mümkün mertebe nifak çıkarmağa ve bu suretle başına gelecek felâketleri geciktirmeğe çalışmaktan ibarettir.

Türk milleti Büyük Önderinin idaresi altında egemenliğini ele aldıktan sonra bu sahne yavaş yavaş tamamilen değişir.

İlk önce birbirinin kanına susamış zannedilen Türk ve Rus milletleri arasında esaslı bir dostluk kurulur. İş yalnız bu dostlukla kalsaydı denebilirdi ki iki taraftaki devlet, idare ve rical esasından değiştiği, yani eski düşmanlığı güdenler ortadan kaybolduğu için dostluk kurulabilmiştir.

Fakat iş bu kadarla kalmaz. Çok geçmeden daha İstiklâl savaşı devam ederken Fransa ile de bir dostluk şemesi belirir; fakat onun tavazzuh etmesi epi gecikecektir.

İstiklâl savaşı bittikten sonra Türkiye bir müddet garp büyük devletleri tarafından bir nevi karantineye tâbi tutulur. Onlarca kendisinde tasavvur edilen veya ona isnat olunan bir çok kusurlara ilâve olarak Türk milleti diğerleri gibi büyük devletlerin sözünü dinleyip o zamanki hükûmetinin imzaladığı muahedeyi kabul etmiyen dik kafalı millettir. Büyük devletlerin sözünden dışarı çıkmaktan çekinen şarkın diğer devletleri de Türklerle fazla iyi münasebette görünmekten kaçınmaktadırlar.

Fakat kuvvet kuvvettir, onu sürekli olarak ihmal etmek kimse- nin elinde değildir. Cümhuriyet Türkiyesi kuvvetleştikçe ona yaklaşımlar başlar, Türk siyasetinin mahareti bu yaklaşımları hem teşvik eder, hem de onlardan azami istifadeyi bilir.

Sulhten sonra Türke esaslı surette ilk yaklaşan Yunan olur. Türk - Yunan dostluğu iki memleketin birbirini tamamladığının anlaşılmasının neticesidir ve akılla mantığın hisse galebesidir.

Bu dostluk için Türk - Rus dostluğu hakkında söylenen tekrarlanamaz, zira dostluğu kuranlar en amansız çarpışmaları bizzat idare etmiş olanlardır.

Ondan sonra husulü için epi zamandır çalışılan Yugoslav ve Romen dostlukları temin edilir, ve Balkan Birliği kurulur. Büyük Şef bunu kurarken kuvvetli bir mukavemetle karşılaşır: Yakın Şarkla alâkadar büyük devletler bu anlaşmaya muhaliftirler veya onu hoş görmemektedirler; belki son zamanlar tarihinde ilk defa olarak Balkan devletleri, bu muhalefet ve hoş görmemezliğe rağmen Türk Şefinin açtığı yola girerler ve Türkiye ile müttefik olurlar. İş olup bitince herkes yapıları beğenir ve Türk Önderini takdir eder ve arsiulusal yeni bir çığır açılmış olur.

Çok geçmeden şark paktı da imzalanır. Türkiye, İran, Afgan, Irak birbirini memnun ve tatmin etmek suretile bir dostluk paktille bağlanırlar ve o sahada da Balkanlarda olduğu gibi artık muhtelif milletlerin eski rekabet veya düşmanlıklarından istifade etmeğe kalkışmak ümidi herkes için kaybolur.

Bu suretle Türkün etrafındaki dostluk ve ittifak çemberi genişler ve Osmanlı İmparatorluğunu boğazlamakta olan düşmanlık çemberinin yerini alır.

Çok zaman geçmez İngiltere gibi mütarekeden sonra Türkiye karşı en amansız davranmış olan bir büyük devlet dahi Türk kuvvetini, Türk siyasasının büyüklüğünü ve Türk dostluğunun ehemmiyetini hakkile takdir eder; o da aynı yolu tutar; çok geçmeden Fransa da aynı yola girer.

Almanya ve İtalya ile Türk milleti İstiklâl mücadelesi esnasında hiç çarpışmamış olduğu için onlarla mevcut olan dostluk böylece devam ettirilmiştir.

Amerikada Türklüğe karşı alâka, itibar ve inan ancak Cümhuriyet devrinde başlamıştır.

Bütün bunların neticesi olarak Cümhuriyet hükümeti İmparatorluk hükümetinin, düşmanlarını tefrikaya düşürerek kendini bir dereceye kadar korumaya çalışmak gibi, menfi siyasasının yerine kuvvet ve samimiyetine dayanarak herkesle dost olmak ve doğrudan doğruya kendi dileklerini tatbik etmeye çalışmak gibi, müsbet bir siyasayı ikame etmiş olur.

Şu suretle ki bugün Türkiye Cümhuriyetine karşı düşmanlık politikası güden kimse kalmaz. Osmanlı İmparatorluğunun etrafındaki umumî düşmanlığın böyle umumî bir dostluk halini alması belki o kadar göze çarpmıyan fakat en esaslı ehemmiyeti haiz

olan bir hâdisedir. Bu dostluklar camiası ve ordunun kuvveti, milletin zihin sefasıyla rahat ve serbest çalışmasını ve emeğinin semerelerinden tam olarak istifade etmesini temin eden en esaslı âmildir ve Büyük Önderin pek çok mücadelelerle başardığı en güzel eserlerden biridir.

*
*
*

VIII

MEVCUT MUAHEDELERİN GÖNÜL RIZASIYLA TÜRKİYE LEHİNE DEĞİŞTİRİLMESİ

Osmanlı hükûmetinin son asırlık ömründe bir hususiyeti vardı; bir muharebede galip dahi gelse (1897 tarihli Osmanlı - Yunan harbi gibi) imzalanan sulh muahedesi zamanla onun aleyhine değiştirdi, ve mütemadiyen onun aleyhine emri vakiler yapılırdı.

Paris muahedесinden sonra Eflâk ve Buğdanın birleşmesi ve Romanyanın teşekkülü, Berlin muahedесinden sonra Bulgaristanla şarki Rumelinin birleşmesi, Giridin adım adım elden çıkması; Meşrutiyetten sonra Bosna - Herseğin Avusturya tarafından ilhakı, Bulgaristanın istiklâli ve saire gibi.

Cümhuriyet devrinde bunun tamamen aksini görüyoruz; bu bakımdan dahi Cümhuriyetin kurulması bizim için bir tarih dönümü olmuştur.

Bunun üç bariz misali: Boğazlar, Hatay ve eski borçlar meseleleridir.

Boğazların ecnebi kontrolü olmamak şartile gayri askeri bir halde kalmasını Lozanda kabul etmiştik. Vaziyeti müsait görür görmez Büyük Önder muahedenin bu kısmını Türkiye lehine değiştirmeye koyulur ve yoluna dikilen bütün engelleri devirip bunu temin eder. Şöyle ki büyük harp esnasında zorlamalarından «cihan tarihinin değişmesi» beklenen Boğazlar müstahkem olarak eskisinden daha kuvvetli ve daha serbest bir surette Türkün elindedir, ve onları, bir harp halinde, istediğine açıp istediğine kapamak hakkı herkes tarafından tanınmıştır.

Hem bu muazzam iş usul dairesinde, kimseyi gücendirmeden, herkesin rızası alınarak, dünya barışığı tehlikeye düşürülmeden yapılmıştır ve bu suretle de büyük harpten sonraki cihan siyasa-sında bir güzel çığır daha açılmıştır.

Hatay işi çok yenidir ve elân olagelmektedir, henüz üzerinde durup hüküm vermek zamanı değildir. Fakat maddî ve manevî bakımdan ne kadar büyük bir muvaffakiyet olduğu meydandadır. Bahusus ki aynı zamanda bir büyük devletin de yakın dostluğu beraber kazanılmıştır. Şurası da hatırdâ tutulmalıdır ki bu yeni çıkarılmış bir mesele değildir ve 1921 Türk - Fransız anlaşmasının pürüzlü kalmış bir noktasıdır. Zamanı müsait görünce Büyük Önder bu pürüzü ortadan kaldırmıştır.

Saltanat idaresinin israfatı ve kötü tedbirleri yüzünden Türk milletine miras olarak kalan borçların nasıl mütemadiyen hafiftildiğini hergün görmekteyiz. Bu da belki o kadar göze çarpma-makla beraber çok esaslî bir muvaffakiyettir.

*
* *

Son 25 yıllık tarihimizin bir kaç noktasını hatırlatmağa matuf bu yazıların sahası istendiği kadar genişletilebilir; bunlara benzer örnekler her hususta pek çoktur. Bunlara bakıldıkça nereden nereye geldiğimizi anlamak çok kolaydır.

Bunlar her Türkün göğsünü kabartacak, Atatürk idaresine ve Cümhuriyet rejimine karşı sevgi ve bağlılığını arttıracak ve mütemadiyen aynı yol üzerinde yürüyerek bu nimetleri çoğaltmak için her Türkü can be başla ilgilendirecek hâdiselerdir.

Kısaltmalar

- F. V. Fransız vesikaları — Documents diplomatiques français (1871-1914).
 S = Série
 C = Cilt
 V = Vesika
 s = Sahife
- R. V. Rus vesikaları — Documents diplomatiques secrets russes (1914-1917)
 «Polonsky» nin Fransızca tercemesi.
- H. B. A. V. Harp başlangıcına dair Alman vesikaları — Die Deutschen dokumente zum Kriegausbruch.
 Ç = W. S. Churchill. La Crise mondiale (fransızca tercemesi).
 F = Fisher : Memories (hatırat).
 G = Sir Edward Grey : Mémoires (hatırat) (fransızca terceme).
 H = Sir Ian Hamilton : Gallipoli Diarey 1915.
 K = Amiral Sir Roges Keyes : Des Bancs des Flandres aux Dardanelles (fransızca terceme).
 Gue = Amiral Guépratte L'Expedition des Dardanelles.

TÜRK TARİH TEZİ HAKKINDAKİ İNTİKATLARIN MAHİYETİ VE TEZİN KAT'İ ZAFERİ

Prof. Şemsettin Günaltay
Sivas Sayıları ve T. T. K. Üyesi

Yedi sene evvel Türk Tarih Tezi ortaya atıldığı zaman, tarihçi geçinen mahdut bilgili bazı zatlar dudak bükmeğe, yabancı telâk-kilere göre yazılmış eserlerden toplanılan derme çatma bilgilere istinaden ulu orta tenkitler yürütmeğe başlamışlardı. Tarih Tezi hakkında konferanslar vermek üzere Ankaradan İstanbul'a gittiğim vakıt; bazı simalar müstesna olmak üzere; böyle bir muhitte karşılaşmışım. Büyük Türk inkılâbının her hatvesinde bu mahiyetteki insanların acı tenkitlerini duymuş, fakat bir müddet sonra başarılan işin şaşaaası karşısında afallamış olduklarının daima şahidi olmuş bulunduğumuzdan, Tarih Tezi hakkında bilgiye istinat etmiyen intikatların da sahiplerini utandırmakla neticeleneceğini biliyorduk. Bu sebepten esassız intikatları dinlerken hiç de sinirlenmemiştik.

Esasen; eğer cehalet özür sayılırsa; bu gibi zavalluları mazur görmek, hakşinaslık icaplarındandı. Çünkü İmparatorluk devrinde yabancıların teğallübü altında inleyen ve bütün hakları payımal olan Türkün tarihine ancak altı yüz senelik bir kıdem verilmiş, İmparatorluğun hakiki müessisleri olan Selçuk Türkleri unutturularak şerefli görülen her şey, İmparatorluk camiasının Türk olmıyan unsurlarına isnat edilmişti. Bu suretle altı yüz senelik tarihte de türke pek az bir şeref hissesi bırakılmıştı.

Gerçi meşrutiyet devrinin son senelerinde bazı Türk çocukları milli varlığı ve milli tarihi meydana çıkarmak için çalışmağa başlamışlardı. Fakat, mütarekenin kara günlerinde kara ruhlarla ve yabancı kuvvetlere dayanarak iş başına gelen beyinsiz ve milliyetsiz simalar ilk iş olarak bu masum faaliyeti boğmuş, bu sahada çalışanlar, vazifelerinden uzaklaştırılmışlardı. Böyle bir muhit içinde çok dar bir bilgiye malik insanların karşısında yep yeni bir ufuk açılınca, şaşırmaları, bilir bilmez söylenmeleri, hatta

saçmalamaları pek tabii değil midir? Şu halde bunlara kızmak değil, acımak, kamaşan gözlerini yavaş yavaş bu yeni ufuktan taşan şualara alıştırmak lâzımdır. Birinci tarih kongresi bu vazifeyi parlak bir surette ifa etti:

Kongrede, emsalsiz türk dehasının, asırların karanlıkları içinden bulup çıkardığı Türk Tarih Tezi, yine o dehanın saçtığı nurlu şualar yardımile ilmi esas ve metotlara dayanılarak izah ve teşrih olundu. Mütemerritlere, müteredditlere kanaatlerini, intikat ve itirazlarını kongre müvacehesinde serbestce yapabilmelerine geniş zaman ve imkân bırakıldı. Denilmek istenilen sözler söylendi. İntikatlar, itirazlar yapıldı. Fakat ilmi bir kıymeti olmıyan bütün bu intikat ve itirazları çürütmek pek kolay oldu. İntikatlar, Türk Tarih Tezinin ilmi kıymetini nazarlarda bir daha tebarüz ettirmekle nihayetlendi.

Birinci Türk tarih kongresi, tarih tezinin dahilde zaferile neticelenmişti. İkinci Türk tarih kongresi ise tezin cihan âlimleri müvacehesinde izahı ve cihan âlimlerinin ilmi intikatlarına, arz edilmesi imkânını vermişti. İkinci kongre daha parlak bir surette tetevvüc etti. Salâhiyettar büyük âlimler, yeni açılan bu tetkik sahasında yapılan araştırmaları taktirlerle karşıladılar. Kongreye ve tarih sergisine yalnız hayranlık göstermekle kalmadılar. Tarih tezimizi teyit, milli tarihimize alâkadar bir çok hususları tenvir eden ilmi tetkiklerini kongre müvacehesinde okuyarak yakın alâkalarını gösterdiler. Bazıları memleketlerine avdetlerinde bu mevzu hakkında ilmi neşriyatta bulundular. Bunlardan doktor H. Scel, Almanya ve Prusya maarif nezaretinin resmi mecmuasında mühim bir makale neşrettiği gibi 21 şubat 1938 tarihinde de Berlin Üniversitesi'nde aynı mevzua dair bir de konferans verdi.

Pröfesör R. Hartman (Orient Nachrichten), mecmuasında, şöhetli âlim Mengin'de (Wiener prehistoche zeitschrift) mecmuasında Türk tarih kongre ve sergisi hakkında alâkalı mühim neşriyatta bulundular. Bu gibi neşriyat muhtelif memleketlerde vakit vakit halâ görülmektedir.

Bu kadar büyük ve cihanşümul bir ehemmiyet kazanan ikinci tarih kongresi de, Türk tarih kurumu mesaisinin salâhiyettar garp âlimlerinin taktirlerine mazhariyetle nihayetlenmiş oldu. Türk tarih tezi de artık kat'i surette muzaffer olmuştu.

Türk tarih kurumu, muvaffakiyetle tetevvüc eden ikinci tarih kongresinden sonra yeni mesaisine başlarken, tarih tezinin ortaya atıldığı zamandan itibaren dahilden ve haricden yükselen itiraz ve tenkitleri hülâsa, tezin istinat ettiği ilmi esasları bir daha izah ederek bu bahsi kapamağı faydalı görüyoruz.

Tezin heyeti umumiyesi tarih kurumunun muhtelif neşriyatında ve kongrelerde teşrih edilmiş olduğundan burada ileri sürülen itiraz ve intikatların çürük mahiyetleri tebarüz ettirilmekle iktifa edilmiştir.

Türk tarih tezi hakkında şimdiye kadar vukubulan belli başlı itiraz ve intikatlar, şu suretle hülâsa olunabilir:

1 — Türk tezinin istinat ettiği Orta Asyanın kuruması hakkındaki Huntington faraziyesi, ancak Milât'tan sonra müşahede olunan şartlar için müdafaa olunabilir. Eski zamanlar için böyle bir kuraklık mevzuubahs olamaz.

2 — Orta Asyanın Prehistorik devirlerde meskûn olduğu sabit değildir. Binaenaleyh Türkistanın eski bir Kültür merkezi ve Türklerin ana yurdu olduğu iddeası hakikate uygun olmadığı cihetle göçler iddeası da tabii esassızdır.

3 — Brakisefal ırkın ana yurdunun Orta Asya sayılma ve ırkî nişane olarak kafa tasının kısalığını esas olarak alınma keyfi bir şeydir. Çünkü Türk olmyan Alzashlar, Bavyeralılar brakisefal oldukları halde Türklerden bir grup olan Türkmenler brakisefal değil, Dolikosefaldirler.

4 — Türklerin ana yurtları Mogolistandır. Mogollarla ırkdaş olan Türkler, garp taraflarına yani Türkistana ancak Milâdi yedinci asırda gelmişlerdir. Onların Prehistorik devri bu zamanlardır. Türklerin âzami kademeleri, ancak Milâddan bir iki yüz sene evveline yani Hiyongnulara ve Siyenpilere dayanmaktadır.

5 — Sumerlerin ve diğer Ön Asya kavimlerinin Türklükle bir münasebtleri olmadığı gibi Mısırın Ön ve Orta Asyahlılar tarafından istilâsı iddeası da esassızdır.

Şimdi ileri sürülen bu iddeaların ne derece ilmi bir kıymeti haiz olduklarını araştıralım:

I

1 — Orta Asyanın kuruması meselesi

Orta Asyanın kuruması keyfiyeti iddia edildiği gibi Huntington tarafından ileri sürülmüş birşey değildir. Kuruma hâdisesi Huntington'dan çok daha eski zamanlardan beri ilim dünyasınca malûm

bir meseledir. Glâsiyeler devrinde nısf kürei şimalinin büyük buz örtüsünün son kenarlarile hattı üstüva arasında bulunan kısımlarının son derece ratıp bir iklim malik oldukları, fakat Glâsiyelerden sonra Orta Asya, Arabistan, Sahrayı kebir gibi mintakaların sonradan tedricen kuruyarak çölleşmiş buldukları ve bu halin arz tarihinin dördüncü devrinde başladığı ötedenberi coğrafiyacılardan tarafından müdafaa edilen bir kefiyettir [1]. 1894 te Londrada basılan Caiki'nin klasik eserinin üçüncü cildi ile doktor Croll'ün 1897 de dördüncü defa olarak basılan «climat and time», unvanlı eserinde bu hususlar kuvvetle müdafaa edilmişti.

Orta Asyayın kuraklığı hakkında, birçok bakımdan, muhtelif dillerde yazılmış eserler pek fazladır ve hepsinde bu husus kabul ve müdafaa edilmektedir. Coğrafiyacılardan bilindiği gibi hattı üstüvadan kutuplara kadar olan mintakalarda yağmurlar az çok muayyen ve muntazam şekilde tevezzü etmektedir: Bazı mintakalarda yağmurlar ancak senenin muayyen bir mevsiminde düşerler; gerçi bazı yerlerde kurak mevsimle yağmurlu mevsim arasındaki teakup vazih surette belli değildir. Buralarda kış aylarında olduğu gibi yaz aylarında da yağmur düşmektedir. Fakat, fen adamları buralarda da iki devir arasında muntazam bir temevvüç olduğuna dikkat etmişlerdir. Bunlara mukabil bazı yerler, yağmursuz mintakalar adıyla anılacak derecede yağmurdan mahrumdurlar.

Afrika'nın garbi Platosundan Çin Platosuna kadar uzayan, muhaddebiyeti şimali garbiye müteveccih bir daire kavsi şeklindeki sahalar yani sahranın büyük bir kısmı ile Mısır ve Arabistan çölleri, İran yaylası, Orta Asya bu yağmursuz sahayı teşkil ederler [2]. Bu mintakalarda yağmursuzluk tarihi devirlerden evvel başlamış olduğu hesap edilmektedir. Yağmursuz sahanın etrafındaki arazinin bazı kısımlarına senevi 20 santimden aşağı bazı kısımlarına ise ancak 20 santim kadar yağmur düşmektedir [3]

Sırf tabii bilgiler çerçevesi içinde kalmak üzere İç Asyanın kuruması meselesi etrafında ortaya atılan delilleri başlıca aşağıdaki noktalarda toplayabiliriz:

- 1 — *Tektonik veya Jeolojik.*
- 2 — *Paleontolojik.*
- 3 — *Morfolojik.*
- 4 — *Hidrografik.*

[1] Elisè Reclus, La terre, T. I, p, 114

[2] » » » » T, II, 399 - 400

[3] » » » » T. II, XIV PL

5 — *Glâsiyolojik*.

6 — *Klimatolojik*.

Şimdi bunları ayrı ayrı izah edelim :

1 — **Tektonik veya Jeolojik deliller** — Şarkî ve garbî Türkistan havzaları kısmen de Mogolistan Jeolojik bakımından çökmüş Tektonik havzalardır. Eski ve yeni devirlere ait dağ çenberleri, (Himalâya, Tanrı dağları ve saire) ile çevrilmiş bulunan bu havzaların pek yakın Jeoloji devirlerde (yani dördüncü zamanda) çökmüş olduklarını gösteren izler vardır. Altın ve üstün dağlarının Tarım havzasına bakan yamaçlarında dördüncü zamana, Cumudiye devrine ait tabakalar, *dislocation*'lara yani kırılma ve yarılmalara tâbidir. Buralarda Yeni volkan sahaları (*filonlar*), Cumudiye devri tabakalarını yarıp geçmektedir. Birçok sıcak su kaynaklarının bulunması da buna delâlet etmektedir. Buna mukabil Himalâya sıra dağlarının ve Tibet yüksek yaylasının pek yeni devirlerde yükselmesi meselesi vardır. Filhakika Cumudiye devrinde Tibet yaylasının bu günkü irtifaından daha çok aşağı bir seviyede bulunduğunu Hint Jenologları kabul etmektedirler.

Dördüncü zamanın (*Holocen*) devrine ait memeli hayvanlar fosillerinin Himalâya dağları ile Trans Himalâya dağları arasında 500 metrede bulunmaları bu görüşü kuvvetlendiren bir keyfiyettir. Bu suretle İç Asyanın kenar dağlarının yükselerek Tarım havzasının ve diğer havzaların çukurlaşması hâdisesi pek yeni olduğu gibi henüz durmuş da değildir. Himalâya, Karakurum, Hindukuş, Tarım ve Fergane havzaları gibi bölgelerde zelzeleler hem pek şiddetli hem de çok sıklıdır.

Cumudiye devrinde ve Cumudiye devirlerinden sonra (*Post-glacial*) Himalâya sıra dağlarının yükselmeleri denizin ratıp havzasının gittikçe çataklaşan İç Asyaya girmesine yavaş yavaş engel olmuş ve bu suretle İç Asyada bir kuraklık devre başlamıştır [1].

2 — **Paleontolojik deliller** — *Lop* gölü, Aral ve Hazar denizleri gibi iç deniz ve göllerin Cumudiye devrinde ve bu devirden sonra hudutlarının bu günkü çevrelerinden daha geniş bulduklarına dördüncü zaman Fosillerinden oldukları kat'î surette tesbit edilmiş bulunan salyangoz kabuğu ve saire gibi bakıyelerin

[1] *E. Argaud*. La tectonique de l'Asie. (Compte rendu du Congrès geol. International de Bruxelles), Liège 1924.

E. Trinkler. Tarimbecken und Taklaman - Wüste. Zeit. der Gesel. f. Erdkunde. 1930 S. 350

F. C. Grenard. Haute Asie. Geographie Univ. Tome VIII. S. 243 - 247.

Belleten C. II F. 5

o deniz ve göllerin bugünkü kıyılarından pek uzak yerlerde ve bugünkü seviyelerden daha yüksek bir seviyede (4-4,5 metre) buldukları görülmektedir. (Tarım havzasının killi toprakları içinde tatlı sularda yaşayan dördüncü zamana ait salyangoz fosilleri bulunmaktadır).

Bütün bunlar, vaktile Aral denizinin Hazar denizine birleştiği ve hattâ Balkaş gölüne kadar garbi Türkistanın bir kısmının mütemadi su tabakası altında bulunduğu ve Tarım havzasının pek geniş sahalar kaplamak üzere bataklıkları ihtiva ettiğini ispat etmektedir [1].

3 — Morfolojik deliller — Bugün içinden pek az su geçmekte olan veya yataklarında hemen hemen su bulunmayan İç Asya vadilerinin şekillerine bakacak olursak bu mikyasta vadilerin açılabilmesi için evvelce buralardan pek fazla miktarda sular geçmiş olması icap etmektedir. Bu hal, içerlerinde bugün pek az su bulunan büyük vadilerin açılmaları keyfiyetinin daha ratıp bir devrede, cumudiye devrinde vukua gelmiş olduğunu göstermektedir. Fazla olarak bugün çevreleri küçülmüş göllerin (Lop gölü ve saire) etrafında muhtelif irtifalarda taraçalara (göl taraçaları) tesadüf edilmektedir. Bu şekiller, bize göllerin eski kıyı ve seviyelerini gösteren en bariz delillerdir. Bütün bunlar gösteriyor ki kuraklık neticesinde sular alçalmış, göller küçülmüştür [2].

4 — Hidrografik deliller — Akar ve durgun su (göl veya iç deniz) şeklinde gördüğümüz iç Asyanın su miktarının azaldığı, göller seviyesinin mütemadiyen inmesi neticesi olarak çevrelerini daraltmaları ve kıyılarına bıraktıkları rusubat (çökel) ile anlaşılmalıdır. Vaktile göllere döküldükleri, aktıkları vadilere veya yataklarına bıraktıkları çakıl, kum, kil gibi maddeler ile anlaşılın

[1] *A. Stein* — Serindia, Oxford, 1921

E. Trinkler — Die Lobwüste u. s. w. Zeitschr. d. Gesel. f. Erdkunde Berlin 1929

L. Berg — Trocknet Zentralasien aus? Almanca tercümesi. Geogr. Zeitsch. XIII 1907 S. 568

[2] *Sven Hedin* — Scientific results of a journey in Central Asia (Türkistan, Tibet Nord 1899 - 1902) Stockholm. 6 cilt.

E. Trinkler — Im Lande der Stürme. Leipzig, 1919.

F. Grenard — Haute Asie. S. 313 - 315.

E. Huntington — A geologic and physiographic reconnaissance in Central Turkestan. C. G. I, 1905 XXV

W. M. Davis — A summer in Turkestan. Bull. Am. G. Soc. 1904. XXXVI A journey across Turkestan. Washington, 1905.

ırmakların birçok yerlerde bugün hedeflerine varamadıkları görülmektedir. Göllerin alçalması, nehirlerin azalması aşağı yukarı yarım asırdanberi yapılan ilmi tetkikler ve müşahedelerle kat'i surette tesbit edilmiştir [1].

5 — Glâsiyolojik deliller — Gerek Tanrı dağlarının, gerek iç Asyayı cenuptan çeviren dağların üzerinde bulunan «glâsiye»lerin aşağı uclarının evvelce aynı yerlerde bugün alt seviyelerinden 400-500 metre daha aşağı bir seviyeye kadar inmiş oldukları bıraktıkları üç moren depolarından anlaşılmaktadır. Binaenaleyh cumudiye devrinde ve bu devri takip eden devirde yüksek dağlar üzerinde buz şeklinde daha çok miktarda su depo edilmiş bulunuyordu. İç Asyayı akar sular şeklinde besleyen bu su kuleleri yavaş yavaş eriyerek mıntakaya daha az su göndermeğe başladılar. Bu suretle de kuraklık arttı [2].

6 — Klimatolojik deliller — Bugün tebahhuratı yağışından çok fazla bulunan iç Asyanın bazı yerlerinde bilhassa garp kısımlarında (Garbi Türkistan) yapılan yağış ve tebahhurat rasatları (Garbi Türkistanda 1850 senesindenberi) neticeleri ve göl seviyesinin değişmesi ölçüleri, kısa ve uzun müddetli bir çok dalgalanma vaziyetleri arzetmekle beraber heyeti umumiyesile bu bölgelerin tedricen kuraklığa doğru gittiklerini kat'i surette göstermektedir [3].

II

Türkistan en eski kültür merkezi ve Türklerin anayurdudur

Türklerin anayurt olarak tanıdıkları Türkistan mıntakasında Aşkabat civarındaki *Anu* da bir Amerikan müessesesi namına otuz

[1] *L. Berg* — Das Problem der Klimaänderung in geschichtlicher Zeit. Penck's Abh. 1914 Berlin.

[2] *F. Machatschek* — Gletscher- und Eiszeitstudien im westlichen Tienschan. Verh. d. G. Tags zu Innsbruck 1912.

G. Merzbacher — Physiographie der Tienschan. G. Z. 1913

[3] *E. Huntington* — The pulse of Asia. 2 inci tabı 1919 Boston and New York
F. Herbet — Le probleme du dessèchement de l'Asie centrale. Ann. de G. 1914 XXIII.

F. Machatschek — Zur Klimatologie von Turkestan. Met. Z. 1912. Hemen bütün bu meselelere temas eden iki Ülkeler Coğrafyası:

1. *F. Grenard* — La Haute Asie - vol. VIII Geog. Univ.

2. *F. Machatschek* — Landeskunde von Russisch Turkestan. Stuttgart, 1921.

küsur sene evvel arkeoloğ *Raphael Pumpelly* tarafından yapılan hafriyat, Asya tarihi hakkında o zamana kadar olan bilgiyi esassından sarsacak neticeler vermiştir [1].

Bu hafriyatta ele geçen eserlerle Cenubi Sibiryada *Lopnor* gölü mintakasında yapılan araştırmalar, Prehistorik devirlerde orta Asyanın kuvvetli bir Neolitik ve Kalkolitik kültür sahası olduğunu meydana koymuştur. Gerçi orta Asyada Paleolitik medharlar henüz mebzulen bulunuamamıştır. Fakat şimdiye kadar iç Asyada esaslı ve geniş nisbette araştırmalar ve hafirler yapılmamış olduğu da muhakkaktır, *Aurel Stein* ve *Sven Hed in* yaptıkları araştırmalar ise sathi bir keşif mahiyetini öte geçememiştir. Binaenaleyh; İsveçli *Arnenin* yaptığı gibi; sathi bir tetkike istinaden İran yaylâsının Paleolitik kültür itibarile Türkistandan eski olduğunu idda etmek ilmi bir iş olmasa gerektir. *Arnenin* Şimali İranın şark kısmında yaptığı sondaj gibi dar bir sahadaki araştırmaya istinadan kat'i hiçbir hüküm verilememesi ise pek tabiidir.

Milâttan bin beş yüz sene evveline doğru Türkmen Bozkırlarında medeniyet müthiş surette tedenniye uğramış olduğu yolundaki iddialar hakikate uygun ise bunu şarktan ve şimalden akıp gelen kavimlerin yerli halkı ve kültürlerini silip süpürmüş olmalarına atfetmek icap eder. Arkeolojik bakımdan, *Arnenin* Glâsiyeler devrinde İran yaylâsını meskûn farzettigini tahmin etmiyoruz. Jeolojik vaziyetin böyle bir tahmine müsait olmadığı meydandadır. Anadolu hafriyatında, Paleolitik devre ait gibi görünen bazı eserlerin bulunması, Türk tarih tezine aykırı bir netice değildir. Çünkü orta Asyanın Paleolitik vaziyeti hakkında hüküm verebilmek için buralarda hiç olmazsa Avrupada veya Mezopotamyada yapıldığı kadar hafriyat ve taharriyat icra edilmiş olması icap eder.

Halbuki *Pumpellynin Anu*, *Aurel Steinin Lopnor* da yaptıkları hafriyat, Cenubi Sibiry kurganlarında bulunan eşyalar iç Asyanın Neolitik ve Kalkolitik kültür itibarile ön Asyadan daha eski bir kıdeme malik olduğunu göstermiştir.

Son yarım asır zarfında *Sarzec*, *J. de Margan* [2] *Wolley* [3] gibi büyük Arkeoloğlar idaresindeki heyetlerin yakın şarkta, diğer taraftan Hint Arkeoloji müessesesi müdürü Sır John Marshall

[1] Raphacel Pumpelly, Exploration in Turkestan, Washington, 1904, T. I. ve II

[2] J. de Morgan, Mémoire de la délégation en Perse. T. I - XVIII

[3] Wolley, Les Sumeriens, Paris,

heyetinin şimali Hindistanda [1] ve nihayet Arkeoloğ *S. G. Anderson* un şimali Çinde [2] yaptıkları hafriyat verimlerinin mukayesesi reticesi ve bilhassa buralarda elde edilen boyalı keramikler arasındaki yakın benzerlik hatta birlik [3] bütün bu eski Neolitik medeniyetlerle *Anu* medeniyetinin aynı bir kaynağa bağlı bulduklarını göstermektedir.

Çine garpten gittiği muhakkak olan bu kültürün menşinin yakın şarkta aranmasına imkân yoktur. Buğday ve arpa gibi hububat menşelerinin Orta Asya olması ve *Anu* hafriyatından anlaşıldığı vechile buralarda hububat zeriyyatının milâttan en aşağı 8000 senelik bir kıdeme malik bulunması, böyle bir ihtimale imkân bırakmamaktadır. Çünkü hububatın Elâm ve Sumerdeki kıdemi milâttan evvel 4000 seneyi geçememektedir. Bundan başka *Anu*'da 6000 sene evveline ait olarak bulunan uzun boynuzlu hayvanlara Elâm ve Sumerde ancak 4000-3000 arasında tesadüf edilmektedir. bütün bunlar *Anu* kültürünün Ön Asyanın Elâm ve Sumer kültüründen daha eski olduğunu göstermektedir. Esasen *Anu*'nun en aşağı tabakasındaki kültürün yaşadığı zamanlarda Mezopotamyanın cennet kısımları kâmilan umman denizinin suları altında bulunuyordu. Böyle bir vaziyete göre Sumer ilinin, *Anu*'dan evvel bir medeniyet merkezi olmasına imkân yoktur. Mezopotamyanın Akat mıntakasile Elâmın Sus havalisi ise, profesör *Sayce*'nin de dediği gibi [4] o zamanlarda buralardaki nehirlerin devamlı tuğyanları neticesi olarak bataklık halinde bulunuyorlardı. Bu ırmakları ilk defa olarak iradelerine ram eden halk buraların otokton halkı değil, Türkiştandan gelmiş olan ve daha evvel orada bir medeniyet yaşamış ve eyice münkeşif bir mühendislik öğrenmiş bulunan insanlar olmuştur.

İspat edildiği vechile İç Asyada erkenden başlamış olan kuraklık, buralardaki halkı gıdalarını kendi ellerile yetiştirmek için ekip biçmeğe ve sun'i olarak sulama çarelerini bulmağa yani kanallar açmağa, setler yapmağa mecbur etmiş olduğundan buralardan garbe göçenler bu bilgilerini de beraber getirmiş, Elâm ve Sumer medeniyetlerinin doğması imkânını temin etmişlerdir.

V. Cordon Childe Ön Asyanın ilk devrelere ait Neolitik ve Eneolitik medeniyetlerini tetkik ederken bütün bunların birbirleriyle

[1] Sir J. Marshall, Mohenco - daro and the Indus civilization, 1931 et Ernest Mackay, La civilisation de l'Indus.

[2] S. G. Andersson, An Carly Chinese culture, Bull. geologie saru. of China, No. 1923

[3] George Soulie de Morant, Histoire de la Chine, p. 18 - 19.

[4] Sayce, Archeology of the cuneiforme inscription.

akraba ve Asyâî bir aile olduklarını tasrih ve bunların hepsinde aşağıdaki hususiyetlerin müşterek olduğunu tesbit etmektedir [1].

1 — Umumiyet itibarile boyalı beyazımsı çömlekler.

2 — Armut biçiminde taş tokmaklar.

3 — Madenin tanınması.

4 — Tuğla inşaat

5 — Hububat ziraatı

6 — Koyunun ve inek, öküz gibi çatal tırnaklı hayvanların ehlileştirilmiş olması.

Ön Asyanın bu müşterek esaslara malik eski medeniyetlerini tetkik ve tahlil eden *Gordon Childe* bunlar içinde kaynak ve ana medeniyet olabilecek esaslı vasıfların ancak *Anu* medeniyetinde bulunduğunu ve bütün Ön Asya medeniyetlerinin hatta Mısırdaki *Gezre* kültürünün buraya bağlanabileceğini tasrih etmektedir.

Son zamanlarda Ön ve Orta Asyada ilmi ve Arkeolojik tetkik ve taharrilerde bulunan *Hezfeld*, bakır devrinden evvel ait Ön Asya medeniyetine bağlı olan Sus I medeniyetinin Orta Asyadan gelen geniş bir Neolitik kültüre bağlı olduğunu, İranda elde ettiği Sus I sitilinde fakat teknik ve dekor itibarile daha iptidai keramiklerle Türkistanın, cenubi Sibiryanın eski keramikleri hatta bütün şimali Çin keramikleri arasında bir ayniyet bulunduğunu tesbit etmektedir [2]. *Hezfeld*'in vardığı bu netice Eneolitik kültür kaynağının Orta Asya olduğu ve buradan dört tarafa yayıldığı hakikatini teyit etmektedir.

* * *

Şimdi bu ilk Neolitik kültürün inkişaf sahası olan mıntakaların en kadim ve otokton halkının kimler ve hangi irka mensup insanlar olduklarını araştıralım:

Eski Yunan müelliflerinin umumî bir ıtlak ile İskitya dedikleri sahalardan Hazar denizinin şark ve cenubundan itibaren doğuya doğru uzayan kısmı, Asya İskitleri veya *Mesaget* adını verdikleri bir kavimle meskûn gösterdiklerini biliyoruz. *Mesaget*'lerin İranda Ahamaniş devletinin kuruluşundan evvelki asırlardan diğer bir tabir ile mazinin karanlıklarına gömülen zamanlardanberi bu havalıyi işgal etmiş bulduklarına göre, bu mıntakaların otokton halkı

[1] Gordon Ehilde, *L'orient préhistorique*, Paris, 1935. p. 271

[2] Dr. Hezfeld, *Congrès d'Oxford*, Août 1928

olduklarını kabul etmek zaruridir. *Herodote*'den anlaşıldığına nazaran [1] Yunanlılarla Romalıların *Mesaget* adını verdikleri kavme, eski İranlılar *Saka* diyorlardı. *Xerxés*'in ordusunda bulunmuş olan sakalar, kıyafetleri, ve bilhassa süvarilikteki maharetleri ile İranlılardan temayüz ediyorlardı [2].

Şehnamede umumî bir ıtlak ile Turanlılar denilen gruba giren sakaların pek kadim zamanlardanberi İranın şark mıntakasına hâkim oldukları Mazdeizmin mukaddes kitabı olan *Zend*'den de anlaşılmaktadır. Mazdeistlerin bu mukaddes kitabında Turan hanlarından *Ercasp*'in Hazar denizinin etrafındaki ülkelere hâkim olduğu tasrih edilmektedir [3]. Bu havalinin tarihine dair mevcut olan bütün eski vesikaları itina ile tetkik eden *Saint martin*'in netice olarak şu satırları yazdığını görürüz:

Kafkaslardan ve Hazar denizinden Ceyhun ve Seyhun boylarına ve ortalarına kadar uzayan geniş ovalar, tarihin karanlıklarına karışan devirlerden itibaren tek bir kavim tarafından meskûn görünmektedir. Bu kavim, aynı dili konuştukları ihtimal dahilinde bulunan fakat her halde türe ve ahlâk itibarile müttehit olduklarında şüphe olmıyan birçok boylara ayrılmış bulunuyordu. Bu boylardan hangisi Hegemonyayı ihraz ederse bu kavim de o boyun adile anılıyordu [4]. Mamafih, umumî bir ıtlak ile Yunanilerin iskit, İranilerin de turanî dedikleri bu kavimden Hazar denizinin şark ve şimalindekilere Yunanilerle Romalılar, *Mesaget*, Ermeniler *Mazkot*, Hazer denizinin cenubundakilere *Part*, Baktıryan ve maveraünnehirde oturanlara *Dae* veya *Dahi* adını veriyorlardı.

Muhtelif adlarla anılan bu boyların *Ano* medeniyetini yaşatanlardan inmiş oldukları şüphesiz olmakla beraber bunların İranın şimaline ve Kafkaslar Mavericksine ne zaman yayıldıkları malûm değildir. Her halde sakaların ileri doğru atılmış boylarını teşkil eden *Part* ların İranın şark ve şimaline yerleşmeleri tarihinin pek eski olduğu muhakkaktır. Son zamanlarda Asur ilinde yapılan hafriyatta *Asar haddon*'a (689 - 680) ait bir kitabede İrandaki *Part* boylarından *Partikka* ve *Partukka* adlarile bahsedilmiş olduğunu biliyoruz. *Asar Haddon*, bu kitabesinde *Partikka* kiralı *Uppes* ile *Partukka* hükümdarı *Sanasana*'yı mağlûp ettiğini müftehirâne kaydetmektedir.

[1] *Herodote*, VII 64

[2] A. F. Miot, *Histoire de Herodote*, t. II. p. 584

[3] M. J. Saint Martin, *Histoire des Arsacides*, T. I, p. 16 - 17

[4] » » » » » » » » T. I, p. 11 - 12

[5] E. H. Mins, *Scythians and Greeks*, 1913, *Art-Scythians Encyclopedia*

Herodot devrindenberi Partların İrandaki halk arasında kudretli bir unsur olarak tanılmakta oldukları malûmdur. Sicilyalı *Diodore* un milâttan önceki 5 inci asır müverrihi *Ctesias* [1] dan naklettiği bir parçada Partlar, *Astiyag* dan evvel *Med* kralı olan *Artibara* veya *Astibara* zamanında Medlerin hâkimiyetinden kurtulmak için isyan çıkarmıs ve ırkdaşları Sakaları yardımlarına çağırılmışlardır [2], denilmektedir. Partları ve Sakaları yakından tanıyan *Ctesias* in onların hem kidemlerini hem de akrabalıklarını teyid eden bu şehadeti pek önemlidir.

Eski Yunan, Roma ve Ermeni müverrihlerinden Partlarda Baktiryan ve Maveraünnehir mıntakalarında sakin olan boylara *Dae* denildiğini öğreniyoruz. *Strabon* a göre *Dae* ler Belh havalisinden Ceyhunun aral gölüne aktığı yerlere kadar yayılıyorlardı[3]. Romalı müelliflerden *Pelin* ise, Yaksart (Seyhun) nehri maverasında *Dahi* adlı bir boy bulunduğunu kaydetmektedir [4]. *Petolemée* devrinde de *Dahi* lerden bir takım boyların Marjiyana yani Horasan havalisinde oturduklarını bu müelliften öğreniyoruz [5]. Muahhar devirlerde mazenderanın, Hazar denizinin şarkına ve Taberistana doğru olan kısmına verilen *Dehistan* adının *Dahi* ler memleketi mukabili olduğunda şüphe yoktur. Herat mülhakatından olup islâmî devirde pek ziyade meşhur olan *Badghis* köylerinden birinin adının da *Dehistan* olduğunu Yakuti *Hameviden* öğreniyoruz [6]. Bu kayıt Yunan menbalarının bütün bu havalinin pek erkenden Saka boylarından *Dae* veya *Dahi* ler tarafından işgal edilmiş olduğu yolundaki haberlerini teyid etmektedir.

Romalılar devrinin lâtin müverrihi *Justin* [7] ile Yunan müverrihi *Isidore* [8] den her ikisi de baktiryanın tamamile *Dahi* lerle meskûn olduğunu tasrih etmişlerdir.

[1] *Ctesias*, tabip ve tarihçi Gnid'li bir âlimdir. Milâttan önce 416 tarihinde İrana gitmiş, 17 sene kadar doktor sıfatile Ahamaniş hükûmdarı Artaxerxes Mnemon'un hizmetinde bulunmuştur. *Ctesias*, bir İran tarihi yazmakla meşhurdur. Bu eserin zamanımıza kadar intikal eden parçaları tabedilmiştir.

[2] *Diodore de Sicile*, Bibliothèque Historique II, 104 et Saint Martin, Hist. des Arsacides. T. I. p. 28

[3] *Strabon*, Geogra. XI, 511

[4] *Pelin*, Histoire naturelle, XI, XIX

[5] *Ptolemée*, Geogra. VI, II

[6] *Yaqut Havi*, معجم البلدان. ج. 4. ص 114

[7] *Justin*, Abrégé de l'hist. de Trogue - Pompée, II, I, III.

[8] *Isidore de Chara* X description de la Parthie (la bibliothèque grecque de Didot)

Çin müelliflerinin Yueçilerin garba göçtükleri devirlerde yani milâttan önceki birinci asırda Baktiryân halkına verdikleri *Ta-Hia* adının da *Dahi* ve *Dae* den başka birşey olmadığı muhakkaktır.

İran ve Kafkas mıntakalarının eski etnik vaziyetleriyle tarihleri hakkında çok esaslî tetkiklerde bulunmuş olan şöhretli âlim *Saint Martin*, tarihin aydınlanmağa başladığı zamanlardanberi Horasan ve Mazenderanın şark ve şimale doğru uzayan sahaları işgal eden ve aynı kavimden olan Sakalarla Partların ve bunlardan sonuncuların başında bulunan hanedanın mensup olduğu boyu teşkil eden *Dahi (Dae)* lerin ırkan Türk olduklarını tasrih etmektedir [1]. *Renée Grousset* ise Partların Sakalardan bir zümre, Sakaların da ırkan Türk olduklarını Asya tarihinde Partlardan bahsederken şu parçada açıkca ifade etmektedir: «tevarüs ettikleri satraplığı ve yüksek memuriyetleri ellerinde tutan Part zâdegânı Turanî olarak kaldılar. Kırallığın en yüksek hanedanını teşkil eden *Surena* ailesi - ki, babadan evlâda intikal etmek üzere vezareti ellerinde tutuyorlardı - aslen *Sistan (Sakistan)* dan gelmişlerdi, şüphesiz asılları *Saka yani Türk* idi...» [2]

Saint - Martin, eski Yunan müverrihlerinden naklen *Part* lâfzının İskitçe olduğunu ve bu lisanda (dışarı atılmış) manasına geldiğini kaydetmektedir [3]. Garplı âlimlerin İskitçe olduğunu ve bu dilde dışarı atılmış manasını ifade ettikleri halde etimolojisini tayin edemedikleri bu lâfzın Türkçe olduğunu ve Türk dilinde halâ aynı manada kullanıldığını biliyoruz. Dilimizde bedene nisbetle dışarı fırlamış olan karına *part* denildiğini biliyoruz [4]. Halâ Şarki Anadolu'da bu mâna düşünülerek şişko insanların karınlarına *part* itlak edildiği herkesçe malûmdur. (Divanı Lûgatü'türk) de (C. I. S. 286) su içilen maşrapaya *bart* denildiği mukayyettir. Bu nevi maşrapaların karınlarının şişkin yani dışarı fırlamış olmaları düşünülürse onlara bu ismin verilmesi sebebi anlaşılır.

Part lâfzı gibi *Saka = Sak* ismi de Türk diline ait bir kelimedir. Çağatay lûgatinde *Sak* lâfzının yan manasına geldiği tasrih edilmektedir [5]. Sakaların oturdukları yerlerin ana Türk iline nisbetle yan taraf olduğu düşünülürse bunlara bu adın verilmiş olması münasebeti anlaşılır. Vaktile bu ismi taşıyan Türklerden Sibiryâ

[1] *Saint - Martin*, Histoire des Arsacides, T. I, p. 1 - 58

[2] *Renée Grousset*, Histoire de l'Asie, T. I. p. 79

[3] *Saint Martin*, Hist. des Arsacides, T. I. p. 28

[4] *Bedros Keresteciyan*, dicti. étymologique de la langue Turque p. 117

[5] *Süleyman efendi*, Lûgati Çağatay, S. 180

içlerine ve şimali şarkıye doğru göç etmek mecburiyetinde kalmış olan ve bugün Ruslar tarafından verilen *Yakut* adile anılmakta bulunan boyların kendi aralarında kendilerini halâ Saka ismile anmakta olmaları da eski Sakaların Türklüklerini teyid etmektedir.

Partların başlarındaki soyun adı olan ve Yunan müellifleri tarafından *Dahi*, *Dae* suretlerinde zaptolunan lâfza gelince, bunun da *Kudat* ve *Sinyor* manasına gelen türkçe bir kelime olduğu ve bu lâfzın aynı manada olarak Çinlilere *thai*, Japonlara *dai*, Araplara da *dâi* (دای) şekillerinde geçmiş bulunduğu Türk etimoloji diksiyone-rinde tasrih edilmektedir [1].

Eski Saka ve *Dae* lerden inen ve onların işgal ettikleri *Horasan*, *Sugdian*, *Baktiryan* ve *Toharistan* havalisinde oturan halkın islâmî devir başlarında da umumiyetle Türk olduklarını teyid eden çok kıymetli bir vesikaya malik bulunmaktayız.

Bir takım müelliflerin islâm fütuhâtı zamanında bu havali sekenesini Türk olmıyan ırklardan gösteren iddiaları bu vesika karşısında kat'î surette çürüdüğü gibi, Türkleri Mogolarla aynı ırktan sayan vâhi nazariye de temelinden yıkılmaktadır. Bu kıymetli vesika Abbâsî halifelerinin ilk devirlerinde yaşayan ve İslâm rasyonalizm mektebinin (Mutezile fırkasının) şöhretli imamlarından, arap edebiyatının parlak simalarından (Ebu Osman Ömer ibni Mahbub el - cahiz) in (Risaletün fi Menakıbtürk) adlı eserinin mukaddemesinde münderiçtir. Bu mukaddemede *Cahiz* Abbâsî halifelerinden Mütevekkil Alellah zamanında (847-861), Hilâfet ordusunu teşkil eden askerlerin ırklarından bahsedilen bir mecliste, Halifenin veziri (Fetih ibni Hakan) tarafından vukubulan beyanatı aynen derç etmektedir. Vezir Fetih ibni Hakanın beyanatının iyice anlaşılabilmesi için, o zamanlarda Horasan adının bu günküne nisbetle çok geniş bir sahaya yani İrânın bu günkü Horasan havalisile, Soviyetler idaresinde ki Ceyhun boylarında ki memleketlere ve Afganistanı teşkil eden eski Bakteriyan ve Toharistan mıntıklarına şamil olduğunu, (Türk) adının da bugünkü (Türkmen) lâfzı gibi göçebe Türklere ıtlâk edildiğini hatırlamak icabeder.

Vezir Fetih ibni Hakan, Türklerle Horasanlıların aynı ırktan olduklarını tesbit eden beyanatı aynen şöyledir: (Benim kanaatime göre Türklerle Horasanlılar kardeşlerdir. Yurtları birdir. Şarkın bu kıt'a üzerinde ki hüküm ve tesiri aynıdır, başka değildir, yakındır,

[1] Bedros Keresteciyan, Dictionnaire etymologique de la langue Turque T: I, p. 191 - 192

mütefavit değildir. Bunlar arasında ki asalet ve soyluk birbirine müteşabihdir. Ve bunları ihate eden memleket sınırları, yekdiğerinin aynı değilse bile birbirine benzer, Bunlar yekdiğerlerinden bazı hasiyetlerle ayrılırsalar da cümlesi Horasanlıdırlar. Türk ile Horasanlı arasında ki başkalığa gelince, büyük farklar şöyle dursun, bunlar arasında Arap ile Acem, Rum ile *Saklab (Fin)* Zenci ile Habeşli arasında ki fark bile yoktur. Bilâkis Türk ile Horasanlı arasında ki fark Mekkelî ile Medineli, aynı kavimden çadırda oturanlarla şehirli, dağlı ile ovalı arasında ki fark gibidir». «Daha doğrusu *Tay* kabilesinden olan dağlı ile bu kabileden olan ovalı arasındaki başkalık gibidir. Nasıl ki oturdukları yere bakarak Hüzeyl kabilesi Arapların kürdüdür, deniliyor. Daha açıkça söylemek lâzım gelirse, Horasanlılarla Türkler arasındaki fark, ovalara inenlerle, sarp dağlarda konanlar, yüksek yerlerde oturanlarla, iniş yerlerde yerleşenler arasında ki fark gibidir.

Türklerle Horasanlılar arasında biraz lûgat ayrılığı ve bir sima başkalığı varsa bu kadarcık fark, araplardan yukarı tarafın *Temim* leri ile aşağı cihetin *Kays* leri, aczi havazin ile hicaz fasihlerinin lûgatları arasında da vardır. [1] Türklerle Horasanlıların dillerine nisbetle *Himyer* ve *Yemen* nevahisi sakinlerinin lûgatları arasındaki fark daha fazladır. Suret, şamail ve ahlak cihetinden de aynile böyledir. Bununla beraber bunların hepsi hiç birşey katılmadan ve ana ve baba tarafı yekdiğerine müsavi halis arapdırlar».

«Türklerle Horasanlılar arasında; Allahın bunlara bahşettiği hasletler, her yer halkı için tahsis ettiği şekil, suret, ahlak ve dil itibarile olan fark, Arapların Kahtan oğullarile Adnan oğulları arasındaki fark kadar bile değildir.» [1]

[1] Temim ve Kays, iki büyük arap kabileleridir. عجزهوازن ise başka bir arab cemaatidir.

[1] ازعم ان الخراسانى والتركى اخوان و ان الحيز واحد وان حكم ذلك الشرق والتضية على ذلك الصقع متفق غير مختلف و متقارب غير متخالف و متقارب غير متفاوت و ان الاعراق فى الاصل ان لم تكن راسخة فقد كانت متشابهة وحدود البلاد المشتملة عليهم ان لم تكن متساوية فلها متناسبة ولهم خراسانى فى الجملة وان تميزوا ببعض الخصائص و افترقوا ببعض الوجوه و زعمت ان اختلاف التركى و الخراسانى ليس كالاختلاف بين العجمى والعربى ولا كالاختلاف بين الرومى والصقلبى والزنجى والحبشى

Görülüyor ki yukarıdanberi verilen tafsilât, Orta Asyanın en eski bir kültür merkezi olduğunu, buranın en kadim ve otokton halkının da muhtelif zaman ve yerlerde muhtelif adlarla anılan Türkler olduklarını Bakteriyan, Sugdyan, Toharistan ve Horasanın da eski zamanlardanberi bu Türklerle meskûn bulduklarını meydana koymaktadır.

III

Brakisefal ırkın ana yurdu Ortaasyadır.

Türk Tarih kurumunun, (Asya ve Avrupada eneolitik medeniyeti yapanlar Brakisefallerdir. Bunların ana yurtları da orta Asyadır.) yolundaki tezi; Kuru bir iddia olarak ortaya atılmış dğildir. Bu noktai nazar, bu mevzu hakkında salâhiyetle yazı yazan âlimler tarafından da müdafaa edilmektedir. Avrupaya ilk neolitik kültürü sokan *Homo - alpinus* ve *arya* adlariyle anılan [1] Orta Asyalı

فضلاً عما هو بعد جوهرأ واشد خلافاً بل كاختلاف ما بين المكي والمدني والبدوي والحضري والسهلي والجبلي وكالاختلاف ما بين الطائي الجبلي والطائي السهلي وكما يقال ان هذيلاً أكراد العرب . وكاختلاف ما بين من نزل البطون و بين من نزل الحزون و بين من نزل النجد و بين من نزل الاغوار. وزعمت ان هؤلاء وان اختلفوا في بعض اللغة وفارق بعضهم بعضاً في بعض الصور فقد تحالفت عليا تميم وسفلى قيس وعجز هو ازن وفصحاء الحجاز في اللغة وهي في اكثرها على خلاف لغة حمير و سكان مخاليف اليمن . وكذلك الصورة و الشئائل والاخلاق وكلهم مع ذلك عربي خالص غير مشوب ولا معلج ولا مذرع ولا مزيج ولم يختلفوا اختلاف ما بين بنى قحطان و بنى عدنان من قبل ما طبع الله عليه تلك البرية من خصائص الفرائز و ما قسم الله تعالى لاهل كل جيزة من الشكل والصورة و الاخلاق و اللغة [ابى عثمان عمر و بن محبوب المعروف بالجاخط : رسالة الى الفتح بن خاقان في مناقب الترك و عامة جنود الخلافة. ص. ٥ - ٦. مصر طبعي]

[1] Türkce halis ve asil manasına gelen Ari lâfzından alınan Arya ismi eski bir türk ili olan Balh havalisine verilen (Arie) isminden gelmektedir. Taylor; garbi Avrupadaki insan gruplarından Keltler'in Arya olduklarını tasrih etmektedir. [Taylor, The Origin of the Aryan].

brakisefallerin Avrupaya girişleri hakkında *Marcellin Baule* tarafından verilen izahat şöyle hulâsa olunabilir:

«Brakisefal ırkın ana yurdu Orta Asyadır. Bu ırk dünyaya buradan yayılmıştır. Brakisefallerin göçleri, eski yurtlarındaki istep hayvanlarıyla beraber vukua gelmiş ve glâsiyeler devrinin sonlarında başlamıştır. Bidayette muhaceret ağır ağır vukua geldi ve Bir istilâ halinde değil, bir hulûl suretinde ilerledi. Göçlerin sonraları, yani neolitik sonlarına doğru, daha kalabalık bir şekil almış olması ihtimali kuvvetlidir. Zira tunç devrinde garbi Avrupada yuvarlak kafalı, buğday tenli insanların birdenbire çoğaldıkları görülmektedir. Muhtelif zamanlardaki göçlerden vücut bulmuş olan bugünkü tavazzu tarzları, bu insanların menşelerini bariz bir surette göstermektedir. sarışın şimal insanı (*Homo-nordicus*) ile buğday renkli Akdeniz insanı (*Homo-mediterranean*) arasına kama gibi sokulmuş olan Alp insanı (*Homo-alpinus*) Fransa Beritanyasında bir sivri uç ile Atlas Okyanusuna dayanıyor. Şarka doğru gidildikçe tavazzu sahaları gittikçe genişliyor, menşede pek geniş bir saha kaplıyor [2]. (*Marcellin Baule*)in şu sarih ifadesi, Alzaslılarla Bayyerahlılar arasında görülen brakisefal insanlarla *Homo-alpinus* lerin menşelerini tenvir etmektedir. Bu menşe, brakisefal türklerin de ana yurtları olan Orta Asyadır.

Hattâ diyebilirizki Avrupaya *Palafit* kültürünü soğanlar da bu Orta Asyalı muhacirler olmuşlardır. Bu kültür garpte kronoloji itibarile bütün eneolitik (bakır, tunç, demir) devirleri müddetince devam etmiştir. Palafitlerin kuruldukları göller dibinden çıkarılan iskeletlerin brakisefal oldukları görülmüştür. Buda, Avrupaya Palafitet kültürünü getirenlerin Orta Asyalı Ekisefaller olduklarını göstermektedir [2]. Bir noktai nazara göre menşeleri Orta Asya olan brakisefaller, buradan hicret ederek Kafkasın madenli mintakasına gelmiş, müteakıp asırlarda buradan Afganistana, *Indus* boylarına, İran platosuna, buradan da elâm ve mezopotamaya, Anadolu ve Ege havalisine, Suriye ve Palastin üzerinden Mısıra yayılmışlardır [3].

Ana yurtları Türkistan olan Türklerin de Irk itibarile brakisefal zümreye mensup olduklarını, onların umumiyetle brakisefal

[2] *Marcellin Baule*, les hommes fossiles. p -353

[2] *Le Capitan*, La préhistorique, p. 165 - 167

[3] *A. Moret*, Histoire de l'orient, T. I. p. 122

Et. Hall, History of Near East, 1916, p. 173

Et. Mackay, Sumerian connexions with ancient India, J. R. A. 1825, p.

olmalarile sabittir. İsveç profesörlerinden *Arne* türklerden bir zümre olan türkmenlerin Dolikosefal oldukları iddiasile umumiyeti çürütmeğe yeltenmiştir. Halbuki *Arne* nin iddiası hilâfına olarak Anadolu-daki Türkmenlerden hepsinin brakisefal olduklarını görmekteyiz. Gerçi Rusyadaki Türkmenler içinde brakisefal olmaları bulunduğunu iddia eden bazı müellifler yok değildir. Fakat bu iddiada bulunanlar da bu Türkmenlerin *mezatisefal* olduklarını yani brakisefal ile dolikosefal arasında bulduklarını ileri sürmüşlerdir. Halbuki karine (*indice*) lere dair verilen malûmat mezatisefal Türkmenlerin dolikosefalden ziyade brakisefale yakın bulduklarını göstermektedir [1]. Bu da biyolojik olmayup çocukların başlarında yapılan bazı Etnoğrafik tesirlerden ileri geldiği bu hususta tetkik yapanların itirafları altındadır.

IV

Türkler beyaz ırktandır, Anayurtları Mogolistan değil Türkistandır

Türk Tarih tezine saldıranların hepsi, Türklerin menşeyini Mogolistanda gösteren ve Türkleri Mogollarla beraber sarı Irktan sayan köhne nazariyeye istinat etmektedirler. Bu esassız köhne telâkkinin mahiyetini ve Türklerin anayurtlarının hakikî mevkiini göstermeği faydalı görüyoruz.

Türklerle Mogolları aynı ırktan sayan telâkki garp âleminde, bilhassa Fransanın o zamanki *College royal* profesörlerinden *Joseph De guignes* nin 1756-1758 tarihleri arasında intişar eden *Histoire des Huns, des Turcs, des Mogols et autres Tartares* atli eserile katileşmiştir. Bir taraftan müslüman şark, diğer taraftan Çin menbalarına istinaden telif edilen bu eserin müellifini şaşır-tan keyfiyet, eserine mehzaz edindiği Farsce yazılmış kitaplar ve bunların başında bulunan Camiüttevarih olmuştur. İranda hüküm süren Cengiz oğullarından Gazân Han devrinde telif edilen bu kitap, siyasi bir maksatla kaleme aldırılmıştı: İlhanilerin hakim oldukları İran, şanlı saltanat sülâlelerine bağlı an'ane perest bir halkla meskûndü. An'aneye göre bu memlekette vaktile, Firdevsî-nin destanı hatıralarını zengin bir lisanla tasvir ettiği Pişdadyan,

[1] George Montandon, les indices céphaliques de l'Asie - L'ologenése Humaine - Carte. 22. 1928, Paris

Kiyyanyan, Eşkânyan ve Sasanyan gibi muazzam sülâleler hüküm sürmüşlerdi. Ruhan şanlı sülâlelere bağlı olan İranlılar, bu hatıraları unutamıyor, daima onların yadile fahirleniyor, an'anesiz ve mazisiz Mogolları hakir görüyorlardı. İrandaki Mogol prensleri İslâm dinine girdikten sonra İranlılarla ihtilâtları artmış, onların bu hislerini daha iyi anlamış, kendileri için de şehnamenin şehinşah sülâleleri gibi bir hakanlar silsilesi yaratmak lüzumunu şidetle duymağa başlamışlardır.

Bu duygu ile, İlhan Gazân (1293 - 1304) vezir Ebülfadl Reşidüddinin başkanlığı altında teşkil ettiği bir heyet Cengiz hanedanı için - Firdevsinin şehnamesi tarzında nazmettirilecek (zafername)ye esas olmak üzere - bir Tarih kitabı vücade getirmeğe memur etti. Halbuki Mogolların siyasî varlıkları Cengizle başlamıştı. Ondan evelki asırlarda Mogollar hiç ehemmiyeti olmıyan birtakım küçük oymaklardan ibaret bulunuyorlardı [1]. Gazânın arzusunu yerine getirmek için Cengizin nesebini, şehnamede İran hükümdarlarile şanlı mücadelelerinden bahsedilen Türk hakanlarına bağlamak yolunu bulmak icap ediyordu. İlhaniler devrinin şöhretli şairlerinden Şemsüddini Kaşani [2] ile Seyhun boyleri Türk-

[1] Berlin akademisi tarafından altay akvamı hakkında tetkike memur edilmiş olan Schott'un Çin menbalarına istinaden moğollara dair vermiş olduğu malûmat bunu göstermektedir. Schott'un tetkikine göre, Çin de 618 den - 907 tarihine kadar hüküm sürmüş olan Tang sülâlesi vekaynamesinde (Tang - Şu) moğollar, Mongü - şî - Vei adlarla anılmışlardır. 979 - 984 tarihinde yazılmış olan Hoan - Yu - ki unvanlı topoğrafya kitabında ise moğollar Şî - Vei isimi umumîsi altında cemedilen kabileler meyanında gösterilmiş ve on kadar oymaktan mürekkep buldukları tasrih olunmuştur. Şimalî Çinde Tang sülâlesine halef olan hatan sülâlesinin Çinli müverrihi Ye-long-li, milâdi 1180 tarihinde kaleme aldığı eserinde Mançorinin şimali garbisinde oturan kabilelerden bahsederken Mongkuli adını verdiği oymakları da zikretmiştir. Bu isimle moğolları kasdettiği şüphesizdir. Hatanlara halef olan Ta - Kin - Kuo - Şî yani (Büyük kin sülâlesi tarihi) unvanlı eserde de moğollar ehemmiyetsiz oymaklar halinde tasvir edilmişlerdir. [Schott, Aelteste Nachrichten von Mongolen und tataren]. Bütün bu tarihi kayıtlar, moğol unsurunun Cengizin zuhurundan evvel ehemmiyetsiz birtakım oymaklardan ibaret olduğunu göstermektedir.

[2] Şemsüddini Kaşani, Camiüttevarihin ne suretle telif olunduğunu zafernamesinde şöyle nakleder :

بزرگ و سخنران و جکسان لقب	پیش جهاندار بکشاد لب
که تاریخ شاهان مرا از برست	ولی نظم کار کسی دیکرست
بنجواجه رشید آنکھی گفت شاه	که ای دانشی مؤبد نیکخواه

lerinden Ebu Süleyman Benaketinin [3] verdikleri malûmata göre Gazân Han Reşidüddini bu vazifeye memur ederken maiyetine Türk tarih ve ananelerini çok iyi bilen pulad Çenksan (*Ceng-Siyang*)

زمنشور تاریخ ترکان نخست
بنثران سخنها چو کرد آوری
همه بستد و کرد فکر انداران
زیبیدار و داننده ترکان پیر
بپرسید یکسر سخنها باصل
بنزدیک هر پیر و هر مهتری
ازیشان همه بستد و نقل کرد
نویسنده ترکی و پارسی
که از بهر این کار بنشانند شان
دوسه سال بود اندرین جست و جوی
نمود این همه کوشش و اجتهاد
از ایام نوح نبی تا کنون
روشپناه هر کس درویاد کرد
ز تاریخ ترک و مغول پیش ازین
کنون هست از اقبال شاه و وزیر
که هرگز کتابی چنان کس نساخت
چو شد نثر تاریخ ترکان تمام

همه بشنواز راست کویان درست
در آند ازان بس بنظم دری
پیوست با کفته دیگران
ز تاریخ دان مردم یاد گیر
ز هر جا بدست آمدش فصل فصل
ز ترکان درین باب بد دفتری
ورا رهنائی درین عقل کرد
ها ناکه بودند دو پارسی
بسر بر زروکوهر افشانند شان
نمی کرد با کس جز این گفت و کوی
که تا کرد هر دفتری را سواد
بیاورد کردار کردون دون
دل و جان خواندگان شاد کرد
نبودی کتابی بایران زمین
بدست اینچنین دفتری دلپذیر
کز ان می توان نسل هر کس شناخت
غزبان خواست کز نظم باید نظام
[شمس الدین قاشانی. شمس شهنامه]

[۳] در زمان پادشاه اسلام غازان خان فرمان شد تا تاریخ مبارک غازانی (جامع التواریخ) را تألیف کنند. خواجه رشید وزیر، از حکمای خطای (چین)، لیتاجی و یکسون نام را که ایشان هر دو بر علم طب و نجوم و تواریخ واقف و مستحضر بودند و بعضی ازان کتب خطای باخود آورده احضار فرمود و ایشان تقریر کردند که... [فخرالدین ابو سلیمان داود بن ابی الفضل محمد بناکتی. روضة اولی الالباب فی

تواریخ الاکابر والانساب Aşir efendi kütüphanesi. No. 254 ve Ayasofya kütüphanesi. No. 3026]

ile birtakım Uygur âlimleri ve o esnada İranda bulunan *Yuk-Sun* ve *Li-Ta-Tsö* adlı iki Çin danişmendini de memur etmişti.

Ebülfadl Reşidüddin, bu heyet erkânının eski Türk tarihi ve Türk destanları hakkında verdikleri malûmatı zaptettikten sonra, Gazân Hanın arzusunu yerine getirmek için, bir kalem maharetile Cengizin nesebini eski TürkOğuz hanlarına bağlamıştır. Gerçi Reşidüddin bu hususta pek okadar muvaffak olamamış, sonradan yapılan bu eklemeyi göze çarpamıyacak bir şekilde yapamamıştır [1]. Fakat kendisinden sonra gelen gayretkeşler daha ileri gitmek suretile bu mahareti göstermişlerdir.

Filhakika Reşidüddin, Camiüttevarihte yalnız Cengizin nesebini Türk Hanlarına bağlamakla iktifa etmiş, Oğuzlar bahsinde, Moğollardan asla bahsetmemiş, sanki hükümdarın emrile yapmak mecburiyetinde kaldığı tahrifi anlatmak için, Moğollarla Türkleri ayırt etmeği ihmal etmemiştir. Fakat sonraları yazılan tarih kitaplarında ileri gidilerek Moğollarla Türkler birbirleriyle karıştırılmışlardır. Bu büyük tahrif Timurun oğlu Şahrüh Mirza zamanında ve 830 tarihinde yazılan ve müellifi meçhul olan (muizzülensab fi şecerti selâtini Moğol مولد الانساب) adlı eserde tamamilе görülmektedir. Bunu takip eden ve Şahrühun oğlu Trağan Uluğ Bey tarafından yazılan (Şeceretületrak ev Ulusi Arbai Cengizi) شجرة الاراك adlı eserde ise Tevratin jeneoloji usulünü takliden, Türklerle Moğollar aynı bir ırktan ve iki kardeşten üremiş olarak gösterilmişlerdir. Ebülgazi Bağatur Han da (Şecerei Türkiye) sinde Türklerle Moğolları aynı bir kavim gibi tasvir etmiştir.

İslâm dünyasında Türk tarihi hakkında yazılan ilk eser olan Camiüttevarihte siyasî bir arzu ile yapılan bir tahrif, muahhar müelliflerin gayretleriyle umumileştirilmiş, adeta bir hakikat şekline konulmuştur. *Dequignes* gibi garplı âlimler, Türk tarihi hakkında tetkiklere başladıkları zaman önlerinde me'haz olarak başta Camiüttevarih olmak üzere, Mağzülensap, Şeceretületrak. Şecerei Türkiye... gibi eserleri bulmuş, bu yanlış telâkkiyi, tarihî bir hakikat gibi eserlerine geçirmişlerdir, Hattâ *Dequignes*, Çin membarlarında Türklere dair olan malûmatı İranda yazılmış olan bu kitaplarla telif için hayli didinmiş, neticede Türklerin menşei Moğolistan, ilk cedlerini de Hiyung-nular olarak göstermek gibi büyük hatalara düşmüştür. *Dequignes* nin ve emsali müelliflerin eserlerini me'hez edinen garplılar, bu yanlış esasa istinaden ana-

[1] Camiüttevarihin Topkapısarayı.

yurtları Moğolistan olan Türklerin garba yani Türkistan ve mave-raünnehir havalisine çok muahhar zamanlarda yani Milâttan sonra yedinci asırda gelmiş olduklarını iddia edecek kadar garabetler göstermişlerdir.

Türk tarihi hakkındaki bilgisi bu köhne eserlere istinat eden bazı garplı müelliflerinde aynı telâkkiye bağlı oldukları görülmektedir. Halbuki gerek Camiüttevarihte ayrı bir kısım teşkil eden Oğuznamade ve gerek Oğuznamenin Uygurca metinlerinde zapt edilen milli ananede eski Türklerin menşei Moğolistanda değil Türkistanda gösterilmiştir. Türkler tıpkı garpta İrana olduğu gibi şarkta da Moğolistana fatih sıfatile ve sonradan girmişlerdir.

V

Başta Sumerler olmak üzere önyasyanın Azyanik denilen kavimleri ve Etiler Ortaasyadan gelmişlerdir.

Milâttan dört bin sene evvel Fırat - Dicle arasındaki sahanın cenup mınıkasında büyük bir medeniyet yaratan, yazıyı cihana ve bütün ön asyaya yayan Sumerlerin Mezopotamyanın Otokton halkı olmadıkları kat'i bir hakikattir.

Bıraktıkları heykel ve kabartmalarda görüldüğü veçhile, *Kengi* halkı yani Sumerler, orta boylu, tıknaz bedenli, geniş alınlı, dolgun çehreli, büyük burunlu, büyük ve çekik gözlü, kısa ve geniş boyunlu brakisefal insanlardı [1]. Kafaları çıkıntılı olup düz bir ense ile bedene merbut bulunuyordu. Burunları da Türkler gibi iri; çıkıntılı; gaga burun olmaktan ziyade; az seçilen çehreyi uzatıyordu. Bu cismani vasıfları haiz tipler Anadolunun her tarafında bugün de görülmektedir.

Lisanlarının iltisaki (*agglutinomte*) olmasına bakarak Sumerlerle Türkler arasında bir münasebet kabul etmeğe mütemayil görünen bazı muharrirler, sonunda bu münasebeti de çürütmek üzere Sumerlerin dolikosefal oldukları yolunda bir iddia yürütürler. Halbuki *Boule*, *Contenau*, *A. Moret* vesair önyasyanın tarih ve arkeolojisile meşgul olanlar, umumiyetle Sumerlerin brakisefal olduklarını kaydetmektedirler [2]. Esasen Sumerler devrinden kalmış olan

[1] King, A history of Sumer and Akkad, p. 341 - 351

Et A. Moret, Histoire de l'orient, T. I, p - 119 - 120

[2] » » » » » T. I, p - 120

Et G. Contenau, Manuel d, archéologie

Et Marcellin Boule, Les hommes fossiles, p - 350 - Paris 1923

heykel ve kabartmalarda başlar umumiyetle geniş ve çıkıntılı (brakisefal) olarak görülmektedirler [1]. Sumer san'atkârlarının yaptıkları heykelleri asıllarına uygun yapmamış olduklarını iddia için de hiç bir sebep yoktur.

Sumerlerin *Kü-en-na (Konakeş)* denilen kalın dokumalı yün elbiseleri, kendilerinin ortaasya gibi soğuk bir iklimden gelmiş olmalarına şehadet etmektedir. Bu elbisenin sağ kol ve sağ omuz açık kalmak üzere sırtta alınmaları da eski Türk ananesine tevafuk etmektedir. Sumerlerin tolgaları, turbanları ise Türklerin aynidir. Mabetlerinin kat kat ve kuleli olması, taş olmyan Mezopotamyada yaptıkları mebanide inşaat taşlarını takliden *Plan - Convexe* tuğla kullanmış olmaları da yüksek ve dağlık mıntakalardan gelmiş olduklarını göstermektedir [2].

Önasyada ilk defa Sumerlerle görülen madencilik tekniğinin onlarda pek ilerlemiş olması da ilk vatanlarının Altay mıntakası gibi madenleri bol bir yer olduğuna delâlet etmektedir. Çünkü Kalde gibi madensiz bir mıntakada madencilik san'atinin zuhur ve inkişaf etmesi âdeten muhaldir.

İlk defa Sumerler tarafından icat edilmiş olan Kalde Zodiyakı, Sumerlerin bu ilk yurtlarını pek güzel tayin ettirmektedir. Gökün muayyen bir parçasının muayyen bir sahadan görünüşüne göre tasavvur ve tersim edilmiş olan bu Zodiyak, ilk yapıldığı yerin neresi olduğunu gösteren iyi bir vesikadır. Kalde Zodiyakının tetkiki bunu ilk yapan insanların nısıf kürei şimali de 40-46 arz dereceleri arasında ve Hazar denizinin şarkındaki havalide yaşamış olmaları icabettiğini göstermektedir. Çünkü bu Zodiyaktaki yıldız kümelerinin şekilleri ancak bu mıntakaya tesadüf eden gök parçasına tevafuk etmektedir. Arzın şimal nısıf küresinde tül itibarile Hazar denizinin şarkında, arz itibarile de 40-46 dereceler arasındaki mıntaka ise Ortaasyadır. Yıldız kümelerine verilmiş olan adlar, bu hayretbahş rasitleri yetiştiren halkın, tavşan, kurt gibi hayvanları, ok ve yay ile avlamağı bildiklerini, at, öküz, keçi, domuz, köpek gibi hayvanları da ilk olarak ehlileştirilmiş bulduklarını, buğday, arpa gibi hububatı da ekip biçtiklerini göstermektedir. Çünkü bu eski astronomide bütün bu hayvanlar bulunmaktadır [3].

[1] Marcellin Boule, Histoire de l'orient ancien, p - 174

[2] George Mosse, l'Histoire inconnue du peuple hébreux,

[3] G. Contenau, Manuel d'archéologie orientale, T. I. p. 111 - 122

Sumerler başta olmak üzere Önasyanın onlarla muasır ve onlardan sonraki halkını teşkil eden diğer kavimler yani Elâmlar, Subariler, Gutiler, Önetiler, Kassitler, Etiler, Hurriler, Mitanniler... gibi garplı müelliflerin Azyanik veya *Yafetit* adı altında topladıkları gruplar da menşe, itibarile Orta Asyaya bağlı kavimlerdir [1]

Önasyanın Yafetit denilen bu ilk temdinci halkına ait olarak bugüne kadar bulunan kafataslarının brakisefal, bünyesi malûm olan dillerinin de iltisakî oluşu [2], dinlerinin Orta Asyalı diğer kavimlerin tabiat kuvvetlerini takdis esasına müstenit bulunuşu ve nihayet hepsinde mabut *Tesup* ile mabude *Hepa*'nın müşterek oluşu [3] menşelerinin ittihadını göstermektedir.

Bu guruplardan, prenslerine ait isimler gibi, zamanımıza kadar intikal edebilen bütün izler, menşelerinin birer nişanesi gibi telâkki olunabilir. Çünkü bu isimlerin ait olabileceği dil gurubu, o kavmin ırkında tayine yarıyabilir: Milâttan evvel 2586 tarihlerine doğru Elâm mıntakasında yaşıyan kavmin prensine ait olan *Başa-Şusinak* isminde Türkün milli damgasını görmemek kabil değildir. *Şusinak*, *Sus* mabedinin adı olduğu malûmdur. *Başa* lâfzı ise bu güne kadar Türk dillerinde yaşıyan (Baş-Ağa) dan gelme bir unvandır.

Milâttan 2200 sene kadar evvel Elâm mıntakasında bir devlet kurmuş olan Emütbal prenslerinin tarihte mazbut adları da menşelerinin damgasını taşımaktadır: *Kudur Nahundi*, bunlardan biridir. Bu mürekkep isimdeki *Nahundi* mabut adıdır. *Kudur* lâfzı ise Tarihi Devir Türkleri tarafından hükümdar manasına kullanılan ve kudretli manasını ifade eden bir lâfzıdır. Elâm mıntakalarında hüküm süren prenslere ait olarak tabletlerde görülen *Işık*, *Idaddu Kuk-Kurmas*, *Adad-pakşu*, *Kuknasur Untaşgal*, . . gibi isimlerle oğul manasında kullanılan *U-Şak* = *Şak* - lâfzınının Türk lehcesine aidiyetleri vazihen görülmektedir.

Şimali Mezopotamya yani *Subartu* halkile akraba olduklarında şüphe olmıyan Emütbal prenslerinden milâttan önce 2100 tarihlerine doğru yaşadığı tahmin edilen *Kudur Mabuğ*, kitabelerde *Adda* unvanile yadedilmektedir. Bu lâfzın baba manasına geldiği *A-Moret* tarafından tasrih edilmekte olduğuna göre [4], bu hükümdara ait ismin *Kudur* ve *Mabuğ* parçaları gibi *Adda*'nın da Türk lehcesine ait

[1] Pezard et Pottier, Antiquités de la susiane, p 25 N. I.

[2] Conteau, Histoire de l'orient ancien, p. 175

[3] E. Meyer, Histoire de l'antiqu. T. III, p. 359, N. I.

[4] A. Moret, Histoire ancienne, T. I. p. 386.

bulunduğu şüphesizdir [1]. Çünkü *Adda* = *Ata* lâfzı Türkçede baba ve muhterem başbuğ manasına geldiği malûmdur. Atalığ = Atalık Gazi, Atabey de böyledir.

Elâmda hükümdarların maiyetinde içtima eden Dörtler Meclisi azâsından Baş kâhine verilen ve Baş-Kişi manasını ifade eden *Başışu* lâfzının da Türkçe bir kelime olduğu vazihen görülmektedir. İsimleri *Kassu*, *Kosse* ve *Kassit* gibi şekillerde okunan kavim, menşelerini gösteren birtakım nişaneler bırakmışlardır. Bunların başında mabutlarının ve hükümdarlarından bir ikisinin ismi olan *Turgu* lâfzıdır. Kasitlerin bu mabutlarının adile Türk lâfzı milâttan önce on sekiz asırlık bir kıdem kazanmaktadır.

Scheftelowitz, Kasitce kelimeleri arı asıllara irca için sarfettiği büyük mesaiye rağmen hiç birşey elde edememiştir. [2] Garipdir ki bu zatın tamamen keyfi birtakım kombinezonlar yapmak, harflerde eski İran lehçelerinde hiç görülmiyen bir takım büyük değişiklikler kabul etmek icap etmesine rağmen birçok Hindu-Jermen gayretkeşleri kendisine peyrev olmuşlardır.

Halbuki bir türlü Hindu-Jermen dillere irca edilemiyen Kasitce kelimelerin Türk menşee bağlı oldukları bir bakışta anlaşılmalıdır. Eski tabletlerde kasitlere ait olarak 48 kadar ad mevcuttur. Mitanni ve Eti lehçelerine pek yakın olan bu adlarda hiç bir tasarrufa lüzum görülmeden, Türk asle irca edilebilmektedirler. *Hilprecht*'in pek doğru olarak işaret ettiği vechile [3] kasitlerin *Turgu* mabudunun Etilerin ve Mitannilerin *Tarku* mabutlarının aynı olması da bu kavimlerin menşee birliğini göstermektedir.

1760 tarihlerine doğru, Mezopotamyayı istilâ eden Kasit kralı *Gandaş*'ın adının Türkçe bir lâfz olduğu meydandadır. Kasit prenslerinden *Agum*'un adile Orhun kitabelerindeki *Açum* arasındaki mümaselet te dikkate şayandır [4] yine kasit hükümdarlarından *Karendaş Kadaşman...* gibi adların da Türk lehçesine ait lâfızlar oldukları meydandadır.

Bu mevzu hakkında tetkikatta bulunan Ankara Tarih ve Dil fakültesi Sumer dili profesörü tarafından ikinci tarih kongresinde

[1] E. Meyer. *adda* lâfzının hangi dilden olduğu malûm olmadığını yazmaktadır. A. Moret ise bunun baba demek olduğunu kaydettikten sonra bunun samice olduğunu ilâve etmek garabetinde bulunmuştur. Sami lehçelerde baba manasına *adda* deye bir lâfzı yoktur. Bu kelime türkce ata'dan başka birşey değildir.

[2] Scheftelowitz, Z. f. vergel. Sprachwiss. 28 - 1902

[3] Hilprecht, Z., VIII, 34 et E. Meyer, Hist. de l'antiqu, T. III, p. 339

[4] Thomsen, Inscription de l'orkhen, p. 101

müdafaa edilen tezde Guti hükümdarlarının bize kadar gelebilen adlarından hemen hepsinin Türk diline irca edilebildiklerini göstermiştir.

Yukarı Mezopotamyadaki Azyaniklerden Subarilerin adlarının Türk diline ait olduğu hususu, aynı kongrede profesör Yusuf Ziya tarafından isbat edilmiştir. Bu mıntakanın eski iki beldesinin adları olan Asur ve Ninuva lâfızlarının da Türk lehçesine ait olmaları da bu hususu teyit etmektedir.

Filhakika çivi yazılı tabletlerde *Asır* ve *Asür* gibi iki şekilde yazılmış olduğu görülen bu lâfız, aslen Asur şehri mabudunun adıdır. Bilâhere şehire de mabuduna nisbetle Asur adı verilmiştir. *E. Meyer*'in işaret ettiği vechile pek kadim olan bu lâfız Samice değildir [1]. Esasen Samilerin vürudünden evvel Asur şehrinin mevcut olduğu malûmdur. Milâttan önceki üçüncü bin ortalarında bu mıntakanın hâkimi olan *Asir-çen* adlı bir krala ait olan bir tablette o zamanlar bu havali halkının munhasıran Subariler olduklarını ve bunların sonraları mühim roller oynayan Mitannililerle yakın akraba bulduklarını göstermektedir. *E. Meyer* (*Ari-Sen*) in Mitannilere mahsus isimlerden olduğunu tasrih etmektedir [2]. Asur lâfzı mabudun adı olduğuna göre Türkçe beslemek ve korumak manasına gelen asramak mastarından geldiği [3] ve koruyan, besliyen (yani rab) manasını ifade ettiği şüphesizdir.

Mitannilere ait olarak Elamerna arşivlerinde okunan *Şoşatar*, *Artatama*, *Tuşratta* gibi isimlerde Hindu - Orupen lehçelerden ziyade Türk lehçesinin ahengine uygun görünmektedir.

VI

Mısır ve Orta Asyalı brakisefaller

Türk tarih teorisinin Pehistorik devirlerde yalnız Mezopotamyanın değil Mısırın da Türklerin ilk cetleri tarafından istilâ edilmiş olduğu yolundaki iddiasına da bazıları tarafından itiraz edilmektedir. Halbuki Türk tarih cemiyetinin bu noktai nazarı kuru bir idda değil, son keşiflerin verdiği ilmi bir neticedir. Filhakika son zamanlarda Mısırda *Abydos*, *Negade*, Ebû Sırül-mülk, *Gerze* ve *Harage* gibi mezarlıklarda yapılan hafriyat, Milâddan önce beşinci bin de Mısırın geniş kafalı (brakisefal)

[1] E. Meyer, Hist. de l'antiqu. T. III, p. 292

[2] » » » » » T. III, p. 289

[3] Süleyman efendi, Çakatay, S. 26

insanlar tarafından istilâ edilerek burada ikinci Eneolitik medeniyeti kurmuş olduklarını meydana koymuştur [1].

İstilâcılar, Fatih bir ırka mensup bulunuyor, madenleri biliyor, tekemmül etmiş silâhlar kullanıyorlardı. Bu sayede Mısırın Otokton halkına kolayca galebe etmişlerdi [2]. Fatihler Nil vadisini aldıktan sonra Mısırlılara altın, bakır ve tunç kullanmağı, taştan ve tuğladan binalar yapmağı öğretmiş, her türlü terakkî ve teşkilât vasıtası olan yazıyı Nil kıyılarına sokmuşlardır. Bu suretle Mısır klan rejiminden merkezleşmiş bir hükûmet haline yükselmiştir [3].

Bu güne kadar elde edilen vesikalar, bu Fatih kavmin Ön Asyada ilk medeniyet merkezi olan Mezopotamya mıntakasından gelmiş olduklarını göstermektedir. Suriye ve Palestinde görülen Dolmenler, bunların güzergâhlarını tayin eden payidar nişanelerdir.

Mısırdaki dördüncü bin içinde, muayyen bir zamandan itibaren tuğla kullanılmaya başlanması, isimleri balçık üzerine basmak için silindirler istimali, bu devre ait silâhların Mısır ve Mezopotamya mümasilini, *Tello* (Sinearde lagaş) ve *Negadah* (Mısırdaki) şehirleri harabelerinde görüldüğü gibi dışarıdan içeriye ve içeriden dışarıya çıkıntılı binalar bulunması, çakmak taşından bıçaklara fildişi saplar takılması, Mısırdaki da Sumer tipinde (*Konakeş*) yünden mamul uzun elbiseler giyilmesi, ve nihayet her iki memlekette görülen şahlanmış arslan, keleşlenmiş yılan, uzun boylu cesim hayvan ve saire resimleri, müstevlilerin Mezopotamya mıntakasından gelmiş olduklarını göstermektedir [4].

Mısırın tarihi devri başlangıcı olan 3300 senesinden evvelki zamanlara ait eser ve âbidelerinde Önasyanın en eski kültür merkezi olan Sinear medeniyetinin derin izlerinin seçilmesi, bu iki medeniyet arasında menşe' birliği bulunduğunun payidar nişaneleridir [5].

İstilâcılar, Mısırdaki da tıpkı Sinearda olduğu gibi bidayette küçük küçük Prenslıklar (*Nom*) kurmuşlar, Frat ve Dicle arasındaki siyasî ve idarî teşkilâtın bir aynını da Nil boylarında yapmışlardır. Sinear patesilikleri sonraları şimal ve cenup olarak iki

[1] A. Moret, Des clans aux empires, p. 179.

[2] J. De Morgan, L. humanite préhistorique, p. 96, 107, 109, 122

[3] A. Moret, Des clans aux empires, p. 179

[4] Langdon, Revue égyptologique, T. VII, 1921

5] G. Contenau, La civilisation Phénicienne, p. 51

grupta toplandıkları gibi Mısır'daki Prenslükler de biri yukarı Mısır'da diğeri Deltada olmak üzere iki gruba ayrılmışlardır [1].

Tarihten evvelki devirlerde Mısırın Mezopotamyadan gelen bir istilâ dalgası altında kalmış olduğunu daha on dokuzuncu asırda ileri süren *F. Hommel*, henüz kâfi derecede hafriyat yapılmamış olmasına rağmen o zamanlarda bile Mısır kültürünün menşeiini munhasıran Mezopotamyada aramış, hattâ Hiyeroğlif yazının aslınıda Sumerlerin *Cuneiforme* yazılarına menşe' olan Piktografik hatta irca etmişti [2]. *Hommel*'in Mısır mâbutlarıyla Sinear mâbutlarına her iki memlekette isnat edilen nesepler arasındaki mûmaselete, her iki memleket dinindeki benzeyişlere dair yaptığı tetkikler [3] Önasyadan Mısır'a vukubulan ve son keşiflerle kat'iyeti tebeyyün eden istilâ hareketinin istikametini bile tesbit etmemize müsaittir.

Son zamanlarda Elâm ve Mısır'da keşfedilen tarihten evvelki zamanlara ait mukaar ağaçlar üzerine dişli çakmak taşları geçirilmek suretile yapılmış olan testerelerle bakır baltalar arasındaki mûmaselete, her iki memlekette o zamanlardan kalan mezarlar arasındaki müşabehete dair *J-De Morgan* tarafından yapılan tetkikler [4], *Hommel*'in iddiasını te'yt etmektedir. İlk Fır'avun sülâlesinin teessüsünden evvelki zamana ait Mısır'da bulunan toprak mamulâtla Sumerlerin bu cins eşyası arasındaki sıkı yakınlık ta bu davayı kuvvetlendirmektedir.

G. Contenau nun dediği gibi [5], «eski sumer medeniyetile eski Mısır medeniyeti arasında sıkı ve esaslı bir yakınlık vardır. Bu yakınlık ancak mezopotamya mintakasından Mısır'a bir istilâ dalgasının gitmiş olmasile izah olunabilir. Bu dalgalar Suriye ve Palestin üzerinden geçmiş, oralarda yer yer döküntüler bırakmıştır.» Bu hususu tetkik eden *A. Moret* de şu kat'i hükmü vermektedir: Mısır'da Tinit medeniyetini yaratan kültürün, her halde Asya medeniyetile rabitası vardır [2]. tinitlere ait yer altı mezarlarında bulunan iskeletlerin tetkiki, birinci eneolitik devre nisbetle Tinitler zamanında Mısır'da daha çok ırklar bulunduğu ve Mısırın hariçten bir istilâyâ uğramış olduğunu teyit etmektedir. Tinit mezarlıkla-

[1] Filnders Petri, Ancient Egypt, p. 114

Et A. Moret, Au temps des Pharaons, p. 89

[2] F. Hommel, Der babylonische Ursprung der egyptischen Kultur

[3] » » Ancient orient,

[4] G. Contenau, La civilisation Phénicienne, p. 52

[5] G. Contenau, La civilisation Phénicienne, p. 53

rında bulunan kafatasları, o devirde Mısırdaki başlıca üç tip bulunduğunu göstermektedir [3]. Bu üç tipten biri cenup mıntakasında, diğer ikisi de şimal mıntakasında bulunuyordu. Küçük başlı, alâimi veçhiyeleri ince olan cenup tipi, somal *Callas* larına ve cenubî Arabistan halkına yakın bir tipti. Şimal mıntakasındaki iki tipten *Semico-Libien* denilen ve Samilerle Libyelilerin ihtilâtından doğan tip, büyük başlı, kemer burunlu olmakla diğer tiplerden ayrılmaktadır. Şimal mıntakasının üçüncü tipi ise, Mısırdaki ikinci eneolitik kültürü kuran ve menşeleri mezopotamya yolile Orta Asyaya dayayan Fatihler tipi insanlardır. Bu tip brakisefal, kısa ve büyük burunlu olmakla diğerlerinden temayüz eder. *Menfis* devrinin büyük hükümet memurlarile saray adamlarına ait ıstatüler, bu tipin tam bir enmuzecini arzederler [4].

Mısırdaki brakisefal kılıflara ancak şimali Mısırdaki tesadüf edilmesi, kadim *Negau* (Cebelilübna) memleketi mabudu olan *Hay-Tau* nun Tinitler devrinde Mısırdaki hayat ve neşvünema ervahından sayılması, [5] İstilâ hareketinin Suriye ve Palâstin üzerinden vukua geldiğini teyit etmektedir.

Yukarıdanberi verilen malumat, ilk zamanlarda muarızların zanettirmek istedikleri gibi Türk Tarih tezinin bir fantezi değil, en son hafriyat verimlerine, şark tarihi hakkında eski vsikaların ilmi esaslara göre tetkiklerine ve nihayet geniş ve şümüllü yüksek bir illm görüşüne istinat eden bir hakikat olduğunu kat'i surette meydana koymaktadır. Bu netice karşısında halâ eski kanaatlarında temerrüt edecek zavıllılar varsa onlar da hatayı Tarih tezinde değil kafalarını yeni hakikatlere karşı ebediyen kapayan geriliklerinde arasınlar.

[2] A. Moret, *Histoire anci* - T. I, p. 63

[3] » » *Des clans aux empires*, p. 181

[4] » » » » » » p. 181 - 182 - 182

[5] » » *Les Pays de Negdau de Biblos et ses dieux*, p. 81

YENİ TÜRK TARİHİNDE VESİKACILIK

Profesör İsmail hakkı Uzunçarşılıoğlu

Balıkesir Sayılam ve T. T. K. Üyesi

Tarihte vesikalara ehemmiyet vermek ve nakillerden, rivayetlerden ziyade elde edilen muhtelif şekillerdeki vesikaları gözden geçirerek ve birbirleriyle mukayese ederek ona göre hökmeylemek tarzı son asırların meydana koyduğu en ehemmiyetli tarih usullerindedir.

Asırların eski ve yeniliğine göre tarihî vesikaların toprak altında ve toprak üstünde bulunanlarından başka orta ve son zamanlara ait olarak mühür, para ve muhtelif sanat eserleri gibi toplanmış şekilleri olduğu da malumdur: Bundan maada yine orta ve son zamanlara ait ahitnameler, vakıfnameler, vasiyetnameler ve kendi devirlerinde yazılmış kitaplar, resmî defter ve siciller, berat, ferman ve bunlara müma-sil tarihi aydınlatan eserler de vardır; ancak bunlar sayesinde yeni tarihçiliği nakliyattan kurtarmak kabil olmaktadır.

Avrupada en eski devirleri aydınlatmak için yapılan hafriyat ve elde edilen eserler sayesinde asırlarca okutulan tarihî nakillerin ne kadar yanlış ve hatalı olduğu görülmüş ve bu yer altından çıkarılan kıymetli eserler ve vesikalarla eski tarihe yeni ve esaslı bir istikamet verilmiştir. Mısır, Keldan ve Asurîlere ait nakiller hemen tamamen değişmiş, yeni keşifler bu devirlere ait vaziyeti iyice tenvir eylemiştir; yine bu sayede Sumerler, Etiler ve Orta Asyadaki en eski Türk medeniyeti hakkında mühim eserler bulunarak bu medeniyetin Anadolu, Mezopotamya, Mısır, Girit vesair sahalara kadar ne suretle yayıldığı da meydana çıkmıştır; bundan sonra da muhtelif yerlerde zaman zaman yapılan hafriyatta Türk medeniyet tarihini aydınlatacak eserler sayesinde Türk tarihinin azameti daha ziyade tecelli edecektir.

Keza orta ve son zamanlara ait bakiyeleri hâlâ meydanda duran binaların kitabeleri, mimarî tarzları, nakış, oyma ve çinileri ve yine zamanımıza kadar gelmiş olan yazma eser ve vesikalar, paralar, eski devirlerde bilinen şeylerin pek çok yerlerini değiştirmiş ve tashih etmiş, kasten veya bilinmiyerek yapılan tarihî hataları düzeltilmiş ve düzeltmekte bulunmuştur.

Şunu da söyleyelim ki kayıt ve şartsız vesikalara kapılmak ta doğru değil ve ikinci bir hataya düşüleceği için tehlikelidir. Bundan dolayı vesikaları iyice incelemek, mümkünse mukayese etmek pek lüzumludur. Bundan başka tek ve zayıf vesikalar ve ihtimaller üzerine kat'i hükümler vermek suretile vekayii tesbit etmeğe çalışmak ta çok zararlıdır; bu son tarzda gûya vesikalar göstererek yürütölen bir sürü mutaleaların ve bu tarzda yazılan eserlerin ne kadar çürük olduğu görölmüştür. Bu tek ve zayıf vesika ve ihtimalli mutalealarla tarih yazmak eski nakillerle yazılmış olan tarihlerden ziyade vekayii içinden çıkılmaz bir hale getiren sakim bir usuldür ve maatteessüf bizde de yapılmıştır. Bu mutalealar, vesikaların ne kadar itinalı surette tetkik edilmesi lâzım geleceğini göstermektedir.

Yeni bir Türk tarihi yazılması takarrür ettiği zaman Tarih Kurumunda vazife alanların bu esas yani mümkün olduğu kadar vesikalara dayanarak yürümelere usulü kabul ve tavsiye edilmişti: Filhakika yirminci asrın ilk yarısı içinde Atatürk'ün yüksek himayelerine mazhar olarak birinci defa umumî Türk tarihini yazmakla şeref ve iftihar duyan Heyet, ancak bu doğru yolda yürümek sayesinde müspet bir eser vücade getirmeğe azmetmiştir. Türk tarihinin yazılmasına yardım etmek üzere Kurumumuza verilen raporlar ve herhangi bir kısma ait tetkiler iyice gözden geçirilmek ve sıkı bir tenkide tâbi tutularak ve vesikalara müstenit olduğu takdirde kabul edilmektedir.

Tarihî hadiseleri hiç bir tesire kapılmıyarak olduğu gibi yazmaklığımızı ve ancak bu suretle iyi ve itimada lâyıık milli bir tarih vücade geleceğini Büyük Hâmimiz Atatürk'ün ağızlarından müteaddit defalar duyduğumuzu da buraya kıymetli bir hatıra olmak üzere kaydediyorum. Türk Tarih Kurumu bu düsturu kendisine umde yapmıştır. Bunun için Türk Tarih Kurumu yalnız kendisinin hazırlamakta olduğu Türk tarihine ait yazılarındaki vak'aların vesikalarla ispatı üzerinde kalmıyarak bilfiil hafriyat işine de girişip pek müsbet neticeler ve pek değerli malzeme elde etmeğe muvaffak olmuş ve bunun üzerine Anadolunun muhtelif yerlerinde ve Edirne vilâyeti dahilinde daha geniş mikyasta hafriyat yapmağa başlamıştır.

Bundan başka yine Tarih Kurumu toprak üstünde bulunan tarihî eserlerin ve tarihî an'anelerin tesbitini ve bu mesainin memleket dahilinde de inkişafını düşünerek partinin müracaati üzerine vilâyetlerde yapılacak tetkikat için de ayrıca direktif vermiş ve ciddi olarak yazılan ve Kültür Bakanlığınca basılmak istenen tarihe ait eserleri de gözden geçirmek suretile milli tarihe karşı olan alâkasını genişletmiştir. Filhakika bu şekil, yeni Türk tarihi için çok iyi bir iş olmuştur;

çünkü bazı vilâyetlerde çıkan mecmualarda evvelce verilmiş olan direktif dairesinde yürünerek kıymetli ve bilhassa mebanî kitabeleri sicil hulâsaları, mahallî vakfiyeler, mezar taşları kitabeleri neşredilmeye başlamıştır. Benim şimdiye kadar gördüğüm Konya, Ün, Uludağ, Kaynak, Yeni Türk, Çorum, Taşpınar mecmualarında orta ve son zaman Türk tarihini alâkadar eden kıymetli ve orijinal vesikalar istifademizi mucip olmaktadır; bu tarzdaki tarih araştırmaları aynı hızla devam ettiği takdirde sekiz, on sene sonra millî tarihin malzemesi olarak bilhassa Anadolu'da pek kıymetli eserler elde etmiş olacağız.

*
**

Vesikaları inceliyerek tarih yazmak zordur, fakat yazılan eserin de o nisbette kuvvetli ve kıymetli olacağı aşikârdır; bilhassa tarihlerin mutalealarıyla vesikalar karşılaştıktan sonra görülen insicamsızlık insanı hayrette bırakmaktadır; merhum bir arkadaşımın Osmanlı oğullarının ilk zamanlarına ait Osmanlı tarihlerinden alarak yazdığı kısımların sonradan sıkı bir eleme neticesinde pek ehemmiyetsiz ve zayıf bir şekil almış olduğunu kendi de görerek tasdik etmişti; çünkü bu yazı, vesikaya dayanmıyarak sırf Osmanlı tarihlerine müracaat edilerek yazılmıştı. Kendi sahama ait vesika hususunda bina kitabeleri, paralar, vakfiyeler, mahkeme sicilleri, defterhane kayıtları, mezar taşları o devirde veya herhangi bir hükümdar namına ve onun kütüphanesi için yazılmış eserler ve bunlardan başka Türk ve ecnebi resmî vesikaları ve tarihler, münşeat mecmuaları, seyahatnameler, şiir ve manzumeler vesaire orta ve son zaman tarihlerinin esas malzemelerini teşkil etmektedir.

Ben Anadolu Beylikleri isimli eserimi yazarken elde edebildiğim bütün bu membalardan istifade ederek Osmanlı tarihlerinin pek ehemmiyetsiz gösterdikleri beyliklerin vaziyetini izah etmiş oldum; bu eserle Osmanlı tarihlerinin yazıları karşılaştırılınca vesika ve esas membalara göre yazılan bir eserin ehemmiyeti derhal anlaşılır.

On beşinci asır ortalarından itibaren vekayii tesbit eden Osmanlı tarihlerinin Anadolu Beyliklerini ehemmiyetsiz göstermelerinin sebebi vardır; bu da en sonra meydana çıkan ve ilk devirde alelâde bir aşiret olan Osmanlıları ve Osmanlı devletini yüksek, kutsî göstermek ve andan evvel teessüs ederek birçok müessese ve bir hayli medenî eser vücade getiren ve neticede Osmanlıların ellerine geçen Beylikleri küçük, ehemmiyetsiz, âsi birer vali derecesine indirmek gayretidir. Bu tarz propagandalar Osmanlılara karşı olan rabıtaı takviye etmek için

yapılmış ve muvaffak ta olunmuştur. Zamanımıza kadar asırlarca devam eden bu yazılar mekteplerdeki tarih kitaplarında okutulmuştur ve nitekim Gazi Osman Beyin rüyası, sal ile Rumeliye geçmek ve dörtyüz çadır halkından bir imparatorluk çıkarmak şeklindeki efsaneler bu kabildendir.

Tarihin içindeki böyle kasdî ve cehli hataları ayıklamak ve hakikati meydana çıkarmak çok zor olmakla beraber yapılması elzem olan bir vazifedir; ancak bu suretle iyi ve itimat edilir bir tarih vücade getirilebilir; bu da vesika ile kabildir.

Vesikalara ve yeni hafriyattan elde edilen neticelere göre Türk tarihi yazılması yalnız tarihlerin hatalarını değil bir takım mutaassıp Avrupa âlimlerinin veya eserlerini bir maksadı mahsusla yazan ve müverrih geçinen muharrirlerin indî mutalealarını çürütmek itibarile de çok lüzumludur; eski devirlere ait kazılarda meydana çıkan ve Türk medeniyetini gösteren eserlerin Türklere ait olmasına rağmen onların Türke aidiyeti şerefini kapalı cümlelerle setreden garazkârlar ancak bu mesai ve vesikacılık sayesinde iskât edilebilirler ve keza son ve yeni zamanlardaki Türk tarihi hakkında yine Avrupalı müverrihlerin yazıları ancak bâkir vesikalarla çürütülebilir.

*
**

Türkiyede esaslı vesika ve membalara göre tarih yazmak tarzı takriben bundan otuz sene evvel başlamıştır. Ondan evvel birinci derecedeki vesikalara bakarak tarih yazmış olan Ahmed Cevdet Paşa merhumdur. Daha evvelki Osmanlı vak'anüvisleri vesikalardan sathî surette istifade etmek suretile zamanın icabatına göre tahlile yanaşmıyarak vekayii sırf Osmanlı membalarından tetkik etmiş olduklarından hiçbir esaslı tetkike istinat etmiyen o eserleri ikinci ve hattâ üçüncü dereceye indirmek lâzımdır.

Merhum Cevded Paşa ise tarihini yazmağa başladığı 1768 senesinden itibaren kendi yaşadığı devre kadar bir asır zarfında kendisine tekaddüm eden vak'anüvislerin (Vâsıf, Edip, Halil Nuri, Esat, Enverî ve saire) yazdıklarını ve daha birçok eserleri [1] tetkik ederek onlardan esaslı surette istifade ettiği gibi Başvekâlet arşivindeki ana membalara da müracaat etmiş ve böylece tarihini itimat edilir mükemmel bir hale koymuştur. Bundan dolayı 1768 den 1825 tarihine kadar yarım asırdan fazla süren Osmanlı vekayii garp vekayii ile beraber yazılmış olduğundan Cevdet Tarihi hâlâ ehemmiyetini kaybetmemiştir.

[1] Cevded Paşa, tarihinin birinci cildinin baş tarafında müracaat ettiği eserlerin isimlerini yazmıştır.

Bu âlim müverrihten sonra ancak Meşrutiyetin ilânından (1908) sonradır ki vesika ve memba göstermek suretile tarih yazılmağa başlanmış ve bu tarz mahdut zevata inhisar etmiştir; bunlardan başka tarihî vesikaların neşri usulü de yine bu zamandandır; bu hususta Ahmed Refik ve Saffet merhumlar ile diğer bazı müdekkikler Başve-kâlet ve bahriye arşivlerinden istifade suretile vesikalar bastırmışlar ve son zamana ait Türk tarihinin bazı meçhul noktalarını aydınlatmışlardır.

Şimdiye kadar şahsî ve mahdut sahada yapılmış olan vesikalar üzerine tarih yazmak ve vesika neşretmek tarzı bugün şümüllü ve umumî bir şekil almış ve Tarih Kurumunun en esaslı işini teşkil etmiştir. Tabii olarak bu tarzda devam edecek olan bir mesai neticesinde vücade gelecek büyük Türk tarihinin mükemmөл olacağında şüphe yoktur. Bunun içindir ki Tarih Kurumu bir taraftan vesikalara dayanarak tarihini yazarken diğer taraftan da üç ayda bir çıkarmakta olduğu Belleten isimindeki mecmuasile de yeni materyaller neşretmektedir.

İşte büyük Türk Tarihini yazmakta olan Kurumun esas prensipi tarihi nakileciliğten çıkarıp - tabii imkân neticesinde - vesika usulile yazmak olacaktır.

TARİHTE VESİKACILIĞIN EHEMMİYETİNE KÜÇÜK BİR MİSAL

Profeör İsmail Hakkı Uzunçarşılıoğlu

Balıkesir Saylavi ve T. T. K. Üyesi

Cümhuriyetimizin on beşinci yıl dönümü münasebetile (Yeni Türk Tarihinde vesikacılık) isimli makalemi yazdım ve bunda vesikaların ehemmiyetini hulâsaten anlattım: bu ikinci yazım ise vesikacılığın kıymetini gösteren ve vakanüvis tarihlerinin mütalâalarını tashih eden bir mektup dolayısıyla yazılmıştır ve yakın devre yani onsekizinci asır sonlarına aittir.

Bu, on sekizinci asrın sonlarında Osmanlı Türkleri tarihini okuyanların malûmu olduğu üzere Kaptanıderya Cezairli Hasan Paşa adında değerli bir vezir vardır; bu zat, Ruslara karşı donanmamızın mağlûp ve mahvedildiği Çeşme deniz muharebesinden sonra meydan almış, Kaptanpaşa olmuş, Rusların donanmasına karşı Akdeniz boğazını müdafaa etmiş, bahriyede, icraat yapmış, Suriye, Mısır ve Mora isyanlarını bastırmış ve devlet te saltanat Atabeği olmuştu; o kadar ki bunun istemediğini hükümdar bile yapamazdı; gerek güzel hizmetleri ve gerek birinci Abdülhamidi saltanattan hal' edilmekten kurtardığı için Padişah kendisine müteşekkik ve minnettardı. Hasan Paşanın parası ve maiyeti pek çoktu, bir dediği iki olmazdı. Kendisi her zaman Sadrazam olabilirse de gayet kurnaz olduğundan o tehlikeli tarafa yanaşmıyarak kendi adamlarını veya yumuşak tabiatlı vezirleri o makam için tavsiye eder ve hükümet işlerini perde arkasından idare ederdi. Abdülhamit I.in son Sadrazamı Koca Yusuf Paşa bunun dairesinden yetişmiş kendisine kethuda olmuş ve onun delâletile vezirlikle Mora valiliğine tayin edilmiş ve az sonra da sadarete getirilmişti.

Gazi Hasan Paşa 1787 - 1788 senesindeki Rusya ve Avusturyalılara karşı yapılan muharebede donanma ile Karadenizde bulunmuş ve Ruslar, 1789 senesinde Özi kalesini deniz ve karadan muhasara ederlerken denizden kaleyi kurtarmağa memur edilmiş ve Özi önüne gelmişti; vakanüvis tarihlerine göre, Gazi Hasan Paşa, büyük gemilerle sığ olan

Özi kalesine tekarrüb edememiş ve yanındaki ince donanmayı sevk etmiş ise de, düşmanın külliyyetli olan ince donanması, hileli işaretlerle bizim ince donanmayı şaşırarak mağlûp etmişti. Bunun üzerine Hasan Paşa, bir taraftan İstanbuldan ince donanma istemiş ve diğer taraftan da Sivastopoldan hareket eden Rus donanmasına karşı yürümüş ve muharebe neticesinde Rusları kaçırmış fakat İstanbuldan istediği ince donanma havanın müsait olmaması yüzünden boğazdan dışarı çıkamamış o sırada kış ta geldiğinden Hasan Paşa İstanbula dönmeğe mecbur kalmıştı. Bu vaziyet ve Rusların da anûdâne tazyiki üzerine Özi kalesi sukut ederek asker ve halktan yirmi beş bin kişi katliam edilmişti.

Vakanüvis tarihlerinin bu mutalealarına bakılınca Gazi Hasan paşa Öziyi kurtarmak için deniz tarafından çok çalışmış, fakat kale sahili sığ olduğundan ve ince donanmanın bir iş görememesinden dolayı muvaffak olamamış oluyor ve tabii de mazur görülüyor.

Halbuki Gazi Hasan Paşanın adamı olan Sadrazam Koca Yusuf Paşa, Hasan paşayı mazur addetmek şöyle dursun onu Özi kalesinin sukutundan birinci derecede mesul addediyor ve kendisine yazdığı acı bir mektupta da bunu açıkça söylüyor.

Koca Yusuf Paşa, hamiyetli, doğru sözlü, orduyu zabt ve rapta kadir kıymetli bir vezir olduğundan efendisinin hatasını yüzüne vurmaktan çekinmiyor. Koca Yusuf Paşanın aşağıya yazdığımız mektubu, Hasan Paşanın nüfuzu dolayısıyla tarihlere geçmeyen bu hakikati meydana çıkartan kıymetli bir vesika olduğu gibi diğer noktalardan da şayanı dikkattir [1] ve yazılış tarzı da çok güzeldir. Bundan başka para toplamağa pek haris olan Hasan Paşanın karakterini göstermektedir.

Sadrazam Koca Yusuf Paşa tarafından Kaptan Cezairli Gazi Hasan Paşanın mektubuna yazılan karşılığın sureti

Tafsili keyfiyatı ve bazı mezaya ve nüketi bu defa mahfice irsal buyrulan takrir gûne şukkaları varit olup baştan nihayetede mutalea ve mefhumuna gereği gibi ittilaى عالىٰ halisanem şamil olmuştur. Bu se- naverleri hukukı nan ve nimeti feramuş eder makuleden değilim. Cenabı saadet maablarını kendu pederim bilürüm ve fi nefselemlr bu kadar

[1] Bu mektuplardan başka cephede bulunan Koca Yusuf Paşadan Kaptan Paşaya, Sadrazam Kaymakamına, Şehislâma müteaddit mektuplar gönderilmiştir. Bu mektuplar, tahakkümü artan Cezayerli Hasan Paşayı kaptanlıktan atmak için İstanbulda alınan tedbirler hakkında Yusuf Paşanın mutaleasını almak maksadile yazılmış olan mektupların cevabıdır ve şayanı dikkattir. Belletenin diğer bir nüshasında bunlar neşredilecektir.

senelerdenberu miyanede cari olan rüsümü übüvvet ve bünüvvet ve yekcihetî ve ittifaka binâen birbirimizden infikâkimiz muhal mertebesindedir. Nikûbet نيكود haklarımızda zuhûr eder ise zâhiren ve batinen iştirak derkârdır; Allahü Tealâya istiaze ederiz, Size bir keder arız olsa bana raci ve bana olan keder dahi size ait olduğunda şek ve şüphe yoktur; böyle olduğu takdirde karip ve bait hallerimizi ve ortalığın keyfiyatını ve cereyan eden havadisatı gece ve gündüz mülâhaza ve ittifakı derun ile bedhah olanların yedlerine serrişte ve halkın lisanına söz vermemeğe ikdamımız vaciptir.

İptida Rabbülâlemine mütevekkil ve saniyen tedbirimizde kursurda içtinap ederek sebebi hayat ve iftiharımız olan Şevketlü Kerâmetlü velinimetimiz efendimizin uğrunda can ve malimiz ile sâdikane çalışmalıyız ki selâmeti dünya ve ahiretimiz hâsıl ola; bu sizin rana malûmumuzdur. Nâsın ناس ağzı kapanmaz ve bir adamın dostu (bir) ise düşmanı ve hasudı iki, üçtür; hususâ خصوما sizin ve bizim gibi manzurı nazarı iltifatı şahane olanların hali dahi yamandır.

Özi kalesi Karadenizin nakdi rasını olduğu misillû (Prezen) adası dahi Özi kalesinin kilidi olup cenabı müşirîleri ol tarafta iken takviye ve ihtimamına dikkat olunmuş olsa idi Özi kalesi bu halini kesbetmez idi; halbuki tarafınızdan ikdam ve ihtimam şöyle dursun Özi kalesi mevcudundan dört bin adam istishap ile Deriseadet'e avdet etmiş olduğunuza binaen evvel emirde Pirezen adası ve bedehu Özi kalesi yedi âdaya giriftar olduğu tevarüt eden tahrirattan ve gelenlerin takrirlerinden müsteban olmağla bu bapta lekedar olmamak için tebriei zimmet ve inkâra mecal yoktur.

Özi'nin gittiğine mi ağlıyayım, yoksa cenabı saadetlerinin lekedar olduklarına mı teessüf edeyim; Hüdaya malûmdur ki meslûbüşşuur olarak leylü nehar kan ağlamaktayım, ve Şevketlü efendimize bu bapta kalû kaleme getürecek ve itizar edecek sizin ve bizim yüzümüz kalmadı; ola ki Hazreti muinülâcizin tevfikini size ve bize refik idüp kalei mezburenin istirdadı ve âdadan intikam ahzı ile bu hacaletin tahtında komaya; tarafı mülûkânenen her ne ki عتاب itap sünuh eylese hak yedi hümayunlarındadır; muaheze ve muatebelerine infial iktıza eylemez; bize lâzım olan Rabbimden inayet ricasıle bu lekeyi üzerimizden gidermğe sayeylemektir; Allah, kerim padişahdır. Lûtuf ve kere minden bizi ve ümmeti Muhammedi meyyus etmez memulündeylim. Ancak donanmanın asakirini tek mil ve kusur ve kûsuratını tetmim ve bir an akdemce tesahup ve vaktü zamanile Karadenize çıkmağa ve mütevekkilen Allahü Tealâ senakârınız karadan ve siz deryadan Özi'yi tahlise müsareatimiz vacibtir; Hüda göstermesin bu senei mübarekede

dahi bir iş görölmez ise işimiz harap olur ve huzur [bir kelime okunamadı] ve nâs indinde yüzümüze bakacak hâl kalmaz; her kafadan bir ses çıkup netice vahim olur; akçe ve mal ve irat dedikleri kişinin ırzını ve canını muhafaza içindir. Lûtuf ve inayet buyurup bu maddede kati vafir akçe sarf ve kendu bedeninizden olarak dört beş bin güzide ve müsellâh ve işe yarar kalyoncu tahrir ve kaptanan ve zabitanı tersane-nin dahi büyüğüne ve küçüğüne atâya ve kerem ve nüvaziş ve iltifat ile istimalet ve din ve devlet yolunda sadikane ibrazı hidemata tergib ederek şu donanmayı mükemelen ihraç ve tesahhup ve düşman gemi-leri hareket etmezden evvel karşılamağa şitab ve sürat ederek ve cenabınız donanmayı humayunu bilistishab hrreket etmezden mukad-dem üç, dört kıt'a kalyon intihap ve ileri Kelgra ve Çingâne iskelesine irsal ve cenabınız dahi veralarından fekki lengeri ikamet eylediğiniz surette pek güzel olur, bunu dahi etrafıle mülâhaza lâzımdır; Bolu ve Kastamonu lehülhamdi velminne (berveçhi) mâlikâne uhdenizdedir, bu iki sancağın sahillerinde ömürlerini mellâhlık ve derya fenni ile geçirmiş ve deniz ahvaline vâkıf yirmi otuz bin cengâver ve kalyoncu denmeğe şayan güzide asker çıkar ve voyvoda ve müteselli-minize عن تعدد an nakdin iki yüz kese akçe irsal, mümtaz ve tuvana yiğit-lerden bahşiş ve atiyeleri yedlerine verilerek ikişer bin asker talep buyurursanız az vakitte tedarik ve irsal edekcekleri ve bunların avni Hak ile bin neferi sairlerinin iki bin neferi yerine kaim olacakları muhakkaktır; mukaddema akibi musalâhada donanmayı hümayun ile Akdenizde geştüğüzar ve (zahir ömer) ile mücadele olunduğu esnalarda ledeliktıza Devleti Aliyyenin bir mahalle seferi hümayunu mukarrer olduğu halde donanmayı hümayun için bir güne asker tedariki ne veçhile mümkün olabilir deyu mutalea ve mülâhaza olunur iken Trabzondan Bahrısıyah Boğazına gelince vaki kazaların ahaliileri fenni deryada mahir ve ahalii merkume dergâhı âli Yeniceri odalarından on adet odaya mensup oldukları bahir olduğuna binaen işbu on oda lediliktıza لدى الانتضا donanmayı hümayun kalyonlarile beraber azimet etmek, tahsis olunan asker için sıklet çekilmeyüp her veçhile iş göröl-mesi melhuzdur diyerek nezdi düsturilerinde karini istisvab olduğuna binaen ol vakitte muhlisiniz kapıkethudaları bulunduğuma binaen Babîâliye takrir takdim olundukta karini istihsan olup takriri mezkûr atebai ulyayı mülûkâneye arzolundukta mucebince amel olunmak için hattı hümayunı şevket makrun sadir olmagla keyfiyet Yeniçeri kalemine ve tersanei âmire defterlerine kaydolunmuştu.

Asker cem'i hususunda biz üzerimize düşeni ihtar ettik; siz dahi mülâhaza buyurasız; kaldı ki Arnavtluktan asker getiririm daiyesinde

olarsanız Arnavutluktan asker celbi vakte muhtaç ve üç bin asker celbi murat olursa nısfı ancak gelir; bu surette Arnavutluktan asker getürmek daiyesinde olmak abesle iştigaldır ve hiç bir faydası olmayacağı dahi meczumumdur, bu daiyeden feragat etmeniz min küllilvücuha vaktü hale göre münasip olmak gerektir; maazallah sümme maazallah kazıye berakis olup bu senei mübarekede donanma tehıre kalmagla küffarı hakısar gemileri Anadolu ve Rumeli sahıllerine tasallüta fırsat bulur ise bu halde karadaki askere dahi hanel verüp memulümüz olan gelecek askerlerimiz memleketleri ve ıyal ve evlatların muhafaza bahanesiyle vürüt etmezler ve ilk ağızda berzahını sizinle biz çekeriz ve şevketlü merhametlü velinimetimiz efendimiz bizi sıyanet edeyim buyursalar dahi halkın kalü kıl ve güftü şinitlerinden ihtirazen kusuru başta bulunana hamlıle icrayı sıyaset emrinde tevakkuf buyurmaz ve muktezâyı mizaçı saltanat dahi budur. Padişahlar, vakıt olur ki mülkün maliki iken evlatlarını iltizam etmezler ve etmek dahi anlara göre caiz olamaz.

Bu dakikalari hoşça mütalea edin; Alimallahü Tâalâ bunları kaleme getürdüğüm yalnız kendü nefsimi tevakkı için olmayup sizi dahi hatardan vikayedir. Zamane böylece, Doğruca size kimesne söylemez, herkes müdahane eder ve öyle müdahanelerin vakti geçti; dost ana derler ki kişiyi vartaya uğratmazdan evvel acı sözleriyle agâh eyleye. Bir gün başınıza bir hal gelse akça ve mukataa ve malın ne menafii olabilir? Hıfzı nefis ve ırz cemi şeylere akdemdir. Faraza hiç ilâcı olmayup muztar olduğunuz halde malik olduğunuz mukataalardan bir kaçını fûruht ve yahut istidane ve rehine ile bir iki bin kese akçe şu uğurda sarf hususuna karar verseniz lütfı Bâri ile dine ve Devleti Aliyyeye muavenet ile donanmayı hümayuna sekiz on bin asakir cem ve vaz idersiz ve halkın size diyecek kelâmları kalmayup Kaptan baba, Devleti Aliyyeye ve velinimeti ve şevketlü padişahımıza bu sene mal diriğ etmedi, Hakkaki sadık zat imiş derler ve Hak Tealâ muvaffak edüp düşmana galebe ve intikam alındıkta dünyevî ve uhrevî hâsıl olacak şan ve şöhrat kıyasa gelmez.

Bu ikbalcularının senei sabıkada beraber getürdüğümüz, kapımız halkı ellerine giren ganayim ve meksubatlarını kapıp İstanbula avdet etmeleriyle Sadrazamın kapısı dağılmış deyu bir alay halk işaaı havadis ettiler. Hotbehot fikir edüp filhakika nüfuzı kelâm ve seferlerde iş görülmek külliyyetli kapı (maiyyet) ile olduğu zâhir olmanın bin nefer delil ve iki bin nefer tüfekçi ve üç bin nefer Arnavut piyadesi ve bin nefer endrun ağası tahrir ve dairei acizanemi yedi bin nefer güzide asker ile tanzim üzereyim. Bunların nısfından ziyadesi mü-

heyha olup kusuru dahi bimennihi Tealâ hareketimizdek tamam olur. bunların yalnız harçlıkları kırk beş bin kuruş ediyor, bunu nakit akçem ve müddeharım olup öyle yazmadım. Hâlimi Allahütealâ bilir. Sayei şahanede mukataat ve irat ve eşya her neye malik isem furuht ve umuru gazaya sarfederim velinimetim himmetiyle yine kazanurum.

Siz dahi tefekkür buyurup fırsat elde iken memur olduğunuz donanmaya vârınızı bezlile ırzınızı ve canınızı ve belki hayatınızı muhafaza buyormanız evcebtir; bu sözlerim size güç gelmesin; mücerret hayırhahı esdakları olduğuma mebni bildiriyorum; sair dostlarınızla dahi müşavere ederek herkes bu bapta fakiri tasdik ederler. Bizim ve sizin ömürlerimiz âhar oldu; mukadder ise beş, on sene dahi yaşayacağız. Anı dahi Allahütealâ bilir, nukut ve irat bizimle bile ahirete gitmez ve mehleke yüz gösterdikte altından set yapsak fayda vermez; muktezayı akıl akibeti fikir ile malını gelecek kazaya siper etmektir; mal kazanılır ama, can ve ırz bulunmaz. Cenabı hamiyet maabınızın kapıdanlıktan böyle iş vaktinde müfarekatınız münasip olmadığını iş'ar buyurmuşsunuz; tamam benim mülâhazama mutabık yazmışsınız bizim sizden sualimiz hemen bir istinzaç idi[1] vakıa cümlemizin velinimetimiz şevketlû efendimizin bu vakitte siz geruye çekilüp donanma umuru gibi mesalihi cesimeyi bir ahara vermek bir veçhile caiz olur şeylerden değildir. Hemen yukarıdan beri tafsil eylediğimiz veçhile amel ve hareket buyurun. İnşaallahütealâ her iş biter ve asakir dahi bulunur; kaptanan ve tavaifi askeriyyeye hüsnü muamele ve nüvaziş, böyle zamanlarda pek lâzımdır; unı ve kahrile muamele tenfiri ve ıyazenbillâh rehaveti askeri mucip olur, buna dahi riayet buyurasınız. Fi II C. (Cemaziyel-âhır) sene 203»

* *

Yukarıda yazdığımız gibi bu mektupta tarihlerin bahsetmedikleri noktalar vardır. bunlar hadisatın iç yüzünü göstermektedir. Arşiv vesikaları içinde daha böyle resmî tarihlerin mütalealarını düzeltecek ve vakanın hakikî cephesini gösterecek birçok vesika görülmektedir. Belletenin birinci nüshasından itibaren neşrettiğim vesikalar ve bundan sonra neşredilecek olanların hepsi de bu cümledendir; neşrettiğim bu mektup vesikaya verilmesi lâzım gelen ehemmiyeti gösteren küçük bir misaldir.

[1] Tersane halkının ve kaptanların sevmedikleri Gazı Hasan Paşayı, Sadrazam Kaymakamı ve Şeyhislâm hükümdarı da fikirlerine imale ile kaptanlıktan uzaklaştırmak istiyorlar; fakat bu hususta Sadrazam Yusuf paşayı da ele almak lâzım olduğundan işi ona da yazıyorlar. Sadrazam el altından paşayı yoklayıp fikrini almak istiyor. İşte mektupta Hasan paşanın böyle iş vaktinde kaptanlıkta kalmak isterim demesi bundandır.

CUMHURİYETTE HUKUK İNKILÂBİ

Prof. Yusuf Ziya Özer

Eskişehir Sayıları ve T. T. K. Üyesi

Büyük Atatürk; padişahlar hâkimiyeti yerine milletin hâkimiyetini ikame eden Cümhuriyeti tesis etmekle memleketimizi yüksek siyasi hürriyete kavuşturmak ve sarsılmaz bir devlet kudreti fikrine müstenit bir icra ve idare teşkilâtı kurmakla kalmamış; Türk ictimai hayatında büyük bir inkılâp teşkil eden bir kanunu medenî ile de teçhiz etmiştir. Cümhuriyetin on beşinci yıl dönümünü tes'it ederken bu büyük inkılâbı da şükran ile yad etmek bir vazifedir. Ancak bu medenî kanunun ehemmiyetini ve ictimai hayatımızdaki tesir ve şumulünü anlatmak için tanzimata kadar gözlerimizi çevirmek ve tanzimatı vücade getiren tarihî hadiseleri gözden geçirmek lâzımdır.

Balkan muharebesi felâketinden sonra tanzimatı doğuran tarihî hadiseleri pek te yakından tetkik etmemiş olan bir kısım muharir ve mütefekkirler Türk milletinin felâket ve izmihlâlinin en büyük âmili tanzimat olduğu iddiasına kadar varmışlar ve bu felâketlerden tanzimatı yapanları mesul tutmuşlardır. Halbuki tanzimat tarihin ve o zamanki siyasi inkılâbın tabii bir neticesi idi. Yalnız tanzimatın âmilleri bunu yaparken gelecek nesillerin bu kadar cansız ve hareketsiz kalacağını ve gelecek hükûmetlerin ve hükümdarların memleket idaresinde bu kadar kayıtsız ve ehliyetsiz olacağını tahmin edememişlerdir.

Tanzimat, devlet işlerinin daha iyi idare edilebilmesi, milletin daha çok yükselmesi için devletin ve hükûmetin memlekete verdiği bir teşkilât değildi. Bilâkis üç taraflı bir uyuşma idi ki, bunda her taraf istikbal için kendi maksat ve gayesine erişmekte bir vasıta buluyor idi. Bu taraflardan biri büyük devletler, diğeri Osmanlı hanedanı ve onun bayrağı altındaki Türkler, üçüncüsü de Türkiyede oturan hıristiyan milletler idi. Zâhirde hıristiyanlar işe karışmış görünmüyorlar, tanzimatın tertip ve müzakeresinde hiç

ses çıkarmıyorlar, hattâ Gülhane Hattının neşir ve ilânından memnuniyetsizlik gösteriyorlardı. Sebebi onların namına ve menfaatine büyük devletlerin çalıştığını bilmeleri ve o zamana kadar teessüs eden sistemi kendi gayelerine erişmek için daha müessir addetmeleri ve nihayet tanzimatın neticesinde yeni bir sistem tutulması yeni bir yola gidilmesi icap etmesi idi. Böyle bir uyuşmaya neden lüzum görülmüştü?

Büyük padişahlar ve büyük istilâlar devri geçtikten sonra Osmanlı padişahları, hiçbir zaman millet için kendiliklerinden bir hak kabul etmek ve devlet idaresi için esaslı ve medenî bir teşkilât yapmak temayülünde bulunmamışlardır. Onlar yalnız kuvvete boyun eğer ve kendilerini kuvvetli hissettikleri zaman hükümlerlik kudretini suiistimal etmekte maddî olmasa bile ahlâkî ve manevî olsun hiçbir mania tanımazlardı.

Fakat Osmanlı padişahları 1535-1640 ahtnamesile Kudüsteki katolik papasları ve onların elindeki mukaddes makamat üzerine Fransanın bir nevi himaye hakkını tanımışlar ve Küçük Kaynarca muahedesile de ortodoks kilisesi ve bu kiliseye mensup olanların himayesi hakkını Rusya için kabule mecbur olmuşlardı. Vakıa devletin kuvvetli zamanlarında Fransanın ihraz ettiği hak hissolunmaz bir şekilde geçmiş ise de Küçük Kaynarca muahedesinden sonra pek ziyade zaaf ve inhitata düşen devlet buiki muahedenin kendisine yüklediği mezellet altında hergün bir suretle ezilmeğe mahkûm kalmış idi.

On sekizinci asrın sonlarile on dokuzuncu asrın ilk yarısında Rusya ile yapılan her muharebe cehalet ve idaresizlik yüzünden mağlûbiyetle neticeleniyor ve her sulh muahedesi yeni bir harbin tohumunu taşıyordu. İş o hale gelmiş idi ki, Rusya Osmanlı İmparatorluğunun kader ve talii üzerinde mutlak bir hâkimiyet ihraz etmeğe başlamış ve Fransa bilhassa Suriyede katolikliğin ve katolik mezhebine salık olan cemaatler ve fertlerin hâmisi olmuş idi. Herhangi bir sebeple devlet nüfuzundan kaçınmak istiyen bir şahıs hattâ bir mücrim, bir cani falan veya filân devletin himayesine girebiliyor ve devlet otoritesi bunlara karşı hareketten âciz kalıyordu. bir kere mahmiyeti ihraz ettikten sonra kapitülasyonların ecnebi tebeasına bahşettiği hukuk ve imtiyazattan bunlar da tamamile istifade edebiliyordu.

Rusya Hünkâr İskeleyi muahedesile Osmanlı padişahlığı üzerinde ihraz ettiği vesayeti İngilterenin uyanık ve basiretli siyaseti

önünde kaybetti ve on iki sene sonra Kudüsteki Kamame kilisesinde Fransanın katoliklere teslimini istediği bazı mahalleri vesile ederek ortodoks âleminin hâmi hukuku sıfatile bu yerlerin ortodokslara teslimini iddiaya kalkıştı. Papaslar vasıtasile İmparatorluğu elde eden ve yine o vasıta ile mevkiinde tutunan Üçüncü Napolyon bu meselede müsamahakâr olamazdı. Ortodoksluğun hâmi sıfatını takınan Rusya İmparatoru da bu vesile ile Osmanlı padişahlığının baht ve taliine hâkim olmak fırsatını kaçırmak istemiyordu. Devlet çekiçle örs arasında kalmış, şaşırılmış idi. Hangisinin arzusunu yerine getirmeli? Fransayı reddetmek Akdenizde Fransız donanmasının taarruz hareketini intaç edebilirdi. Hattâ Fransa sefiri Boğazların abluka edileceğinden bile bahsediyordu. Rusya ise Osmanlı mülkünü istilâ için Besarabyada askerî tahşidat yapıyordu. O zamanın siyasî muharreratı arasında İstanbuldaki İngiliz sefaretinin İngiltere Hariciye Nezaretine 20 Teşrisani 1852tarihyle yazdığı tahriratta vaziyet şöyle izah edilmektedir.

«Müslüman bir devlet olan Babîâli, zâhiren hıristiyanlık akidesinin dinî hissiyatile tahrik edilmiş ve hakikatte ise Rusya ile Fransa arasında ve birbirinin zararına olarak Babîâlinin havzai hükûmetinde siyasî nüfuz nizaından ibaret bulunmuş olan bir ihtilâfa hükmetmeğe davet olunmaktadır.

Sultan gûya hakem olacak ve ihtilâfa karar verecektir. Lâkin ona hakemlik, hürriyet ve istiklâli verilecek yerde padişah tebasının önünde tazyık ve tehditlerle tezlil olunmakta ve birbirine uymaz ve haysiyet ve şerefe yakışmaz kararlar ittihazına ve sonunda da kendisini bu karara sevkedenler tarafından ihanetle itham olunmak mevkiinde bulunmağa icbar edilmektedir [1].»

Rusya o sıralarda hakikaten ya Osmanlı padişahlığını vesayeti altına almak veya hayatına hatime vermek arzusunda idi. İngiltereye yaptığı tekliflerin reddedilmesi üzerine bu meseleyi bizzat filen halletmeğe kalkışmış ve Kudüs meselesi müzakeresinin uzaması üzerine memleketeyn emaretini yani Eflak-Buğdanı istilâ bile etmiş idi. Rusya "Hasta Adamı," yatağında boğmak istiyordu. İngiltere ve Fransa bundan tedehhüş ettiler.

Bütün korku ve endişe Rusyanın Osmanlı İmparatorluğu meselesini yalnız kendi başına halletmeğe kalkışmasında idi. Lord Klerandonun o zamanki siyasî muharreratı bunu açıktan gösterdiği gibi Fransa Hariciye Nezareti de Petersburg'taki Elçisi vasıtasile

[1] B. Testa - Traités de la Porte Ottomane, c. 3. s 252.

Rusya Hariciye nezaretinden şu suali soruyordu : «Otuz seneden beri Avrupada bir usul teessüs etmiştir ki Avrupa mesaili siyasiyesine taallük eden her şey beş devlet arasında müzakere ile kararlaşır. Şimdi Rusya bu usulden inhiraf ederek yalnız başına mı hareket etmek istiyor?» O zamanki diplomasinin bütün gayesi Osmanlı İmparatorluğu meselesinin hallinde Rusyayı tek başına ve mutlâk surette hâkim bırakmamaktır.

Hakikati halde o zamanki Osmanlı İmparatorluğu o kadar geniş, o kadar muazzam bir parçadır ve taksimi o zamanın vesait ve menabiine göre o kadar güç bir iştir ki, devletler arasında şöyle böyle bir taksim projesi henüz vücut bulmamıştır ve Karadenizin her iki cihetinden Rusya arazisinin bu İmparatorluk arazisine ittisali Rumeli ve Anadolu gibi büyük kıtaların münhasıran Rusya tarafından işgalini zarurî kılıyor ve Boğazlar muhakkak Rusya eline geçmek lâzım geliyordu. Yalnız Rumelinin garbinde ve Adriyatik sahillerinde Avusturya bazı eyaletleri alabilirdi. Rusyaya düşecek olan bu hudutsuz hisseye mukabil İngiltere ve Fransa'nın eline ne geçecekti? Vakiya Fransa Tunus ve Suriyeyi, İngiltere Mısırı işgal edebilirdi. Lâkin bu kadar büyük bir sahanın Ruslar tarafından istilâsına ve Akdeniz sahilleriyle bütün Karadeniz sahillerinin ve Boğazların Ruslar eline geçmesine karşı bu paylar ne ifade edebilirdi? Ruslar boğazlara yerleştikten ve zaten kendi mevlûdu olan Yunan adalarında ve Ege denizinde eşsiz üssübahariler elde ettikten sonra İngiltere ve Fransa'nın Akdenizdeki menfaatleri ne olurdu? Bundan dolayı İngiltere ve Fransa Osmanlı İmparatorluğunun beka ve muhafazası için Rusyaya ilânı harbe karar verdiler. Çünkü Rusyanın âmâl ve menviyatına set çekecek surette bu İmparatorluğun yerine ikame edecek bir kuvvet bulamıyorlardı ve İmparatorluğun bakasını Avrupa muvazenesinin esaslarından biri addettiler. Lâkin ileride hâl ve maslahat icap ettirirse bunun yerine ikame edecek kuvvetler tedarikini de düşünmüyor değillerdi.

Her şeyden evvel bunlar Osmanlı hıristiyanlarının tekâmül ve inkişafı için kendilerine serbesti vermek, bu hıristiyanların hukukî mevkilerini ıslâh etmek yollarını düşündüler. Bundan maksatları bu hıristiyanların Rusyaya muhtaç olmaksızın garp devletleri sayesinde hukuka nail olduklarını anlıyarak Rusyaya minnet ve şükran hislerini ve manevî bağlılıklarını bertaraf etmek ve sonra da bu tekâmülün ileride göstereceği inkişafa göre hareket eylemek ve nihayet Rusyanın ikide bir hıristiyanlara karşı haksızlık

ve zulüm yapıldığı iddiasile Osmanlı İmparatorluğu umuruna müdahalesinin önünü almak idi.

Bu sebeplerle garp devletleri mütemadiyen hıristiyanların ıslahı hali yolunda Babıâliyi tazyik edip duruyorlardı. İngilterenin İstanbul elçisi Lort Stratford'un Büyük Britanya hariciye nezaretine yazdığı bir tahriratta :

«Ecnebilerin muhakemesinde hıristiyanların dahi şahit olarak istimai hakkındaki fermanın yalnız ecnebler için değil, bütün hıristiyanlara teşmili hakkında yeni bir ferman istihsal etmiş olduğu» sevinçle ve memnuniyetle haber verilmektedir. Bu tahrirattan hıristiyanların halini ıslah için bir İngiliz sefirinin ne gayretle çalıştığı anlaşılır.

Rusyanın Memleketeyni yani Eflak ve Buğdan eyaletlerini istilâ etmesi üzerine artık Osmanlı ve Rus İmparatorlukları arasında harp vukuunun önü alınamaz bir hale geldiğini gören ve böyle bir harpte Osmanlı ordularının tamamen ezileceğine ve bütün dünya için ve bilhassa kendileri için büyük bir felâket vukubulacağına kani olan İngiltere ve Fransa Osmanlı padişahlığının beka ve muhafazası namına ileride halin icabına göre müsellehan işe müdahale etmek üzere ittifak ettiler. Fakat bu ittifak içinde bile Osmanlı hıristiyanlarının ıslahı hali düşünülüyor ve bunun için Babıâliye ve padişaha telkinler yapılıyordu. Lord Klerandon vaziyetin vehamet peyda etmesine binaen İstanbulla ikinci defa elçi olarak gönderdiği Lord Stratforda verdiği 23 Şubat 1853 tarihli talimatta şu fıkralar var idi:

«Zatı âlileri tam bir vuzuh ve basiretle zati şevketsimati padişahiye bugün Osmanlı İmparatorluğunun son derece tehlikeli bir vaziyette olmasından dolayı kiralıyet hükûmetinin endişelerinin sebeplerini izah ediniz. Babıâlinin önünü alamadığı veya almak istemediği ecnebi milletlerin yığılmış şikâyetleri ve bizzat kendi işlerinin fena idaresi ve Türkiyede icra kuvvetinin mütemadiyen duçarı zaaf olması Babıâlinin müttefiklerini yeni ve korkunç bir ton almağa sevketmiştir ki böyle giderse Babıâlinin hıristiyan tebaasının umumî bir isyanını intaç edebilir. Bu da İmparatorluğun istiklâl ve tamamıyeti için öldürücü bir darbe olabilir. Bazı büyük devletlerce muhtemel ve hattâ muhakkak görülen ve kiralıyet hükûmetini derin surette teessüre düşürecek olan bu felâketi şimdiden Babıâliye bildirmeği hükûmeti kiralıye bir vazife telâkki etmektedir. Binaenaleyh bu müşkilât içinde yapılabilecek ıslahat ve tadilâtı kendisine bildiriniz.....

..... bu yolda sebat ettikçe (Osmanlı İmparatorluğu) Britanya milletinin teveccühünü kaybedeceğini ve tehdit etmekte olan muhakkak ve kat'i tehlikeye karşı kendisini himaye hususunda kırallık hükümetini imkânsızlık önünde bulunduracağını ve hıristiyanların metalibatını ihmal etmekle basiretsiz siyasetin ve fena ve kayıtsız idarenin tabii neticelerine kendilerini maruz kılacağını padişahın ve nazırlarından saklamayınız [1].»

Nihayet düveli müttefika Osmanlı padişahiyle birlikte harbe girişti. Birçok kanlar döküldü. Sivastopolun sukutu uzadı. Viyanada bir mukaddemei sulhiye müzakeresine girişildi. Bu müzakerede Babıâlinin dostu ve müttefiki olan devletlerin hıristiyanların mezhebi imtiyazları Avrupa büyük devletlerinin himayesi altında bulunacağına dair sulh muahedesine bir fıkra ilâve etmek istedikleri anlaşıldı. İşte o vakit Babıâliyi tam bir yeis ve hayret istilâ etti. Bunca emeklerin ve gayretlerin bu kadar mal ve can telefâtının neticesi bu mu olacaktı? Osmanlı devletinin baht ve taliî üzerine Rusya İmparatorluğunun tek hâkimiyeti yerine Avrupanın beş büyük devletinin hâkimiyeti mi ikame edilecekti? Rusyanın elinden koparılmak istenen bu kudret muhtelif emeller takip edecek ve hergün bir suretle Babıâlinin harekâtına müdahale vesilesi bulacak olun muhtelif devletlere mi tevdi edilecekti? Bu yeis ile Âli paşanın Lort Klerandona verdiği 13 Mayıs 1855 (25 Şubat 1271) tarihli muhtıra pek ziyade şayanı dikkattir. Bu muhtırada vaziyeti hazıradan acı acı şikâyet edildikten ve imtiyazatı mezhebiyenin bir tarihçesi yapıldıktan sonra şöyle denilmektedir [2] :

«Muahedeye böyle sarîh bir teminat vaz'ı hususunda ısrar etmek kendiliğinden şu neticeleri doğurur :

1 — Saltanatı seniye'nin haysiyet ve şerefının ihlâli. Çünkü bu hal bütün beyanatta gizli bir fikir, bütün teminatta açık yüreklilik ve hüsnüniyet noksanı ve tebeasının her vasıta ile saadetini temin için her hükümetin başlıca esası olan idari prensipleri Babıâlinin tanımayacağı manasını tazammun eder.

2 — Babıâlinin hukuku hükümrânisinin ihlâli. Zira ecnebilerin müdahale tarikiyle irade ve teşebbüsünün bu nüfuzu hükümrâniyi istimale teşriki mahiyetinde olacaktır.

3 — İdarî makamların harekât ve muamelâtının felce uğratılması. Zira Osmanlı imparatorluğunun ahali'si nazarında hıristiyan-

[1] Traités de la Porte Ottomane c. 3. s. 242.

[2] Traités de la Porte Ottomane c. 5. s. 156.

ların imtiyazlarının muhafazası ve onlara riayet olunması Babîâlinin hüsnüniyetine değil, ecnebi devletlerin tesir ve nüfuzuna merbut olduğunu gösterecek ve bütün idari makamlardan sadır olacak emirlerin vahdet ve kuvveti için elzem olan faikiyet ve tamamîyet derin ve tehlikeli surette haleldar edilmiş bulunacaktır.

4 — Nihayet Babîâlinin dost ve müttefiki olan devletler zikredilen teminatı herhangi bir muahedeye geçirmekte ısrar ederlerse, herhalde kendi kendilerini tekzip etmiş olacaklardır. Filvaki herkes bilir ki Prens Mençikofun haiz olduğu memuriyet Osmanlı İmparatorluğu hıristiyanlarının imtiyazlarının himayesi hususunda Rusya İmparatorunun müşareket hakkını cebren tanıtmaktan ibaret idi. Ve bütün devlet adamları anlamışlardır ki zâhiren Osmanlı İmparatorluğu Ortodoks hıristiyanlarının menfaati namına Rusya, Osmanlı padişahının nüfuzu hükümrânisini kendi menfaatına parçalamak fikrini takip ediyordu. Öyle bir parçalayış ki, hükümrânlığın beka ve mevcudiyetini herhangi bir arazi parçasının ziyandan ziyade ihlâl ediyordu. Zira tahrip ve ifsat tohumlarını hâkimiyetin tam kalbine ekiyordu. Babîâli bu haksız müddeiyatı bütün avrupanın tasvibile reddetti.

Şimdi Babîâlinin dostu ve müttefiki olan devletler Zatı şevket-simatı padişahiyi hukuku hükümrânisinin bu müdafaai meşruasında tasvip ettikten ve onun davası için silâha sarılarak ve Avrupa muvazenesi için daima elzem olduğu beyan edilen bir İmparatorluğun manevî ve maddî tamamîyetini takviye etmek üzere onun askerleri yanında şan ve şerefle harp ederek ölmek için asker sevk ettikten sonra, bu aynı devletlerin Rusya elinde tehlikeli gördükleri böyle bir imtiyazı dostluk namına Babîâliden diğer ecnebi devletler namına talep eylemeleri gayrı tabii değil midir?

Adalet, mantık ve basiret böyle tehlikeli bir talebin Avrupa hukuku umumiyesine girmesini uzaklaştırmak için birleşmektedir. Babîâlinin dostu ve müttefiki olan devletler siyasetlerinin ve silâhlarının iştirakile Osmanlı İmparatorluğunun takviyesine çalıştıktan sonra neticesi onların bütün beyanatına ve meramlarına muhalif düşecek olan siyasi ve manevî bir sarsıntıya uğratmak istemeyecekleri ümit olunur.»

Bu muhtıradan bir az hacaleti vicdan hissedenden müttefik devletler hıristiyanların hukukunu temin edecek surette padişahın kendiliğinden bir ferman neşretmesi ve bu fermanın yalnız muahdede devletlere tebliğ edildiğinin zikr ve hikâye olunması fikrini ortaya sürdüler ve Babîâli de buna muvafakat etti. Nihayet

1856 sulh muahedesi akdolundu. Bu muahedede padişahın kendi arzuyu hükümlerininle tebaasının hukukunu temin emrinde bahsettiği fermana devletlerin ıtıla hasıl ettikleri ve bu tebliğin yüksek kıymeti devletler tarafından takdir olunduğu ve mahaza bu keyfiyet devletlerin gerek müştereken gerek münferiden zatı şahnenin tebaasıyla münasebetine ve İmparatorluğun dahili umuruna müdahale hakkı vermeyeceği kayıtları ilâve edildi. Hakikatı halde padişahın kendiliğinden tebaasına bahsettiği bir fermanın muahedede zikredilmesi muahedeyi akdeden devletlere hakkı müdahale denilme bile bir hakkı nezaret bahsetmek manasında idi.

İşte 18 Şubat 1856 fermanı bu suretle ve devletlerin ısrarı altında neşredildi.

Bununla her üç taraf kendi gayelerini takip ediyorlardı. Devletler Osmanlı hıristiyanlarının hukukî masuniyetlerini ve içtimai tekâmül ve inkişaflarını temin etmişlerdi. Hıristiyanlar mezhebi, millî ve kazai imtiyazlarla devlet içinde ikinci bir devlet şeklinde ürgülenmek hakkını kazanmışlar idi. Babîâli ise hıristiyanlara hukuk müsavâtı vermek ve onları devlet idaresine ve umumî hizmetlere teşrik eylemek suretiyle Türkleştirmek ve Türk ekseriyeti içinde massetmek gayesini takip ediyordu. Bunda gayesine erişemiyen yalnız Babîâli olmuştur. Çünkü milliyet duygusunu idrak etmiş olan hıristiyan kavimler umulmadık bir suretle tekâmül ve inkişaf ettiler ve çarçabuk Türkler üzerinde iktisadî ve içtimai bir hâkimiyet kurmağa muvaffak oldular. Türklerde ise milliyet duygusu devlet duygusile iştirak etmiş ve devlet ise hergün hâdis olan bin türlü gailelerle uğraşmaktan milleti unutmuş olduğundan Türk milleti zâhiri bir hükümlerlik perdesi altında mütemadiyen makhur ve zebun bir hale düşmüştür.

*
*
*

Paris muahedesini imza ile İstanbul'a avdet eden Sadrazam Âli Paşa 1856 fermanının vadettiği ıslahatı yapmak, bu ıslahatın icap ettirdiği kanunları tanzim ve tatbik etmek istedi. Bu noktada Babîâli yine örs ile çekiç arasında idi. Bir kere Avrupa devletlerine karşı kat'î vaatler ve teahhütler alınmış idi. Bunların ifası zarurî idi. Diğer taraftan hıristiyan tebaayı müsavâtı hukuk esasına müstenit kanunlarla tatmin etmek; memnuniyetsizliklerin ve isyanların önüne geçmek lâzımdı. Halbuk başta softalar olduğu halde müslüman unsurlar her ıslahat hareketini şeriata muhalefetle tavsif ediyor, her yapılan şeye küfür nazarile bakıyordu. Padişah ise

halifelik sıfatının icabatını elden bırakmamak, islâmiyetin ve şeriatin hâmilîği rolünde devam etmek istiyordu. Bu vaziyette her tarafı memnun edecek bir sureti hal bulmak nasıl kabil olacaktı. Babîâli o hal suretini buldu, fakat kimseyi de memnun edemedi. Çünkü bulunan hal sureti hiçbir tarafın maksadına tevafuk etmiyor, yalnız zevahiri kurtarıyordu. Babîâli ıslahat yolunda bir adım atıyor gibi görünüyor, fakat attığı adımı hemen geri çekiyordu. Hiçbir vakit kat'i ve azimli bir irade ile ıslahat adımını atamamış idi. Meselâ ceza hukukunun asri prensiplerine müstenit olan Fransız ceza kanununu tercüme ettirerek Osmanlı ceza kanunu olmak üzere kabul ve neşrediyor, fakat aynı zamanda bu kanunun kısas ve diyet gibi şeran hukuku şahsiyeden olan şeyleri ihlâl etmiyeceğini ilân ederek en yeni prensiplerle en iptidai telâkkileri birlikte yürütmek istiyordu. Maksat bir tarafa mütemeddim milletler kanununun alındığını göstermek, diğer tarafa da ahkâmı şeriyenin mahfuz olduğunu ve bu kanunun neşriyle şeriaten inhiraf edilmemiş bulunduğunu anlatmak idi. Bu iki taraflı politika ıslahatı yarım, semeresiz ve faydasız kılıyordu.

Bununla beraber bazı mühim işler yapıldığını da itiraf ve teslim etmelidir. Eyalet teşkilâtı kaldırılarak yerine vilâyet teşkilâtı ikame edildi. Ve idareye oldukça bir intizam verildi. Şûrayı devlet tesis edilerek idarî teaddiyata karşı bir teminat ve kavaninin tanziminde bir heyeti müşavire vücade getirildi. Divanı ahkâmı adliye namile bir teşkilâtı adliye yapıldı. Ve Fransız usulü muhakemesinden muktebes bazı usul prensipleri kabul edildi. Berri ve bahri ticaret kanunları tercüme ve neşrolundu. Fakat divanı ahkâmı adliyeyi tesis ederken kaza hakkı müstakil mahkemelere tevdi edilecek yerde valilerin, mutasarrıfların riyaseti altındaki meclislere tevdi olundu. Ticaret kanunlarını neşretmek kâfi değildi. Onlara temel teşkil edecek olan medenî kanunun da birlikte neşri lâzım gelirdi. Çünkü ticaretin esası olan ukut ve vekaibin ahkâmı, medenî kanunda idi. Bu yapılmadıkça ticaret kanunları tam birşey ifade edemezdi.

İş buraya gelince mesele bütün bütün çatallaştı. Âli Paşa diğer kanunlar gibi bunu da Fransız kanunu medenisinin aynen ve belki de biraz tadilen kabulü suretile halletmek istiyordu. Yazık ki bu azmin önüne de yine softalar çıktı. Cevdet Paşa bu gürhün başında idi.

Cevdet paşa o zamanın büyük âlimlerinden ve büyük fakihlerinden idi. Âli paşa nezdinde de çok hürmet ve itibara mazhar

idi. Bu zat İslâm fıkıhından iktibas edilecek bir kanunu medeninin Fransız kanunu medenisine kat kat müreccah olduğunu ve kendisine müsaade olunup ta zamanın maruf fakihlerinden mürekkep bir komisyon teşkil edilir ise bu muazzam işi başarabileceğini söyledi. Teessüf olunur ki, Âli paşa hukukçu bir adam değildi. Fıkıhın ahkâmı ile Avrupa hukuku medeniyesi arasındaki prensip farklarını idrak edecek ve Cevdet paşanın dalâlet içinde hayal peşinde koştuğunu anlıyacak mevkide değildi. Bunu zaten Cevdet paşa da anlamamış ve içinde yaşadığı fıkıh ilmini hukuku medeniyenin en yüksek bir eseri zannetmekte bulunmuş idi. Hiç şüphe etmem ki Cevdet paşa Fransız kanunu medenisini okumuş, tetkik etmiş derinliklerine nüfuz eylemiş bir adam olsa idi bu iddia ile meydana çıkıp ta Âli paşayı tuttuğu yoldan şaşırtmaz, inhıraf ettirmez idi. Cevdet paşanın telkinatına itimat eden Âli paşa, Cevdet paşanın riyaseti altında bir komisyon teşkil etti. Bu komisyon Türk kanunu medenisini mecellei ahkâmı adliye namı altında tedvine başladı.

Hukuk ilmimize en büyük darbeyi vuran ve Türkiyede bu ilmin bir asra yakın geri kalmasına sebep olan bu hâdisedir.!

O vakte kadar devletin müdevven bir kanunu medenisi yok idi. Şer'i mahkemeler fıkıhın ahkâmına göre hükümler verirler idi. Fakihler ise birçok meselelerde ihtilâf halinde bulduklarından hâkimler bunlardan kâh birinin kâh ötekinin reyini tercih ederek davaları hallederlerdi. Binaenaleyh hükümlerinde itirât yok idi. Halk hâkimlerin bu yoldaki hükümlerinden son derece bezgin idi. Ortada bir kanun olmayınca halkın hukukunu temin için ıslahat yapmak ciddi surette arzu edildiği vakit ihtiyaç görülen bir kanunu alarak boşluğu doldurmak nisbeten kolaydır. Fakat «Mecellei ahkâmı adliye» tanzim edilip te kanun şeklinde çıktuktan sonra artık fıkıh hükümleri kanun tarzında teessüs etti, yerleşti. Bunu kaldırıp yerine Avrupalı bir kanun ikame etmek açıktan şeriatı muhalefet manasına alındı, ve bir daha bunun yerine asrî ve medenî bir kanun ikamesi teşebbüsüne kimse girişmeğe cüret edemedi.

* * *

On beş sene kadar devam eden mesaiden sonra mecelle ikmal edilmiş idi. Fakat bu hiçbir vakit bir kanunu medenî olmak vasfını haiz olamazdı. Bir kere aile hukuku, veraset hükümleri, vesayet, velâyet hükümleri ve sair birçok işler tedvin edilemeyerek yine

fakihlerin muhtelif fikir ve nazarlarını havi olan kitaplara terk edilmiş, yine şer'î mahkemelerin ittatsız hükümlerine bırakılmış idi. Mecellede yalnız fıkıhın muamelâtı adıyla kısmı tedvin edilmiş oluyordu. Bakılsa bin sekiz yüz elli maddelik büyük bir kanun vücuda getirilmiş idi, fakat yakından tetkik edilince hakikatte bu kanunun muamelâta taallük eden maddeleri ancak yedi sekiz yüz maddeyi mütecaviz değildi. O da esaslardan ziyade fûruata dahil idi.

Zira başta zevabıtı umumiye namı altında tertip edilen yüz madde bir hükme esas olmamak kaydile tertip edildiğinden tatbikat sahasından hariç, mücerret ve akli kaidelerden ibaret idi ki bunun kanun ile alâkası yoktur. Beş altı yüz maddesi ise beyyinata ve hâkime mütaallik hükümler idi ki bu da kanunu medeniye alâkadar edemezdi. Bunlar doğrudan doğruya usulü muhakeme meseleleri idi. Görünüyor ki Mecelleyi tanzim edenler esas hükümlerle usulü muhakeme hükümlerini tefrik edememişler; nefsi hak ile hakkın temini kaidelerini birbirine karıştırmışlardı.

Nihayet bütün ukut üzerine hâkim olmak lâzım gelen umumî kaideler ve umumî hükümler koyamıyarak her akitte sıhhat ve nüfuz'un şartlarını tekrar edip durmuşlar ve böylece lüzumsuz ve mahalsiz tekrarlarla madde çoğaltmışlardı. Bunlar Mecelleden tecrit ve tenkih edildiği vakit kanunun ne kadar fakir ve zayıf olduğu görülürdü.

Halbuki bir kanunu medenide her şeyden evvel her nevi akitler ve muameleler için kabili tatbik olan umumî hükümler vazedilmek ve sonra akitlerden her birinin tabiat ve mahiyetine göre bu umumî hükümlerden başka tatbik olunacak hususî hükümler var ise onlar tertip edilmek lâzım gelir. Mecelle müellifleri hukuk ilmine böyle vâsi ve şumullü bir nazar atfedecek mevkiye olmadıklarından fıkıh kitaplarında ne görüyorlarsa onu bir kanun maddesi halinde tertip ediyorlardı. Böylece Mecelle perişan hal, fakir ve zayıf, hukuk ilminden ve hukuk tekniğinden uzak bir kanun olmaktan başka bir şey olmadı.

Ya ahkâma ne diyelim? Vüsat itibarile bu kadar fakir ve zayıf olan kanun hüküm itibarile daha elim bir vaziyette idi. Fıkıhın esası 1300 sene evvelki Arap bedavet hayatının örf ve teamüllerinden ibaret idi. Bunu sonradan müctehitler zamanın terakkilerine ve icaplarına göre genişletmişler, akıl ve mantığı rehber ittihaz ederek yeni vakıalar ve hâdiseler için zamana göre ahkâm tertip etmişlerdi. Fakat sonradan içtihat kapısının

kapanması yüzünden bu terakki durmuştu. Halbuki zaman durmuyordu. Mütemediyen ilerliyor, beşeriyeti kendi icaplarına doğru sürüp götürüyordu. Amma islâm fıkıhı zamanın ilerlemesini, cemiyetlerin terakkilerini ve yeni yeni ihtiyaçlar önünde bulunduğunu tanımıyor, o yine bin sene evvelki fikirler ve ihtiyaçlar üzerine kurulmuş hükümlerle cemiyete nizam vermek istiyordu. Bunun yürümiyeceği muhakkak idi.

Nitekim bütün vecaibe müteallik hükümleri hemen de yalnız bey' kitabında toplamış olan mecelle «madumun bey'i batıldır» hükmünü vazetmekle işe başlıyordu Halbuki muamelât ve filiyat sahasında en mühim ve en büyük akitler madum üzerine yapılıyordu. İçtimaî sahadaki realiteleri gözönüne alarak münazaaların önüne geçmek için ahkâm tertip etmek lâzımgelir iken, kanun bilâkis içtimaî realiteleri inkâr ediyor, halkın bütün muamelâtına butlan damgasını yapıstırıyordu. Böylece nizam önünü alması lâzımgelen kanun bilâkis niza ve ihtilâfı tahrik ve teşvik ediyordu.

Farzedelim ki filân ayın iptidasında teslim etmek üzere bin balye pamuk satan bir tacir teslim tarihlerinde piyasada pamuk fiatının yükseldiğini görünce sattığı malı teslim etmekten imtina edebilirdi. Bereket versin ki herkes içtimaî ihtiyaçları kanundan daha iyi takdir ediyordu. Ticari haysiyetini muhafaza etmek isteyenler kanunun bu hükmünden istifade etmeği düşünmüyordu; fakat piyasa fiatından faydalanmak isteyen bir takımları da kanunun bu hükmüne dayanarak malı teslim etmiyor ve iş mahkemelere düşünce bu madde ile akdin bütün vecaibinden kurtulabiliyordu. Halbuki bu malı satın alan tacir belki de daha büyük mikyasta başka birine ve hattâ Avrupaya satış yapmış ve muayyen olan günde teslim mecburiyetinde bulunmuş idi. Şimdi bu adamın ne kadar feci vaziyete düştüğünü bir kerre düşünmelidir. O biliyordu ki satın aldığı mal filân tarihte teslim olunacak. O da kendi müşterisine buna göre bir satış yapmıştı. Halbuki akdin hükmü satan tarafından ifa olunmuyor ve bu imtina kanun tarafından himaye olunuyor. Bu adam ne yapsın? Ya felâkete katlanıp müşterisine daha pahalı mal tedarik ederek teslim etmek veya edemezse tazminat vererek işin içinden çıkmak ve yahut o da bu maddenin himayesine sığınmak. Fakat satış Avrupaya vaki olmuş ise ne yapacak? Avrupada Osmanlı kanununun böyle bir hükmü muhtevi olduğunu kime anlatabilir. Böyle bir hükme orada çocuklar bile

gülerler. Binaenaleyh her cihetle iş felâkete müncer olmak neticesini hâsıl etmekte idi.

Mecellenin buna benzer daha ne kadar çarpık ahkâmı vardır ki burada zikir ve tadadı lüzumsuzdur. İçtimai şeniyetten bu kadar uzak kalan bir kanun ile insan cemiyetlerinin intizam ve itimat içinde idaresi kabil değildi ve olmadı. Mahkemelerin de cemiyet hayatının icaplarından tegafül ederek kanunun harfleri ve kelimeleriyle mukayyet kalışı nâsın birbirine itimadını selbetti ve herkes bu halden müşteki idi. Denilebilir ki kapitülâsyonların ısrar ile devamını intaç eden sebeplerden birisi de mecellenin bu nevi ahkâmıdır.

Fıkıhın tedvin edilmemiş ve tatbiki mahkemei şeriyelere bırakılmış olan kısmına gelince, bu daha feci idi. Aile hukuku, nikâh ve talâk meseleleri sırf dini bir vaziyet muhafaza ettiğinden Osmanlı hıristiyanları tabiatıyla bu hukuktan uzaklaşıyorlardı. Onlar da kendi dinleri icabatını ifa için tabii olarak patrikhanelere müracaate mecbur kalıyorlardı. Bu suretle aile hukukuna hükmetmek hakkı patrikhanelerin eline geçmiş ve mezhebi imtiyaz namı altında devletin hakkı kazasına iştirak selâhiyetini elde etmişlerdi. Bu yüzden âdeta hükûmet içinde bir hükûmet teşekkül etmiş idi ki, her patrikhane kendi mezheptaşlarının ailesi üzerinde mutlak bir hâkimiyet ihraz eylemiş idi. Garibi şudur ki, bu hâkimiyeti de devletin teşkilâtı himaye mecburiyetinde idi. Onlardan sudur eden hüküm ve kararlara tarafeyn rıza ve muvafakat göstermezlerse devletin icra kuvveti bunu cebir yoluyla icra etmek mecburiyetinde idi.

Patrikhaneler bu aile hukukuna hâkimiyet selâhiyetinin tetümemesinden olarak nikâh esnasında kadına cihaz olarak verilen emlâk ve araziye de bu hakkı kazayı teşmil etmişler ve böylece devlet arazisine de hükmedebilmek kudretini almışlardı. Bütün bunların ne kadar feci neticeler doğuracağını tahmin etmek güç değildir. Bu kudret ve selâhiyetle cihazlanmış olan patrikhaneler hıristiyan ailelerini istediği gibi yoğurmak ve istediği yola sevk etmek iktidarını ihraz etmiş bulunuyordu. Patrikhanelerin en büyük imtiyazı olan bu hakkı kaza sırf umuma şamil bir kanunu medeni mevcut olmamasından neşet ediyordu.

Yine bu aile hukuku cümlesinden olarak patrikhanelerin elde ettiği, vasiyet kabul etmek, vasiyet tanzim ve tescil eylemek selâhiyeti hep bunun neticesi idi. Patrikhaneler bu selâhiyeti kilise lehine istedikleri gibi sui istimal edebiliyorlar ve hiç bir makam

bunu murakabe etmek kudretini kendinde bulamıyor idi. Zengin olarak ölen bir adamın yastığı altından mühim bir vasiyetname çıkıyor ve varislerin feryat ve şikâyetine kulak asan bulunmuyordu. İş şuraya varıyordu ki, devlet kendi tebeasını kendi mülkünde parazit olarak hâkim olan bir kuvvete karşı himaye edebilmeğe dahi muktedir olamıyor idi. Böyle bir devletin tebeası üzerinde hürmet ve itaat telkin edecek ne nüfuzu olabilirdi? Bunlar öyle siyasî mahzurlar idi ki, devletin tam istiklâlini ve hükümranlık hakkını ortadan kaldırmış idi.

Müslüman olmıyan cemaatlar böyle olmakla beraber, fıkıh hiç olmazsa Osmanlı ve müslüman Türklerin aile hukukunu medenî bir cemiyete yakışacak tarzda tanzim etmiş mi idi? Nikâhın akdi gayet basit idi; bu belki tecviz olunabilir, fakat talâkın icrası daha çok basit idi. Erkeğin ağzından çıkan bir kelime kadının boş olması için kâfi idi. İçtimai hayatta kadının vazifesi ve mevkii anlaşılmamış ve kadına bir kıymet verilmemiş olan bedevî bir cemaatin örf ve taamülünü taşıyan bir hukuk ki, dünya hayatında ancak erkeğe ehemmiyet veriyordu. Ve kadınlara erkeğin hayat ortaklığında aranan gayenin ne olduğu anlaşılmıyış değildi. Erkek bir kelime ile kadını kapı dışarı atabiliyordu. Hattâ erkeğin bu maksatla söylemediği ve bilmiyerek istemiyerek ağzından kaçıracağı bir sözle de kadın boşanmış oluyordu. Daha garibi bu hal üç defa vaki olur veya erkeğin ağzından bunu ifham eder bir söz çıkar da buna rağmen erkek karısını bırakmak istemezse ahlâki fazilete ve recülî hissiyata uymıyan garip bir muameleyi (hülle) ihtiyar ve irtikâp etmek zilletine kadar inmek lâzım geliyordu. Zavallı kadının işte bir rolü yok idi ve hiç alâkadar olmadığı bir kusur yüzünden ne zilletlere maruz olmak tehlikesinde idi. Nikâh ve talâkın basit ve her türlü formaliteden vüsuk ve sıhhat şekillerinden âri olması zengin ölümlere varis yapmak için yalan şahitler tedariki ile sahte nikâhlar ve yahut mirastan mahrum etmek için yine yalan şahitlerle sahte talâklar uydurmak gibi umumî ahlâkı ifsat eden kapıların arkasına kadar açık bulunmasına ne dersiniz? Bir zaman olmuştu ki Süleymaniyede tiryaki çarşısı yalan şahitler pazarı halini almıştı. Orada her davacı matlubuna göre tezkiyeli yalan şahitleri bulur, pazarlık eder ve davasını ispat için bu hazır şahitleri ikame eyler idi.

Meşrutiyette bu hali ıslah etmenin zaruretini gördüler, fakat çareyi yine fıkıh hükümleri içinde aramak mecburiyeti ile bula bula nikâh esnasında şart edildiği taktirde kadına da talâk hakkı

verilmek çaresini buldular. Bu deva hastalığı bir kat daha vahim hale getirmekten ibaret idi. Mevcut yaraları ondurmak için hiç bir çaeıy tazammun etmiyordu.

Miras meselesi daha garip bir manzara arz ediyordu. Söylediğimiz veçhile fıkıh hükümlerinin esası arabin örf ve teamülü olmasına ve araplar da ise kabile ve asabe hayatı cari bulunmasına binaen erkek cihetinden olan asabe yani kan hısımlığı kadın cihetinden olan rahim hısımlığına racih idi. Binaenaleyh ölen adamın kızıdan başka evlâdı olmadığı taktirde erkek cihetinden ne kadar uzak olursa olsun bir hısım gelip mirasa iştirak ederdi. Pek çok asırlardanberi kabile hayatından uzaklaşmış olan Osmanlı Türkleri için bu hal tahammül olunmaz bir şey idi. Meselâ Sivastan kalkıp bir adam İstanbula geliyor, iş buluyor, orada yerleşiyor, evleniyor, erkek evlâdı olmaksızın adamcağız vefat ediyor. Kızları babalarının varisi olacak yerde kızlar için mukadder bir hisse ayrıldıktan sonra adamcağızın bakiyei serveti hiç tanımadığı, yüzünü görmediği, hatır ve hayalinden geçirmedığı, sivaslı bir amcazadeye kalıyor. Bu adam Sivastan gelerek mirasa konuyor. Ölen adam bilmediği, tanımadığı bir amcazade için mi çalışmış, servet toplamış idi? Yoksa kızlarının istikbali ve saadeti için mi çalışmış idi? Bedavet hayatında gaye asabenin kuvvet ve refahını temin etmektir. Çünkü asabenin kuvveti çöl ortasında onların tecavüzden bir mertebe masun kalmalarının teminatıdır. Kadınlar ise bir kuvvet teşkil edemez ve âkile denilen asabe efradından birinin bir katil ika etmesi halinde maktul tarafına verilecek diyet bizzat kâtil veya kâtilin ailesi tarafından değil, asabe tarafından verilir. Şu halde kadınların hakkı mefruzu çıktıktan sonra mirasın bakiyesi de en yakın asabeye kalır. Bedavet hayatına göre bu hal anlaşılır bir şeydir. Ya Türk kavminde böyle bir örf ve âdet var mıdır? Türk kavmi çöl sekeneı midir? Türk milletinın efradı asabenin himayesi altında mı, yoksa devlet kanunlarının himayesi altında mı yaşıyor? O halde Türk milletine yabancı olan ve ölen adamın maksadından bütün bütün hariç bulunan bu asabe hakkı Türk hukukunda nasıl yer tutabilir? Nasıl ölüye yabancı sayılabilecek bir adam gelip te müteveffanın kızlarını mevrus emvâlden dışarı atarak onun üzerine konabiliyor? Meşrutiyette bu açık haksızlığın da farkına varıldı. Fakat şeriate ef uzatılmak ittihamına uğranılmaması için yalnız gayri menkulât üzerinde halefiyet usulü kabul edildi, fakat menkulât ve sair emval ve servet üzerinde aynı hüküm bâki kaldı. Daima yarım tedbir, daima yarım adım!

Sözü kısa kesmek için diyebilirim ki fıkıhın gerek tedvin olunmuş ve gerek olunmamış bütün aksamı her biri bir suretle memleket içinde bir şuriş ve karışıklık kaynağı idi. Kendini bilen, hükümler hakkını tanıyan, tebeasının refah ve saadetini düşünen ve içtimai hayatta nizam ve ahenk tesisini arzu eden asri bir devletin musamaha edemeyeceği bir vaziyet var idi. Bu vaziyet Cümhuriyetin ilânına kadar devam etmiştir.

Bu hal ile beraber softa güruhile onların arkasından giden ve onların ağızını satan cahil halk şeriatin kalktığından ve memleketin mütemadiyen uğramakta olduğu felâketin ve sefaletin sebebi bu olduğundan şikâyet edip duruyordu. Bunlar o kadar derin cehl içinde bulunuyorlardı ki, şeriatin hangi noktası ihlâl edilmiş olduğunun farkında bile değillerdi. Meşrutiyette oldukça nazif mebuslardan biri olan bir softa ile birgün bir mahfilde birleşmiş idik. Bu zat bazı mertebe belâgat ve sun'î bir otorite ile yine şeriatin muhafazai ahkâmı lüzumundan ve bunu ihlâl eden herşeye karşı durulacağından ve saireden bahsedip duruyordu. Kendisine dedim ki, şeriatin şimdiye kadar neresi ihlâl edilmiştir ki karşı duracaksınız. İslâm fıkıhı ibadetten başka iki nevi hukuku mevzu bahis eder. Biri hakkı cezadır ki, arabın binlerle sene evvelki kısas ve diyet teamülünü göstermekle beraber ceza tertip etmek hakkını ülülemre tevdi eder ve bu kudrete istinaden devlet ceza kanunu tertip etmiştir. Demek ki bu, şeriate muhalif bir vaziyet değildir. Diğer ukut ve muamelât ile aileye, varise taallük eden şeylerdir ki, bunlarda bugün dahi tamamilen fıkıhın hükümleri caridir. Yalnız fıkıhın ukut ve muamelâta aid olan ahkâmı perişan ve mütezat kavilleri cami kitaplara bırakılmamış bir kanun halinde tedvin edilmiştir. Aile, varis meselesi yine kitaplarda olduğu gibi kalmıştır. Daha ne istiyorsunuz; bunu da kaldırıp ta herşeyi muhtelif rey sahibi fakihlerden hergün birinin reyini tercih edecek olan kadıların keyfine mi bırakmalı? Buna cevap vermiyen muhatabım bir de siyaseti şeriyeye lâzımdır diyerek bahsi kapatmak istedi, fakat siyaseti şeriyeden de maksat ne olduğunun farkında değildi. İşte bu nevi düşüncelerle ki meşrutiyette yapılan kanunu esasî tadilatında «ahkâmı şeriyeye evfak ve ihtiyacı nasa erfak» tabiri bir moda olmuştu. Hattâ Büyük Millet Meclisinin ilk teşkilâtı esasî kanununda bile bu ibareye tesadüf olunur.

* * *

Nihayet Büyük Atatürk'ün büyük zaferile başlayan Türkün kurtuluş devri geldi. Bu kurtuluş yalnız siyasi ve askeri olmayacak

aynı zamanda iktisadî ve içtimai bir kurtuluş olacaktı. Her şeyin derinliklerini gören; semavi nazarlarının inıtaf ettiği her şeyde bütün realiteleri kavrıyan Atatürk, milletin içtimai hayatında bu karışıklığın, bu bozukluğun devamına müsaade edemezdi. O yüksekten şahin bakışıle Türk cemiyeti içindeki bütün bozuklukları ve şuriş unsurlarını görmüş idi. O, milletini bütün medenî milletlerin fevkine çıkarmak; hiç olmazsa onlara müsavi kılmak; mesut ve muntazam bir medenî cemiyet haline getirmek ister iken bedevi hayatın ve iptidai medeniyetin enkazile onları yuğrulmağa terketmek elinden gelemezdi. Millete içtimai hayatında asrî ve müstakar şerait temin etmek lâzımdı; teşkilâtı esasiye kanununda lâyiklik esasının kabul edilmesi devlet idaresinde dinin tesirini bertaraf etmek ve hiç bir kayıt ile mukayyet olmaksızın en iyi şeyleri yapabilmek içindi. Binaenaleyh bir kanunu medenî verilmeliydi. Bu en lüzumlu, en faydalı ve aynı zamanda çabuk yapılması lâzım gelen bir şeydi, zaman kaybetmek, etütler ve lâyhalar tertibi ve hususî bir kanun tanzimi için seneler geçirmek doğru bir şey değildi. Binaenaleyh Avrupa kanunları arasında en yeni ve en vazih bir kanun olan İsviçre kanunu medenisinin bazı ufak tadilâtle kabul edilmesi emrini verdi. Adliye Vekâleti bunun üzerine faaliyete geçti; kanunu tercüme ettirdi ve bazı ufak tadilâtle Büyük Millet Meclisine teklif eyledi. Meclisin efkâr ve temayülâtı da zaten böyle bir kanunu kabule müsait halde bulunuyordu. Kanun suhuletle kabul edildi. Artık memleket bir kanunu medeniye malik olmuş idi.

Şimdi bu kanunun memlekete temin ettiği fevaidi gözden geçirelim :

1 — Lozan Muahedesinde Türk ve müslüman olmıyan unsurların mezhebi imtiyazları kaldırılmış olmakla beraber her cemaat için ahvali şahsiyeye mütedair hususî bir kanun tanzimi derpiş ediliyordu. Kanunu medeninın kabuliyle böyle bir külfete ve ayrılığa lüzum kalmadı; bütün cemaatler bu umumî kanuna mutavaat mevkiinde kaldılar. Herkes gerek ukut ve vecaibinde gerek ailevi ahvalinde bu kanuna tâbi olmak ve niza' ve ihtilâf halinde umumî mahkemelere müracaatle davalarını hallettirmek gibi Osmanlı İmparatorluğunda asırlardanberi görülmemiş bir hukuk birliğı, mahkeme birliğı teessüs etti. Şimdi bütün cemaatler efradı evlenme memuru huzurunda nikâhını yapıyor ve ihtilâf halinde Cümhuriyet mahkemelerine müracaat ederek davasına hükmettiriyor. Daha dünkü güne kadar patrikhanelerin kaza hakkını nasıl devlet

aleyhine istimal ettiklerini bilenler ve görenler için bu inkılâbın azamet ve mehabeti akıllara durgunluk verecek raddededir.

2 — Halkın en tabii muamelâtını ve iktisadî hayatın en zarurî icabatını butlan ve fesada hamletmek gibi akıl ve mantıktan uzak ve ihtiyacı medeniye uymaz hükümler bertaraf edilmek suretiyle nâsın muamelâtına bir emniyet ve istikrar verilmiştir.

3 — Akitlerde hüsnüniyet nazariyesinin kabulüyle maliklerin mülkiyet haklarının masuniyeti temin olunmuştur.

4 — Mali mesuliyet nazariyesi kabul edilerek mülkün ve servetin sui istimalinde doğan zararların önüne geçilmiştir.

5 — İpotek usulü kabul edilerek mülkün iktisadî kıymeti artırılmış ve kabili tedavül bir hale getirilmiştir.

6 — Binanın katları üzerine mülkiyet usulü ve zeminin bir adama ve fevkinin diğer adama ait olması gibi karışık ve çapraşık temellük sistemini kaldırarak mülkün istiklâli temin olunmuştur.

7 — Nikâh gayri kabili taarruz bir vusuka bağlanarak ailelerin emniyeti tesis olunmuştur.

8 — Talâkta erkek ve kadın arasında hukuku mütesaviye temin edilerek aile ocaklarının bozulmaması için zarurî olan tedbirler alınmış ve bu suretle ailelerin temadi ve istikrarı temin olunmuştur.

9 — Mirasta halefiyet usulü menkul ve gayri menkul bütün mevrusata teşmil edilerek ölen adamın halefi var iken uzak akrabasının tevarüsü menedilmiştir.

Velhasıl kanunu medenî sayılmakla bitmez bir çok yeni hükümlerle memleketin içtimâî ve hukukî bünyesi üzerinde öyle bir inkılâp yapmıştır ki, bunun faydası ve tesiri bugün her tarafa hissolunduğu gibi, zaman ile tatbikatı ilerledikçe bu inkılâbın vüsat ve ehemmiyeti ve cemiyet hayatına temin edeceği istikrar ve saadet daha çok artacak ve daha derin hissedilecektir.

Bugün her safhai hayatımızda duyduğumuz huzur ve refahı Büyük Atatürk'ün rejimi olan Cümhuriyete medyun olduğumuz gibi, içtimâî hayatımızın bir safhası olan hukukî inkılâbı da yine Büyük Atatürk'e ve tesis ettiği rejime borçluyuz. Onun sönmez bilmez dehasının nuriyle ışıklanan yol üzerinde yürüyecek olan Türk milleti, böyle bir kanun ile de teşhiz edilmiş olması vesilesile Büyük Dâhinin yüce namını ebediyete kadar şükran ve minnetle yadedecektir.

TEVHİDİ TEDRİSAT

İhsan Sungu

Kültür Bakanlığı Kültür Kurulu Başkanı ve T. T. K. Üyesi

I — Tanzimat devrinde ikilik

Atatürk İnkılâbının en önemli bir cephesi tevhidi tedrisat kanunile Türkiyede medrese - mektep diye mevcut olan ikiliği kaldırmış olmasıdır. Tevhidi tedrisat inkılâbı, Ulu Önderin kurtarıcı elile hilâfetin ilgası, tedrisatın tevhidi, Şer'îye ve Evkaf vekâletinin ve şer'îye mahkemelerinin kaldırılması, türbelerin, tekke ve zaviyelerin seddi, falcılık ve üfürükçülük gibi birtakım muzır mesleklerin yasak edilmesi, Türk Medeni Kanununun kabulü, Teşkilâtı Esasiye Kanununda dine ait maddelerin kaldırılması gibi birbirinden mühim ve Türkiyeyi modern lâik bir devlet haline getiren büyük inkılâpların en önemli safhalarından biridir.

18 inci asrın başına kadar Türkiyede ders veren müesseseler medreselerle mahalle mekteplerine munhasırdı. İkisi de dinî bir mahiyeti haizdi. On sekizinci asrın sonlarına doğru Mühendishane, 1827 de Tıbbiye, 1834 te Harbiye mektepleri, daha sonra da 1839 dan itibaren rüştiyeler, idadiler, liseler, mülkiye, orman, ticaret, ziraat mektepleri ve darülfünun gibi müesseseler açıldı. Tanzimat adamları medreseleri ıslaha cesaret edemiyerek olduğu gibi bıraktılar. Yeni açtıkları mektepleri de tamamen dinî tesirden kurtaramadılar. Memlekette iki nevi tahsil müessesesi meydana geldi. Medresenin programları dinî mevzulara ve arap diline munhasırdı. Metodu skolâstik, zihniyeti geri ve müteassıptı. Mektep ise yeni ilimlere yer vermiş olmakla beraber dinî tesirlerden büsbütün kurtulmamıştı. Evvelkiler Ortakurun zihniyetini yaşıyan geri ve örümcekli kafalar yetiştiyordu. İkinciler, yeni ilimlere aşına olmakla beraber tamamen ilmi zihniyetin icaplarına göre terbiye alamıyan mahsuller veriyordu. Atatürk, Türk inkılâbının başına geçtiği vakit memleketin tahsil müesseseleri böylece biri-

birine zıt iki kutup halinde faaliyette bulunuyordu. Türk inkılâbının, bu iki müesseseden medreseyi büsbütün kaldırarak, mektepleri ise telebenin ilmi zihniyet icaplarına göre yetişmesine engel olan amillerden kurtararak tevhidi tedrisatı nasıl temin ettiğini izaha başlamadan önce memleketimizde tanzimattanberi mektebin nasıl dinî tesirler altında ilerlemeğe imkân bulamadığını medresenin ise geri kafalar yetiştirmekte nasıl devam ettiğini izah etmek isteriz.

II — Mekteplerde dinî tesir

Bütün islâm memleketlerinde olduğu gibi Türkiyede de her cami ve mescidin yanında ve mahallelerde açılmış olan sıbyan okullarının gayesi tamamen dinî idi. Burada çocuklara Kur'an, tecvit ve ilmihal öğretilirdi. Tanzimattan önce çocukların herhangi bir san'ate sevk edilmeden evvel mahalle okullarında Kur'an okumağa ilmihal öğrenmeğe mecbur tutulmaları hakkında arasına fermanlar gönderilirdi. Bu fermanlardan biri 1702 tarihinde Şeyhülislâm Feyzullah Efendiye tebliğ edilmişti. 1240 (1824) tarihinde İstanbul ve Bilâdiselâse kadılarına tebliğ edilip bir sureti Cevded tarihinde neşredilmiş olan [1] diğer bir fermanında «cümleye malûmdur ki Ümmeti Muhammedenim diyen kâffe ehli islâma göre iptida şeraiti islâmiyeyi ve akaidi diniyesini öğrenip bilmek badehu iktisabı maişet için hangi dirliğe sülûk edecek ise etmek velhasıl her bir şeyden evvel zaruriyatı diniyeyi öğrenmekliği umuru dünyeviyein cümlesine tekaddüm eylemek lâzım iken bir zamandanberi ekseri nas analarının ve babalarının seyyiesi olarak kendileri kaldıkları misillü evlâtlarının cahil kalmasını düşünmiyerek ve rezzakı âlem olan Hak Sübhanehu ve Tealâ Hazretlerine ademi tevekkül ile hemen akçe kazanmak daiyesine düşerek çocukları beş altı yaşına vardığı gibi mektepten alıp ehli hıref yanına şakirtliğe verdiklerinden o makule sabiler küçükten cahaletle büyüyüp sonra dahi okuyup öğrenmekliğe heves etmediklerine binaen vizru veballeri analarının ve babalarının boynuna olup yevmi kıyamette bir taraftan bunlar giriftarı mes'uliyet ve bir taraftan kendileri duçarı hizyü nedamet olacaklarından başka maazallahu tealâ zamaneyi cehalet istiaabile ekser halk diyanetten bihaber olduklarından bu keyfiyet nusretsizliğe sebebi müstakil

[1] Cevded Tarihi, cilt 12, sahife 238-240,

olup asamanallahu tealâ böyle giderse minkıbelirrahman terbiyei şedideyi müstelzim olacağı erbabı basirete zâhir ve hüveyda olmaktan naşı ibadî müslimini o misillü dünya ve ahiret ukubetinden tahlis ve siyanet lâzım gelmekle imdi emri dinde şermü istihya caiz olmadığına binaen şimdiye kadar cahil kalmış olan genç ve ihtiyar bilcümle ümmeti Muhammet cahillğin dareynde vahametini düşünüp ve bu bapta biribirinden utanmıyarak hemen haktan utanıp kendileri buldukları kârü kisp ve san'at ve hizmetleri arasında bilmedikleri mesaili diniye ve akaidi islâmiyelerini dahi öğrenip bilmekle hasbelimkân sâyü gayret ve ol veçhile kendilerini dareyn selâmetliğine irgörmekliğe sarfı vüs'ü makderet eylemeleri farizai uhdei diyanetleri olduğundan başka fimabaat herkes evlâtlarını mürâhik derecesine varmadıkça ve ilmihal ve şeraiti islâmiyesini lâyıkile talim etmedikçe mektepten alıp ustaya vermemek .. Şayet esnaftan biri o makule tezkeresiz çocuğu şakirtliğe ahır ve babası ve validesi verir ise okuduğu mektebin hocası veyahut mahallesinin imamı doğru kadı efendilere haber vermek ve kadı efendiler dahi bu keyfiyet ihyayı dini mübin kaziyesine mebni olduğundan taraflarından taharri olunarak izin tezkeresi almaksızın san'ate verilmiş sabi bulunursa alanı ve vereni ve ol esnafın kethüdasını ve haber vermediği için mektep hocasını lieclitte'dip babıaliye inha eylemek... Ve mektep hocaları dahi mekteplerde bulunan çocukları güzelce okutup Kur'anı azimüşşanı talim akabinde herbir çocuğun haysiyet ve istidadına göre tecvit ve ilmihal misillü risaleler okutarak şeraiti islâmiye ve akaidi diniyelerini öğrenmekle, sâyü ikdam eylemek üzere alelûmum tenbih ve ikaz olunması irade» edildiği tesbit olunmuştur. Bu nevi emirler mahalle mektebinin dinî karakterini vazih olarak göstermektedir. Büyük İslâm içtimaiyatçısı İbni Haldun, mukaddemesinde islâm memleketlerinde çocuk tahsiline Kur'an okutmakla başlanıldığından bahsederken «malûm olaki çocuklara Kur'an talimi şeairi dinden olmuştur. Çünkü Kur'an talimi kulubu sıbyanda iman ve akaidin rüsh ve istikrarını mucip olduğundan milleti islâmiye kâffe bilâtta bunu iltizam eylemiş ve bu cihetle Kur'anikerim badehu hâsıl olacak melekâtın mebnâ aleyhi olan asıl ve esası talim olmuştur» dedikten sonra Kadı Ebubekir İbnil-arabi'nin islâm memleketlerinde çocuklara mektepte elifbadan sonra Kur'anı okutmağa başlamalarını tenkit ettiğini ve bu zatın «şu bizim beldemiz ahalisinin gafletine bak ki evvelemirde etfali, kitabullaha başlatıp ta anlamadığı şeyi okuturlar ve ehem olan

şeyin vakti tahsilinde başka şeye nasbı nefsi ihtimam ederler» dediğini [2] yazıyor [3].

Bundan dokuz asır önce, bir islâm âliminin, ana dilleri arapça olan memleketlerde bile çocuklara okuma öğretmeğe Kur'andan başlatılmasını bir gaflet olarak saydığı ve tenkit ettiği halde bizde Türk çocuklarının eline ana dillerinde yazılmamış olan eseri okuma kitabı olarak vermek usulüne Cümhuriyet devrine kadar devam edilmişti.

Tanzimat hattının ilânından bir müddet önce 1839 da «Umuru Nafia Meclisi», yazdığı bir lâyhada «emri ziraat ve ticaret ve sanayiin ihyasına dair meclisce müzakere olunmakta olan herbir şeyin esası bulunan ulûmu mefkut oldukça birisi vücude gelmiyeceği emri gayri müphem olduğundan ulûmu maarifin tahsiline medarı yüsrü suhulet olmak üzere mekâtibi mevcudeye bir nizam» verilmesi zarurî olduğuna temas [4] ederek bunun için mahalle mekteplerinin «fakat hece ve Kur'anı azimüşşan talimine tahsis» olunmasını ve camilerin yanındaki daha büyük mekteplerin «bittefrik anlarda mümkün mertebe kulak dolgunluğu olmak için Türki İnşa ve Tuhfe ve Nuhbe ve Subhai Sıbyan misillû lûgat ve Birgevi risalesi ve sair ahlâk kitapları ve hat ve kitabet tedris ve talim» edilmesini ve bu ikinci derece mekteplere «bir iki hatim etmiş ve ilmihal okumuş şakirdan» ın seçilmesini teklif etmiş ve «bu husus ilim ve ulemaya nezareti âmme ve bu umurda malûmatı tameleri olan zatı semahatsimatı fetvapenahinin rey ve mütaleatlarına menut» olduğu arzedilmiştir. Umuru Nafia Meclisinin bu lâyihasına «darı şûrayı babialiden» yazılan mütaleada mahalle mekteplerinde «bir iki hatmi şerif etmiş olan etfal, zikro-

[2] Ebubekir İbnilarabi 1076 da Endülüsün İsbiliye (Seville) şehrinde doğmuş, babasile Suriye, Bağdat, Mekke ve Mısıra gitmiş, babasının ölümünden sonra memleketi olan Seville'e dönmüş, orada kadılık etmiş, sonra Fas'a giderek 1148 de orada vefat etmiştir. Amerikalı profesör George Sarton, «Introduction to the History of Science» adlı eserinde bu zattan bahsederken çocuk terbiyesi hakkında ileri sürdüğü plânın çok orijinal olduğunu tesbit ediyor. (Cilt 2, sahife 264) George Sarton, eserinin başka bir yerinde İbnilarabi'nin islâm pedagoji tarihinde şerefli bir mevki almağa lâyık olduğunu söyledikten sonra çocuklara verilen terbiyenin çocuk seviyesinin çok üstünde olan Kur'ana hasredilmesi yerine çocuğa evvelâ okuma, yazma, hesap öğretildikten sonra Kur'ana başlatılması yolunda tesbit ettiği sistemin pek makul olduğunu ve yaşadığı devirde bu fikirleri ileri sürmenin ileri ve cüretli bir hamle teşkil ettiğini yazıyor. (Cilt 2, sahife 142).

[3] Ahmet Cevded, mukaddemei İbni Haldun'un faslı sadisinin tercümesi. Sahife 231 - 232.

[4] Takvimi Vekayiin 21 zilkade 1254 (5 şubat 1839) tarihli sayısı.

lunan lûgat ve inşa ve risale kıraatle meşgul olup Kur'anıkerim kıraati nakıs kalarak ilmi tecvit ve vucuhu kıraat taallümünden bibehre kalacağından meselâ zikrolunan mahallât mekteplerinde halince Kur'anıazim kıraatine kesbi istidat eylemek üzere üç ve beş veyahut altı hatmi şerif edip ve bu sırada ilmi tecvidi dahi hocasından bittahsil mekâtibi selâtini izam hazeratına» alınmalarını ve «o misillü şakirdandan mahallât mektebinde hıfza çalışmak murat edenler olur ise huffaza nedret gelmemek için anlar itmamı hıfza kadar mektebi mezkûrda (mahalle mektebinde) tevkif olunarak badehu tahsili maarif için beruki mekteplere» gönderilmelerini ihtar ederek lâyhayı Umuru Nafia Meclisine geri göndermiş ve bu ihtar Umuru Nafia Meclisinde de yerinde görülerek Darı Şûraya yazılmış ve mesele meclisi ahkâmı adliyece de tetkik olunarak kabul olunmuş ve yazılan mazbatada bu mekteplere bakmak üzere Şeyhülislâm tarafından ulemadan münasip bir zatın Nazır tayin edilmesine lüzum gösterilmiştir. İkinci Mahmud tarafından bu mazbata için yazılan iradede «... bu husus umuru diniyeden olmakla dinen ve mülken envai fevaidi bahir ve bedihi olduğundan bilmuhabere arz ve istizan olunduğu veçhile tanzimine bakılmak üzere efendi daimize (Şeyhülislâm) ifâde olunarak bu maddei hayriyeye nazır nasp ve tayin kılınmak üzere İmam zade Esat Efendiye Anadolu payesi tevcihile memur kılın-sın...» [5] denilmektedir. Rüştüyelerin kurulmasına başlangıç olan bu karardan bu mekteplere verilen dinî karakter bütün vuzuhile anlaşılmaktadır.

Bu okullara nazır tayin edilen İmam zade Esat Efendinin yazmış ve tatbikına irade çıkarmış olduğu muharrem 1255 (17 mart 1839) tarihli lâyhada mahalle mektepleri hocalarının talebeye elifbayı öğrettikten sonra «etfale okutulması mutat olan eczai şerifeyi huruf ve kelimatın nükuşu mahsusalarını göstererek okutup ve yukarıladıkça edayı tilâveti dahi» öğretmesine ve «hatmi Kur'anıkerim müyesser oldukça tekrar hatmi esnasında tecvit üzere edayı tilâveti talimde dikkat ve hıfzolunagelen bazı âyâtı celile ve suveri mübareke alehusus «Vedduha» suresinden aşağı bilcümle sureleri hıfzettirerek tıflı mezburu sekiz ve dokuz ve on yaşlarında abdest ve namaz ve sair levazımı islâmiye ve âdabı şer'iyeye ile ülfet ettirmesi» ne ve «Kur'anı kerimin hasayısı celilesinden olan selaset ve halâveti sebeble bu ümmeti merhumenin ekserisi hali [sıgarlarında hıfza muvaffak olageldiklerinden müstait, hususa gü-

[5] Takvimi Vakayin aynı sayısı.

zel sadalı olanları olşerefi bigayeye nail olmağa rağbet ettirmesi» ne ve «tıflı mezbure hıfzı Kur'anı azim müyesser olup ya olmadığı takdirde on üç yaşına değin mektepten çıkarılmayıp istidadına göre hüsnühat ve bazı resaili Türkiyei mutebereden mesaili diniye tahsiline sâyü gayret ettirilmesi» ne lüzum göstermiştir [6].

Tanzimattan sonra ilk, orta ve yüksek okullara verilecek şekli tesbit etmek üzere 1261 (1845) tarihinde teşkil olunan komisyon, recep 1262 (haziran 1846) tarihinde daimî bir meclisi maarif teşkiline ve mektepleri üç derece olarak ayırmağa ve rüştiye mektepleri için «bu mekteplerin usulü diniyeye müteallik umum nas için taallümü zaruriyattan olan ulûma meksep olmak üzere tertip» olunmasına lüzum göstermiştir.

«Sıbyan mekâtibi hocaları efendiler» için neşredilen 21 rebi-ülâhir 1263 (8 nisan 1847) tarihli talimatta Tanzimat devrinde açılan mekteplerin dinî karakteri açık olarak tebarüz ettirilmiştir. Bu talimatta «elifbaya başhyan sabiye hem hurufatı okutmak ve hem de bunların yavaş yavaş yazıyı dahi öğrenmeleri için ötedenberi Mekkei Mükerreme ve Medinei Münevvere ve sair havali Arabistanda olageldiği misillü üzerine yazı yazılır silinir surette tarafı eşrefi saltanatı seniyeden herbir mektebe lüzumu miktar ita buyurulacağı» bildirilen levhalara harflerin şekillerini yazdırma lüzumu izah edildiği sırada «eğerçi Kur'anikerimi okutmak esnasında dahi çocuklara derslerini zikrolunan levhalara yazdırarak talim ve tedris eylemeleri etfalın sürat ve sühuleti taallümlerine medarı külli olacağı tariften müstağni ise de bunda bazı tazim ve tevkire münafi şeyler vukubulmak ihtimalâtına mebni âyatı kur'aniyenin olsuretle levhalara yazdırılarak taliminden sarfınazar» edilmesi ihtar olunmuştur. Bu talimatta çocuklar, amme cüzüne başlayınca kendilerine ahlâk risalesinin de okutulmasını, ikinci hatme başladıkları sırada meşk dersi verilmesini ve «farzıayın olan akaidi diniyelerini bilmek için meşhur olan ilmihal risalesi şerifesile maharici hurufu ve tertil ve âdâbı Kur'aniyeyi bilmek için «tecvit okutulmasını ve sıbyan mekteplerinde dört sene tahsilden sonra çocukların rüştiyeye alınmalarını ve burada da «akaitten birgevi risalesi ve mukaddematı ulûmu arabiyeden ilmi sarf ve nahiv kitapları» gösterilmesini tesbit etmektedir. Aynı talimatta «hıfzı Kur'anikerim kaziyei hasenesi farzı kifaye olarak işbu farzın izaattan vikayesi lâzimedden olmaktan naşi hernekadar mukaddematı şer'iyeye ve arabiyenin

[6] Mahmud Cevat, Maarifi Umumiye Nezareti Tarihçei Teşkilât ve icraati, sahife 23 - 24.

öğrenmesi küçüklük halinde sühuletli olur ise de hıfzı Kur'anıkerim hassai muciziyet iktızasınca insan için her sinde yani herkaç yaşında olsa mümkün olabileceği güneş gibi zâhir olup maazalik küçüklükte olan hıfzda hal başka olacağı cümle indinde müsellemler ve makbul olduğundan binaberin mekâtibi sıbyanda bulunan çocukların manada hadimi tefsiri Kuran olan arabî derslerine sekte verilmemek şartile zikrolunan dört senenin içinde hıfzı bütün bitirmeğe kemali istidadı maderzadileri zâhiri hallerinde tecrübe ve imtihan ile malûm olan etfalden hıfza çalışmak murat eden olur ise çalıştırılıp müddeti mezkûreyi mürur ederek itmamı hıfzetmiyenlerin derecei zekâvet ve kuvvei fehim ve kıyasetleri Meclisi Maarif tarafından tetkik ile hıfzı dinletinciye dek yine meclisi mezkûrun reyile ibkası caiz olacağından hoca efendiler bu hususta dahi olsuretle hareket eyliyeler» denilmektetir [7].

Bu talimatta talebenin eline verilmesine lüzum gösterilen ve Meclisi Valâyı Ahkâmı Adliye Reisi Mehmed Sadık Rifat Paşaya yazdırılmış olan ahlâk risalesi, çocuklara ahlâkı dinî bakımdan telkin etmektedir [8].

Rüştiyeler için tavsiye edilen Birgevi adlı akait risalesi ise fevkalâde müteassıp bir zihniyetle yazılmış bir eserdir. Birgevi Mehmet Efdndinin 970 (1562) tarihinde yazdığı [9] bu risale dünyada içtinap edilmesi lâzım hareketlerden bahsedilirken «hubbu dünyadan ki ol dünyada zevketmek istemektir. Gönül verip tek-sirine sâyetmeğdir. Bunda zevketmek istemek abmaklıktır. Zira zevk cennette olur. Ana gönül bağlamamak gerektir ve hubbu riyasetten ki ol belli bir adam olmak istemektir; kaza ve tedris ve vaız gibi [*]. Koyuna salınmış aç kurdun zararından bunun zararı kişinin dinine artıktır... Ve nefis arzusuna tâbi olmadan ki ol ne isterse gönül yiyecekten ve giyecekten dünyadan ve avrat-

[7] Bu talimat Maarif Nezareti tarafından 3 safer 1280 (20 temmuz 1863) tarihinde yeniden bastırılmış ve aynı hükümler ipka olunmustur.

[8] İlk tab'ı 1263 (1847) tarihinde Mektebi Tıbbiye Adliye Litografya tezgâhında basılan bu risaleye İmam zade Esat Efendinin yazdığı mukaddmeden risale müsveddesinin Abdülmecit tarafından tashih edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Rifat Paşanın bu ahlâk risalesi tanzimat devrinde en çok basılmış eserlerdendir. Kütüphanemde bu risalenin elli beş kadar tab'ı vardır.

[9] Bu eser, ilk defa olarak Müderris Abdürrahman Efendi tarafından Üsküdar matbaasında 18 cemaziyelahir 1218 (5 birinciteşrin 1803) tarihinde harekeli harflerle ve müellifinin Enderondaki elyazısı nüshası esas tutularak bastırılmıştır.

[*] Bu gibi telkinlerin halkın teşebbüs kudretini ne kadar azaltacağı ve ne kadar uyuşturacağı meydandadır.

tan tahsiline sâyetmektir... Kulaklarını sakınalar saz dinlemeden, şeştar ve zurna ve tabil ve tanbura ve kopoz ve çenk ve kanun ve ney gibi.» Aynı risalede küfrü icap eden şeylerden bahsederken« ey Tanrı rahmetin benden diriğ tutma demek küfürdür demişler. Bir kimse Allahın hükmü böylecedir dese bir ahar kişi dahi ben Allahın hükmün ne bileyin dese Allahın emrini istihfaktır, küfürdür demişler... Kâfirlerin işlerini güzel itikat etmek küfürdür demişler Hattâ bir kişi yemek yerken söz söylememek mecusilerden iyi nesnedir dese küfürdür demişler. Bir kimse ben müminim inşaallah dese teviline kadir olmasa küfürdür demişler. Bir kimse oğlu ölen kimseye Tanrıya senin oğlun gerek oldu dese kâfir olur demişler. Bir avrat beline bir kara ip taksa bu ip nedir deseler zünnardır dese kâfir olur ve erine haram olur demişler. Bir kişi haram taam yedikte Bismillâhi dese kâfir olur demişler... Bir kimse bir kimseye senin didarın bana can alıcı didarı gibidir dese ulema bunun küfründe ihtilâf ettiler ekseri kâfir olur dediler. Zira can alıcı Haktaâlânın ulu meleğidir... Meleği tahfif küfürdür Bir kimse binamazlık hoş iştir dese kâfir olur dediler. Bir kimseye namaz kıl deseler ol da bana namaz kılmak katı iştir dese kâfir olur dediler. Bir kimse Allahutalâ gökte benim şahidimdir dese kâfir olur. Zira Allahutalâ'ya mekân ispat etmiş olur. Allahutaalâ mekândan beridir... Bir kimse rızık Allahtandır lâkin kuldan hareket gerektir dese bu söz şirkidir demişler. Zira hareket de Allahtandır. «Nasrani olmak hayırlıdır Yahudi olmaktan» dese kâfir olur. «Yahudi şerdir Nasarniden» demek gerek demişler... Bir kimse ilim meclisinde benim ne işim var dese yahut âlimlerin dediğini etmeğe kim kadir olur dese yahut fetvayı bıraksa nedir bu dese kâfir olur demişler... Bir kimse küfür söylese bir kişi dahi gülse gülen de kâfir olur meğer gülmesi zarurî ola demişler. Tanrıdan hali yer yok dese kâfir olur demişler.» denilmektedir. Yine yani risalede tesbit edilen vasiyetler arasında«... Çok gülmeden ve çok söylemeden ihtiraz edeler... Bid'atlerden ihtiraz edeler... Avratlarını namahrem evine göndermeyeler. Düğüne ve hamama ve ecnebiyeler iyadesine ve tehniyesine göndermeyeler. Umuru izamda avrat sözüne uymavalar. Tedbiri menzil ve maaşda kâh kâh muvafakat edeler... Pağışaha zalimdir deyu beddüa etmiyeler...» gibi tavsiyeler vardır.

Tanzimattan sonra okullarda Türkçe okuma kitabı olarak Meclisi Maarif âzasından Ahmet Cevdet Efendi (Paşa) ya yazdırılan 14 sahifelik «Malûmatı Nafia» adlı risalede sadece hilkatî âlemden,

peygamberlerden, peygamberlere inen kitaplardan, bazı peygamberlerin menkıbelerinden, hıristiyanlık, yahudilik ve islâmlıktan, dünyada mevcut islâmlarla diğer dinlere mensup olanların sayısından, peygamberden sonra gelen halifelerden, islâm memleketlerinde zuhûr eden mezheplerden, dört imamdan, muhtelif mezheplerin nerelere yayılmış olduklarından bahsedilmektedir.

İlkokullarla rüştiyelerin bu dinî karakteri Meşrutiyette bile devam etti. İlk okuma kitabı amme cüzü idi. Din dersleri bu okulların programlarında mühim bir yer tutuyordu. Tarih derslerinde hilkati âlem, peygamberler tarihi, islâm tarihi dinî tesirler altında verilirdi, İdadi, daha sonra 1913 te neşredilen lise programları da aynı tesir altında idi. Program talebeye fen dersleri gösterilmesini tesbit ederken diğer taraftan din derslerinde Miraç [*] ve şakkı kamer gibi mucizeleri fennî delillerle ispat etmeğe öğretmeni mecbur tutuyordu, Talebenin zihni birbirini tutmaz fikirler, akidelere ve tezatlar içinde altüst olurdu. Talebe zorla namaza ve oruca sevk edildiği için talebenin çoğu bu ibadetleri istiyerek değil, kerhen yapardı.

III — Darülfünun dinî tesir altında

Cümhuriyet devrine kadar yüksek okullarla Darülfünunda dinî tesirler daha ziyade kendini gösterirdi. 19 zilkade 1286 (19 şubat 1870) te açılan ilk darülfünunda Efganlı Cemaleddinin verdiği bir konferansta nübüvvetin bir san'at olduğundan bahsetmesi Darülfünunun 1871 de kapanmasına sebep oldu. Darülfünunun açılışında Maarif Nazırı olan Saffet Paşa, birkaç sene sonra Sadullah Paşaya yazdığı bir mektupta, açılış günü vukua gelen dua hadisesile Efganlı Cemaleddin'in konferansından bahsederken diyor ki: «Darülfünunun hini küşadında edilen dua fıkrası külliyyen hatırı kemteranemden çıkmıştı. Bunun tahattur buyuruluşu bir kat daha mucibi teessür oldu. Nasıl olmasın ki kendisi nası irşat için Murat Molla tekkesinde postnişin olduğu ve pederi merhum mesnevihan ve fuzelâdan olarak malik olduğu kütübü mütenevviayı mahdumuna terkeylediği ve mumaileyh dahi uzunca sakal ve başında özbek tacı ile halka elini öptürdüğü halde ol gün tarafı kemteranemden ve Münif Efendi ve Cemaleddini Efganı taraflarından kiraat olunan kelimat Türkçe muharrer bulunduğunda asla ve zerre kadar müşabeheti yokken bunları âyâtı Kur'aniye ve ehadisi şerife zan-

[*] Peygamberin göğe çıkışı.

nile ellerini kaldırıp, işbu meclisi melâik eniste kıraat olunan âyâtı kerime... Der demez Şirvanî zade merhumun siz bu şeyleri mücerret dini tahkir için yapıyorsunuz diyerek ve gözlerini açarak çakerlerine sitem edişi dahi şeyhi cahilin Türkçe okunan şeyleri arapça zannetmesi derecesinde garaipten değil midir? Bakılsa merhumu müşarünileyh orada şeyhi ayağı altına alıp ve başındaki tacını parçalayıp kendisini tart ve defetmek lâzımgelirdi. Bendenizin mumaileyh ile muarefem ve ülfetim olmadığından başka Murat Molla şeyhi merhumun öyle cahil sakallı ve vefatından sonra kendi yerine geçmiş mahdumu olduğuna dair asia malûmatım olmayıp mumaileyhin celbi mücerret Cevdet Paşa Hazretlerinin tavsiyesi üzerine olmuştu. İşte efendiciğim böyle kelimatı Türkiyeyi arapça zannile ecir ve mesubatından hazır bulunanların hissedar olmalarını dergâhı ahadiyetten temenni eden bir şeyhin seyiyesi ve meçhulülefkâr velahval bir Efganlının sun'u huda olduğunu murat ederek nübüvvet bir san'attir demesi hezar güçlücke sahai vücade getirilen bir medresei cedidei ilmiyenin ilgasını mucip olmuştur.» [10]

Bu sözü söyleyen adamın katli vacip olduğuna dair zamanın şeyhülislâmı tarafından verilen emir üzerine ders vekili Filibeli Ahmet Halil Fevzi Efendi tarafından «Süyüfûlkavatı» adlı 150 sahifelik arapça bir risale vücade getirilmiş ve oğlu tarafından Türkçeye tercüme edilerek neşrolunmuştur. Risalenin Türkçe tercümesinin mukaddemesinde «İşbu mecelle Darülfünun namile küşat olunan bir mahalde hitabet meziyetini iktisap azminde bulunanlardan bir şahsı maariffüruş tarafından nübüvveti celilenin hâşâ sümme hâşâ cümlei sanayiden bir san'at olduğunu ve vacibühitiram olan enbiyayı izam alayhimüssalâtı vesselâm efendilerimizin eşrefiyet ve efdaliyette felâsifei hükemai liam ile mütesavi olduklarını türrühatı hitabetine terdif ve o sırada peygamberanı zişan aleyhim salâvatül melikilmennan hazeratının menasıbı celilelerine lâyük olmıyan kizp vesair sıfatı gayrı lâyıkla ile tavsif ederek itikadı ehli sünnete muhalif makalâtı dalâlet gayat sert ve ityan eylemiş olduğu vâsılı sevamii ehli itibar olduğuna binaen ol şahsı leim hakkında icrası vacip olan muamele ile mütefferriatının beyanını havi» olan bu eserin neşrine lüzum görüldüğü yazılmıştır.

Yeniden 1900 de açılan ve 1933 te üniversitenin teessüsüne kadar devam eden darülfünunda bir kısım dersler dini tesirler

[10] Mehmet Ali Ayni, Darülfünun Tarihi, sahife 27.

altında verilirdi. Meşrutiyet devrinde darülfünunda verilen derslerin «darülfünun ve şüabatının dürusu aliyesi» adı altında kısım kısım basılmış olan notlar tetkik edilirse bu hükmü teyit edecek birçok misallere tesadüf olunur. Ezcümle Ahmet Mithat Efendi merhumun darülfünunda verdiği «Tarihi Umumi» derslerine ait notlarda hilkatî âlem bahsinde «buraya kadar vermiş olduğumuz izahat dünyamızın hilkatı hakkında bizde bir fikri mücmel hâsıl edebilir. Kışrı arz kalınlaşa kalınlaşa sathı üzerinde mevalidi nebatiye ve hayvaniyeyi muhafaza ve iâşe edebilecek bir hali mükemmeliyete vardıktan sonra tabakaten bade tabakatin envai nebat ve hayvanat dahi herbiri sanii taalâ ve tekaddes hazretlerinin yedi kudretile yaratılıp yaşamıştır ki tafsilâtın bu ciheti «jeolojya» yani fenni tabakatülârzda tasrih edilmiş olduğundan o yoldaki tafsilâtı buraya nakletmek tabakatülârzın hududuna tecavüz sayılır. Burada «herbiri yedi kudretle yaratılıp» kaydine bizce lüzum vardır. Zira bu yoldaki tettebbuatını yalnız materyalizm noktai nazarından yürütmekte olan erbabı tetkik hilkatın işbu fûruunda dahi bir halik tanımağa takarrüp etmeyip mevalidi tabiiye «tekevvünü bizzat» suretile vücude geldiklerini hükmederler ise de bakteriyolojya fenninin terakkiyatı anların bu nazariyelerini dahi reddetmiş ve mahlûkatın Vacibilvücut bir sahibi kudret yedile halkolunduklarını ispat etmiştir. Biz bu fıkrayı kariben hilkatî âdem bahsında lüzumu derecesinde izah edeceğiz.

Tevratta ve anı tasdikan Kur'anı azimüşşanda hilkatın altı günde tamam olduğu bildirilmesi eğer yalnız hilkatî dünya için alınır ise fenni tabakatülârzın kışrı arz için dört tabaka tayin etmesi hilkatın altı günde tamam olması hükmüne mugayir düşmez. Jeolojya fennini altı tabakaya vardırmaq yanlış görünmek şöyle dursun bu fennin terakkiyatı ahiresine nazaran belki de daha muvafık görünür.» [11]

«... Tevrat ve anı tasdikan Kur'anıkerim kavlince Hazreti Âdem topraktan halkolunmuştur. Halbuki yalnız Hazreti Âdem değil hayat sahibi olan bilcümle nebatat ve hayvanatın hilkatlerini dahi toprağa nisbet edebiliriz. Hayat için lâzım gelen her şeyi toprakta bulmaq tarihi tabiinin muktezayı hikmetidir. Kur'anıkerimin müteaddit âyâtı kerimesinde nasın nefsi vahideden halkolundukları haber verilmektedir ki bu habere istinaden nüfusu ulânın nüfusu mütetabiayı halka vasıta ve vesile ola ola emri hilkatın

[11] Darülfünun ve şüabatının dürusu âliyesi, dördüncü cüz, cüz sahifesi 109, ders sahifesi 19

zamanımıza ve kendi nefsimize kadar vusulünü tasavvur edebiliriz...» [12]

«... İlmî teşrih gibi ilmi heyet gibi âsarı kudreti ilâhiye ile müştâgil olan fenlerde rûsuh peyda edenlerin hiçbirisi münkiri halik olamayıp Pastör dahi bu tetkikatının neticesinde Halıkı Taalâ ve Tekaddes Hazretlerini tanımış ve cihan hayat ile memlûdur demiş. Maddiyunun nev'i beşeri oldukları yerlerde ot gibi bitirmekten maksatları kütübü ilâhiyeye külliye muhalefet için mürettep bir faraziye olup o halde bunların bir çift ana baba evlâdı olmadıklarını ispat etmiş olacaklar idi. Halbuki bu dersimizi takip eden dürusu âtiyede antolojya ve filolojya gibi ilimlerin dahi delâletile nev'i beşerin bir çift ana baba evlâdı oldukları bilvücuh mertebesi sübûta varacağından bahsin o cihetini onlara ait fıkralara kadar tehir mecburiyetindeyiz...» [13]

Hâsılı Mithat Efendi merhum, Tarihi Umumi notlarında bütün vukuatı mukaddes kitapların rivayetine göre izah etmiş ve bazılarını tevil için sahifeler dolusu yazı yazmıştır.

Meşrutiyet devrine darülfünunda okutulan fen derslerinde de dinî tesirlerin ne kadar hâkim olduğunu göstermek için darülfünün ulûmu tabiiye şubesinin birinci ve ikinci sınıflarında tedris olunmak üzere neşredilen "İlmî Hayvanatı Umumi," kitabına göz gezdirmek kâfidir. [14]

Kabına «... Cisim heykelden ibaret bir zarftır. O zarfta mazruf ve mutaf olan zatı insan yani ruhu insandır ki «elinsanü sırrı ve ene sırruhu» sırrında ayan olan mevayı ezel ve cilvegâhı lemyezeldir» ibaresi konulmuş ve mukaddemesinde «ulûmu hikmiye ve tabiiye tahsil olunmadıkça marifetullah müyesser olmaz. Tahsili marifetullah ve rizayılâhî iktisap ilim ve kemalâtile meşruttur.

Yani dareynde mucibi felâh ve saadet olacak bir medeniyeti ilmiye iktisap etmeğe mütevakkıftır... Zira medeniyetten maksat evvel bevel refah ve saadeti dünyeviyeyi temin ettikten sonra bu saadeti rizayı İlâhiye muvafık bir surette sarfederek saadeti uhreviyeyi temin etmektir» yolunda fikirler tesbit edilmiş olan bu eserde hayvanata ait bir takım bahisler hep böyle dinî bakımdan tetkik edilmiştir. Ezcümle bir çocuğun bir yılda kazandığı beden sikletinin üç mislini bir köpek yavrusunun bir haftada kazandığı

[12] Aynı eser, aynı cüz, cüz sahifesi 110, ders sahifesi 20

[13] Aynı eser, aynı cüz, cüz sahifesi III. ders sahifesi 21

[14] Darülfünün ve Eczacı mektebi ilmi hayvanat muallimi doktor kaymakam Hulûsi, ilmi hayvanatı umumî, Karabet matbaası 1327 (1909)

anlatılırken «bu keyfiyet ekmeli kâinat ve eşrefi cemii mahlûkat olan insanın kâinattan temyiz ve tafdil ile halk buyurulduğuna delâlet eden bir burhanı katıdır. Zira kâinatın halk buyurulmasından maksadı samadanî insanı halk buyurmaktır. İnsanı halk buyurmakta olan maksat ise zatı ülûhiyeti samedanisini biz insanlara tefhim etmektir. Nitekim (vema halkatülcinne vel'inse illâ liyabudun) ayeti kerimesile işaret buyurulan insandır..» [15] denilmektedir. Eserde «ruhu hayvanî» den bahsedilirken «ruhu hayvanî alel-ümum hayvanatta olduğu gibi insanda dahi vardır. Fakat insanda bulunan ruhu hayvanî, cevheri lâyezal olan ruhu insaninin anasıra taallûku ve tecellisi itibarile peyda olan muvakkat bir zıl gibidir. Cevheri lâyezal olan ruhu insanî anasıra taallûk ve tecelli ettiği müddetçe ruhu hayvanî bakidir. Şu taallûk ve tecelliye biemrillah hatime çekilir ise o halde ruhu hayvanî anasır ile birlikte mahvolur. Halbuki ruhu insanî ise hayyî ebedî ile hay bulunur...» [16] denildiği gibi «melekâtı akliye» bahsinde de «mebdei hilkatte ebül-beşer olan Hazreti Âdem'in cihan hakkındaki malûmat ve vukufu ve belki ledüniyatı hilkati avalim hakkındaki vukufu tahsil ile olmayıp alâ tarikilvahy Cenabı Vacib Taalâ ve Tekaddes Hazretlerinden aldığı evamiri samedaniye iktizasındandır. İnsan melekâtı akliye ve nutkiyesile mümtaz olup bu keyfiyet hayvanatta bulunmaması ile insanın ulviyeti tezahür eder. Nitekim (veleka kerremna beni âdem...) sırrı celilinde insanın kâinattan melekâtı akliye ve nutkiye ile mümtaz olarak halkolunduğuna işaret bulunduğu gibi (leka haleknel insane fi ahseni takvim) sırrı celilinde dahi bu hakikat aşikârdır...» [17] denilmektedir.

Kitapta alkollü içkilerin tesirinden bahsedilirken «Seyyit Ali zadenin şüatülislâm şerhinde meşrubatı küuliyenin akla ne derece tesir hâsıl ettiği İbni Abbas Hazretlerinden rivayet olunan şu hadisi şerif ile sabittir. Gerçi hadisi şerifin mevzuu mikroplar hakkında ise de fakat hamr kelimesinin setr manasına olduğu meseleyi pek ruşen surette izaha kâfidir. Hadisi şerif şudur (hammiru aniyeteküm vezkürü ismellahı aleyhi) hadisi şerifin meali münifinden su konulan kapların ağzını sıkı sıkı seddü bent edip badehu ismi celâlin zikri lâzımgeldiği emir ve işaret buyurulduğu» kaydedilmiştir. Aynı kitapta «ıstıfayı tabii» bahsinde «tabiiyundan (Şarlı

[15] Aynı eser, sahife 102

[16] Aynı eser, sahife 143, 144

[17] Aynı eser, sahife 149

Darvin) inkılâbatı neviyeyi kabul etmişti!!! [18] Anın fikrince suda yaşayan bir küçük kurt müruru zamanla balık ve daha bir zaman mürur ederse timsah olurmuş !!! ve daha sonra maymun olurmuş!!! ve maymun dahi gûya insan olurmuş!!!! Heyhat!!! Bu fikri sakim zaten Lamark'ın fikri idi. Lamark bir nakiiyenin müruru zaman ile bittedriç büyüyerek insan olduğunu kabul etmiş idi!!!! Halbuki bunların reyî doğru değildir...» [19]

Bu izahat, meşrutiyet devrinde bile darülfünunda verilen derslerin talebeye ilmi zihniyet vermekten nekadar uzak kaldığını gösterir. Cümhuriyet devrine kadar diğer yüksek okullarda da dersler dinî tesirler altında idi. Mülkiye ve Hukuk mekteplerinde tefsir, hadis, usulü fıkıh, mecelle, feraiz, nikâh, arazi kanunu, ah-lâk gibi dersler dinî esaslara dayanıyordu. Teknik ve yüksek birer ihtisas mektebi olan Harbiye, Tıbbiye ve Mühendishanede bile akait dersleri gösteriliyordu. [20]

IV — Medreseler

Medreselere gelince :

Büyük Türk âlimi Kâtip Çelebi 1067 Seferinde (1656 birinci-kânun ayında) yazdığı «Mizanülhak fi ihtiyarilâhak» adlı eserde zamanındaki medreselerde yalnız şer'i derslere ehemmiyet verilip akli ilimlere mevki verilmediğinden ve Fatih, İstanbulda açtığı sekiz medresenin programlarına felsefe dersleri koydurmuş iken sonraları taassup yüzünden kaldırılmış olmasından şikâyet etmiş ve Riyaziye bilmeyin müftü ile kadının verecekleri hükümlerin nekadar yanlış olacağını misallerle göstermiştir [21].

Ortakurunda şarkta büyük bir kısmı Türk ırkından olan islâm âlimlerinin elile inkişaf etmiş olan riyaziye, fizik, kimya, tabiiye, coğrafya gibi ilimlerin garp dillerine tercüme edilmesi onbirinci asırda Avrupada inkişafa başlıyan üniversitelere yeni ve ciddi tetkik mevzuları hazırladığı ve garp âleminde ilmi rönesansın

[18] Kitaptan alınan ibaredeki taaccüp işaretleri eserde olduğu gibi konulmuştur.

[19] Aynı eser, sahife 177 - 178

[20] 1318 (1900) tarihinde umumi imtihanlar neticesinde Türkiyedeki bütün askeri mektepler talebesinin aldığı numaraları havi olarak nesredilen eserden Harbiyenin birinci ve ikinci sınıflarında talebeye «akaidi diniye» dersinden de tam numara 45 hesabı ile numara verildiği anlaşılmaktadır.

[21] Kâtip Çelebi, Mizanülhak fi ihtiyarilâhak, Tasviriefkâr tab'ı, sahifa 1-13.

vücade gelmesine sebep olduğu halde memleketimizde medreseler yeni ilimlere kapılarını açmak şöyle dursun riyaziye, felsefe, tıp gibi Fatih ve Kanunî devrlerinde programlarına girmiş olan dersleri bile taassup ve cehalet yüzünden muhitleri haricine atmışlardır. Bunun zararını maddî delillerile göstermiş, bilhassa lâtince kaynaklardan istifade ederek yazdığı Cihannüma gibi coğrafya kitaplarında Batlamyos'un kâinat hakkındaki nazariyesinin yanlışlığını ve Kopernik'in ilim âleminde yeni ufuklar açan keşiflerini izah etmiş olan Kâtip Çelebinin gösterdiği yolun değerini ve ehemmiyetini medreseler bir türlü anlayamamış, garp âleminin hergün yeni bir keşifle genişliyen ve her sahada inkılâp husule getiren ilmi mesaisinden tamamen habersiz, kapalı, geri birer taassup ve cehalet ocağı halinde kalmışlardı.

İstanbulda çıkan Muhbir gazetesinin 21 ramazan 1283 (27 ikincikânun 1867) tarihli sayısında Ali Suavi, medrese tahsilinden alınan neticeleri bir manavın medresede tahsilini bitirmiş oğlu ağzından şu suretle anlatmaktadır :

«... Sarf ve nahiv ve belâgat ve mantık. (sarf) dan pek çok ilâl ve tasrif belledim (nahiv) den pek güzel irap yapardım. Lâkin arapça bir güzel nutuk irat etmesini veya bir hoşça mektup yazmasını hâlâ yapamadığım cihetle şu iki ilimden dahi müstefit olamadım desem doğru söylemiş olurum.

(Belâgat) tan hayli ıstılahat ve muhassenat namile nice tabirat ezberledim amma şivei terkibi arabiyi ve mezayayı eş'arı anlamadığımı ve hâlâ arabiyülibare bir kıt'a inşat etmeğe iktidarım olmadığımı pekâlâ biliyorum.

(Mantık) tan külliyyatı hams ve tarifat ve ıstılahat hıfzettim. Lâkin garezsizce söylersem evveliyat ve zanniyat ve vehmiyatımı biribirinden tefrik ve temyize muktedir olamıyorum ve mantıktan garz ve maksut olan tehzibi efkâr kaziyesinden hâlâ gafilim.

(Fıkıh) tan ise pek çok senelerde şüruh ve havaşile beraber Halebi ve Mülteka ve Dürer gibi kitaplar okudum. Lâkin burada dahi doğrusunu söyliyeceğim. Çünkü fıkıhın ibadete müteallik olan ebhasında Halebi tercümesi Babadağı ve halviyat gibi Türkçe kitaplar okuyan avamdan ve muamelât bahislerinde ise mahkeme naip ve kâtipleri ve müftü müsevvitleri gibi adi okumamış adamlardan daha iyi bilemiyorum. Belki bunların bazı zekilerinden aşağı kalıyorum.

(Kelâm) dan ise mufassalat okumuş ve mütalea etmiş olduğum-

dan ıstılahat ve mezahip ve mübahasat öğrendim. Fakat mücadele ve ilzam ve safsatadan başka bir netice çıkaramadım.

(Hikmet) artık şu asırda hikmet okudum der isem pek utanacağımdan bu bahsi hiç açmasaydım daha iyi olurdu amma bütün sükût dahi etsem okumamış ve tecrübe etmemiş derler diye korktuğumdan söyledim ve şu kadarcık beyanla iktifa ederim ki okuduğum kitaplar beş altı yüz sene evvel telif olunmuş ve o tarihten bu vakte kadar fünunu hikemiye pek ilerlemiş ve alehusus eskiden (cüz'ü lâyetceza) ve zaman gibi mebahisi lâfziyei akime şimdiki zamanımızda bütün bütün kalkıp hikmeti tabiiye başka bir kalıba ifrağ olunmuş. Yani maarif ve sanayi tevlit edecek kavait ve mesail intihap olunup ilerletilmiş ve anlardan birtakım marifetler ve san'atler çıkarılmış ki bunlara aklım bile ermediğinden şimdi hikmet okudum desem pek küçük düşeceğim. Haşa sümme haşa gazezim ulûmu mezbureyi zemmetmek değildir. Ancak muradım şu ilimleri beş yaşımdanberi okudum. Fakat bunlardan matlup olan menafiden elbet mahrum kaldım demektir.

Bu sebep ise çalışmadım desem. Hayır çalıştım. Kitabım yoktu desem. Hayır vardı. Herkesin okuduğu tertip ve usul üzere okudum. Emsileden vakti icazete kadar hocalık usulü üzere okudum. Hâsılı bu ilimlerde faide var anladım. Lâkin o faideyi niçin ben edinemedim. İşte burasına şaşıyorum. Âlim oldum faide gördüm desem andan dahi korkuyorum. Zira benimle ülfet edenler hep bilirler ki iki satır velev Türkçe olsun birşey okunup anlaşılacak surette yazamıyorum ve otuz beş yıl çalışmış olduğum arapça lisan üzere dört lâkırdıyı bir yere getirip ne söylemek ne de yazmak elimden geliyor.

Daha fenası var. Orasını söylemeyecektim amma artık halk ne derse desin bakmıyacağım söyleyeceğim.

Şu ki okuduğum birtakım divanlardan ve edebiyat ve eş'ardan ve mesellerden hayalât ve evhamdan başka ne belliyebildim. Sui ahlâktan ve işret ve aşk gibi şehvattan ve nefsanî telezzüzattan gayri bunlardan ne kazandım. Yazıklar olsun ki bir daha ele geçmeyecek aziz ömrümü telef ve israf ettim.»

Meşhur Ziya Paşa Namık Kemal ile birlikte Londra'da çıkarıldığı Hürriyet Gazetesinin (5 rebiülâhır 1285) 27 temmuz 1868 tarihli sayısında neşrettiği «Türkistanın [22] esbabı tedennisi» başlıklı makalede bizde mahalle mektebinde ve medresede görülen tahsili

[22] Bu tarihlerde bir aralık matbuatta ve diplomatik muhaberelede Türkiye yerine Türkistan tabirinin kullanıldığına tesadüf ediyoruz.

tenkit ederken diyor ki: «bizde bir çocuk beş altı yaşında mahalle mektebine verilir elifbadan başlar birkaç aydan sonra önüne ebceç çıkar ki ne olduğunu ne hoca efendi bilir ve ne kimse anlar (eğer ebceç bahsine merak olunursa elifba şerhine müracaat olunsun) bundan sonra subhaneke, tehiyyat, salâvat, duayı kunut, amentü okutulur. Vakıâ bunların namaz için lüzumu olmakla bir çocuğa cümleden evel talimi lâzimedden ise de çocuğun bülûgile namaza başlamasına daha sekiz dokuz sene müddet olduğu halde bunları ezberlemekle iştigal eder. Halbuki bunlar arabî olmakla meal ve mefhumundan kat'a telezüz etmez, zira sinni sebavet daima oyuncaktan ve henüz mertebeli kemale gelmiyen kuvvei idrakiyenin haz ve kabul edeceği şeylerden mahzuz olur. Badehu Kelâmı Kadime başlar. Anın hatmi için senelerce uğraşır ve hatim ise biddefeat tekerrür eder. Eğer hıfza çalıştırılırsa birkaç senede öyle geçer. Nihayet çocuk hafız olur. Vakıâ bu çocuk tariki ilmiye ve imamet ve hitabet gibi hizmeti şer'iyeye sevkedilecekse bu yol pek münasiptir. Lâkin turuku sairede bulunduğu halde az müddet içinde hıfz için verdiği emekler zail ve hafız olmıyanlar derecesine mütenezzil olur.

Çocuk bu şeyleri mahalle mektebinde tahsil edinciye kadar on üç on dört yaşlarına gelip olvakit akrabası ilim tahsiline sevkederler ve eline bir sarf cümlesi verilerek cami derslerinden birine oturturlar. Nasara yansurudan başlar. Binaya çıkıp otuz beş babı sayar. Maksutta ilâllere bulaşır. «İmma tereyenne» nin tercümeihali bitmek tükenmek bilmediğinden anda bütün bütün zihni dolaşır. Her ne ise ilmi sarf öyle bir karanlıklıkla geçer. Avamile çıkıp amil, mamul, irap gibi sarfta görmediği birtakım şeylere tesadüfle hayran kalır. Nihayet «izhar» ve «kâfiye» de sarftan maksut kelimenin suveri tasrifiyesi ve nahivden murat ibarenin sureti terkibiyesi olduğunu güçle hisseder. Bundan sonra İsağoci veya istiare risalesine sarılır. Anda ise mazi, müzari, müpteda, haber gibi şeyler olmadığından kazaya ve netayiç ve istiarat ve kinayat ile uğraşır. Nihayet «mutavvel» önüne çıkar, orada da bedi ve beyan zihnini perişan eder. Eğer bu aralıkta ikindi derslerinde Halebi ve Kudurî gibi fıkihtan biraz şey okursa artık kimşenin abdest ve namazını beğenmiyecek bir gurura düşer ve arada tatil derslerinde bir de «Kadımır» görüp «cüz'ü lâyetecezza» ve «heyulâ» bahsine dalarsa İbni Sinayı kendine şakirt etmeğe tenezzül temez. Velhasıl cevamiî şerifenin birinde tertip olunan cemiyyette izin alır. Kendisi dahi rahle başına geçip gördüğü yolda neşri ulûm eder. Bunların içinde hakikaten ilmü amel ile muttasıf

bulunan zevatı maarifsimat burada bahsolunan takımdan müstesnadır.

Bu misillü zeyyiulemada bulunanlara «Elcevaip» gibi bir arabi gazete verilse lûgate müracaatla iki saat mütalea etmeyince meal istihraç edemezler. İlmî fıkihtan bir mesele sorulsa cevaptan âciz kalıp bizim fıkihla tevaggulümüz yoktur derler. Akait üzerine bir bahsa girişilse eline siperi taassup alıp her sözde hasmı tekfir ile iskâta çabalarlar. Kur'anikerimden bir ayetin manası sorulsa Kadı Beyzaviye müracaat yolunu gösterirler. Politikadan söz açılrsa dünyada İngiltere ve Amerika ve Japonya ve Fas gibi ekalim ve memalik olduğunu hayretle istima ederler. Ahbabından birine Türkçe bir mektup yazmak iktıza etse şuna buna yalvarırlar. Şimdi bu misillülere: «Hoca Efendi, Devleti aliye sizin ilim ve kemalinizi takdir ile zatınıza bir memuriyet teklif edecek. Siz muhayyersiniz. Hangi işte sizin malûmatınız müfit ise anı ihtiyar ediniz» denilirse acaba ne cevap verirler. Kaymakam ve mutasarrıf ve vali gibi umuru mülkiyeden birini intihap etse oralara lâzım olan Türkçe yazmak, devlet muahedatını bilmek, umuru maliyeden oldukça haberdar olmak ve hizmet ettiği devletin hal ve mevkiine vakıf bulunmak ve bir meclisi muhakemede bulundukça kavanini mevcude üzere faslı dava etmek ve düveli ecnebiye memurlarile politikaya dair sohbele girişmek gibi şeylerin hiç birisile iştigal etmemiştir. Hükûmeti şer'iyeye istese fenni fıkih ile tevaggülü yoktur. Asker zabıtlığı ise hiç uyamaz. Nihayet yine camii şerifte bildiği yolda ders okutmaktan gayri devlet ve ümmetin hayırına yarar bir iş bulamaz.

Ya bu zatların şunca seneler emek ve ömür sarfettikleri böyle bir semere için midir. Bu ömre, bu emeklere yazık değilmi, bu devlete bu millete, bu mülke acınmaz mı?»

Yine Ali Suavi'nin Paris'te 15 rebiulâhır 1286 (25 temmuz 1869) tarihinde neşrine başladığı Ulûm gazetesinin 19 uncu sayısında «yarım fakih din yıkar» adlı makalede usulü fıkihın medreselerde arabıyyat üzerine istinat ettirilmesini tenkit ederek diyor ki: «Bu mesel her din fakihlerine şamildir. Lâkin şu köşeye dikkat lâzım ki yarım fakihler dini yıkarlar da hem de yıkılmamış gibi tesahupte taassup ederler..... Birde kendimize bakalım. Bir takım usuliyun çıktı. «Tedbiri medeniye» ve «ahkâmı idarei memleket» ve «fıkih» ı meselâ Kadı Ebu Yusufun arabi ibaresindeki kavaidi arabiyeden istinbat ettiler. Yani nsulü fıkihı edebiye ve kavaidi arabıye üzere bina ettiler. Ulûmu hikemiye ve tecaribi

akliye meydan buldu. Esasın çürük olduğu tebeyün etti..... Ben usulü fıkıhı sena ettim ve ederim. Lâkin edebiye ve kavaidi arabiye üzere bina olunmuş usulü fıkıhı değil..... Edebiye üzere bina kılınan ahkâmı reddedelim. Edelim. Çünkü zayıftır, yıkılacak. Şu yarım fakihler din namile tutturmak istiyorlar. Dini dahi yıkacaklar. Seyyid şerifi cürcani (Rah.) «metali» haşiyesinde mantığın derecei kuvvetini beyan ettiği sırada dedi ki «ulûmun hüccet ve senet ve beyan cihetleriyle en ziyade zayıf ve evheni Ulûmu arabiyedir ve ulûmu arabiye üzere bina kılınan ulûmdur» demek ki bizim ilmi fıkıh en zayıf ilimdir. Zira usulü fıkıha mebnidir. Usulü fıkıhın mebnayı azamı ise ulûmu arabiyedir. Yani edebiyedir. (Kema fi irşadilkasıt) bu sebeptendir ki ihtilâf çok olmuştur. Ne demek. Meselâ apdestte tertip farz mı değil mi. Şafiiler dediler ki farzdır. Zira ayeti vuzuda (Fagsilû vücuheküm...) «fagsilû» emrindeki «f» edatı tertibe delâlet eder. Hanefiler dediler ki tertip farz değildir. Zira matûflarda «ve» edatı mutlak cem içindir. Tertibe delâlet etmez. İşte meselenin senedi ve hücceti edebiyedir ki edat delâletinden ibaret. İbadatta böyle. Pekâlâ varsın olsun. Fakat ahkâmı diniyede dahi istidlâl böyle kavaidi arabiye üzeredir. Bu ne için olsun. Lâkin bir kere muamelâtı dünyeviye dahi fıkıh kitabına sokarak, yani muamelâtı uhreviye ile karıştırarak yazmışlar. İbadata dair usulü istinbatın tahtına ahkâmı dünyeviye dahi sıkışmış kalmış. Kâşki vaktile birbirinden ayrılmış olaydı. Çünkü şimdiyedek meselâ ilmi siyaseti, «coğrafya» ve «tedbiri servet» ve «ahlâk» mebadisinden çıkarmağa çalışır da adam akıllı bir memleket idaresine muvaffak olurduk. Bakınız başa gelenlere, hâlâ biz ahkâmı dünyeviye muamma halleder ve rûmuzat istihraç eyler gibi arabî ibarelerin sığa ve edatları mücadelesinden çıkarageliyoruz. Acaba öyle kavaidi arabiye üzere bina olunan ilmi ahkâm yıkılmaz mı? Buna din namı verilirse dini dahi beraberce devirmez mi? Yıkılıyor. Zira Seyyidi senedin dediği gibi ez'af ve evhen üzere gûya beyti ankebut üzere mebnidir..... Meselâ Ebu Yusuf şöyle tabir etti. Bundaki «lamı carre» talil içindir. Kimi dahi yok akibet içindir. Kimi de yok falân filân içindir diye mücadelât ile birbirine muhalif ahkâm çıkarttılar. Hasılı «lâm» lar, «fa» lar «vav» lar kavgalarile usulü fıkıh tedvin olundu. Acaba böyle kavaidi arabiye üzere bina olunup ta sığa ve edevat mücadelâtından çıkarılan ahkâmı dünyeviye ile bir devlet, idarei mülk edebilir mi? Edemez. Çünkü bir vakitte edemedi... Hulâsa fıkhıtaki ibadati muamelâtı dünyeviye den ayırıp dünyaya müteallik umuru

başkaca ve müstakillen tedvin etmeli ve bu müstakillen müdevven ilmin mebnası edebiye ve kavaidi arabiye olmayıp her ilim mebnayı sahihine bina olunmalı. Meselâ ilmi siyaset işte akıl ve tecrübe gösteriyor ki mebadisi üçtür. 1 — Coğrafya, 2 — Tedbiri servet, 3 — Ahlâk. Şu üç ilmin kazayası içtima ettiğinde cemaati mütemeddinenin nizamı siyasiye neticesi tebeyyün eder ki ilmi siyaset dedikleri budur. İşte bu, bunlardan çıkar. Yoksa Ebu Yusufun ibaresindeki «fa» edatından çıkmaz. Boyledir bu.» [23]

Ali Suavi Pariste çıkardığı Ulûm Grzetesinin 20 Recep 1286 (26 birinci teşrin 1869) tarihli sayısında: «Medrese talebesinin adedi ikiye taksimle anlaşılır. Bir kısmı sarf ve nahiv ve mantık ve akait okumakla iktifa edenlerdir. Bunlar çoktur. Yüzde altmış tahmin olunabilir. Hususa imtihan ile askerlikten muafiyet kanunu bu kısmın tekessürüne yardım etmiştir. «Medrese nişin» Nizamı taşralarda medarisin tekessürünü mucip olmuştur. Kısmı sani izin alıncayadek okuyanlardır. Bunların adedi yüzde beş hesabını tecavüz etmez. Medrese haricinde ulûm okuyanlar bu tadattan hariç. (Sahife 393) Ali Suavi İstanbuldaki medreselerin sayısından bahsederken üçüncü Mustafa devrinde (1768 tarihinde) bu sayı 275 iken makalenin yazıldığı sıralarda dört yüz altmışı tecavüz ettiğini kaydediyor. [24]

Medreselerin memlekette uyandırdıkları taassup havasını gösterecek bazı misaller kaydedelim:

1769 da Türkiyeye gelerek Osmanlı topçuluğunu ıslâha çalışmış olan Baron de Tott, Kâğıthanede yapılan tecrübeler esnasında topları temizlemek için kullandığı fırçanın domuz kılından olduğundan bahsile bir devlet adamının buna mâni olmak istediğini hatıratında yazıyor. [25]

Aynı zat, süngüyü orduya kabul ettirmek için Şeyhülislâmın fetvasına ihtiyaç görüldüğünü de kaydediyor. [26]

Üçüncü Selim devrinde Nizamı cedidin tesisi sırasında askere talim ettirmenin caiz olmadığına dair her taraftan koparılan görüntüler, en makul sahalarda bile yeniliğe karşı medrese mahsullerinin ne kuvvetli bir cephe aldığını gösterir. O devirde reisülkütüphane vazifesinde bulunmuş, İspanyaya sefir gitmiş, vak'anüvislik etmiş olan müverrih Vâsıf, askere talim lüzumunu ileri süren Sek-

[23] Ulûm Gazetesi, sahife 1025 - 1048

[24] Aynı sayı, sahife 392

[25] Mémoires du Baron de Tott, Amsterdam 1785, cilt 3. S. 10

[26] Aynı eser, sahife 54

ban başı kadar olsun akli selime malik olduğunu gösteremiyerek askere talim ettirmenin aleyhinde uzun bir lâyiha yazmıştı. [27]

1792 de Londra'da sefaret kâtibi olarak bulunduğu sırada Fransızca'yı öğrenmiş, İstanbul'a dönünce nizamı cedit hakkında Fransızca bir eser kaleme almış ve resimli olarak bastırılmış olan zavallı Mahmut Raif efendi, Boğaz Nazırlığında iken Boğazdaki yamaklara yeni askerî elbiseleri giydirmeye teşebbüs ettiği sırada müteassıpların körüklediği eşkıya tarafından 1807 de parçalanmıştı. [28]

Tanzimattan sonra bile asker talimi aleyhinde medrese mahsullerinin körüklediği hiddet ateşi sönmedi, asker talimi aleyhinde söylenmiş :

Yarım sağ yarım sol yarım sağ ile
Bütünce behadırılık oldu heba
Oyuncağa döndü cihadü gaza
Bu hale sebeptir Reşidü Rıza

gibi hicviyelere tesadüf ediliyordu.

Cevdet Tarihi Mahmut II. devrinde trampeteyi tamim için trampete lehinde bir eser yazdırmağa mecburiyet hâsıl olduğunu yazıyor. [29]

16 ıncı asırda şair Baki'nin :

Yusufu bilmezem amma seni rana bilirim

Mısraı için katline yürümek isteyen medreseciler, 18 inci asrın başında Edebiyat ve Tarih kitaplarının vakfı caiz olmadığı hakkında fetva bile çıkarmışlardı. [30]

Garpte teessüsünden ancak üç asır sonra Türkiyede matbaayı kurmak isteyenler, engel olarak karşılarında yine medresecileri buldular. Sadrıâzam Damat İbrahim Paşanın müdahalesile 1728 de matbaa lehinde, o da dinî kitapları basmamak kaydile, Şeyhülislâm fetva vermemiş olsa idi kimbilir bu değerli vasıttan daha kaç yıl mahrum kalacaktık.

Tanzimattan önce 1245 (1829) da Avrupaya talebe göndermeğe karar verildiğinden bahseden Lûtfi Tarihi «Bu teşebbüs olvakit halkın gözüne pek çirkin görünmüştü. Hattâ vak'anüvisi devlet bulunduğu cihetle vakfı hal olması lâzımgelir iken bu fıkranın

[27] Cevdet Tarihi, üçüncü cilt, sahife 86 - 87

[28] İhsan, Mahmut Raif ve eserleri, Hayat Mecmuası sayı 16

[29] Cevdet Tarihi, cilt 8, sahife 141

[30] Ahmet Refik, Âlimler ve sanatkârlar, sahife 331-335

mukaddemesinde Esat efendi (Hangi nakesin reyile ve ifadesile) ibaresile bed'i kelâm etmiştir» diyor. [31]

Yine 1245 (1829) da İstanbulda bir İngiliz gemisinde verilen bir ziyafetten bahsederken Lûtfi Tarihi «Bu esnada İngiltere Elçisi Tersanei Âmire Halicindeki gemisinde balo tertibile vükelâyı davet etmiştir. O vakte kadar alafranğa ziyafet ve hususile balo heyeti İstanbulca görülmüş şey olmadığından görenler ve işitenlerin taacüplerini mucip olarak türlü sözler tehdüdüs etmiştir. Med'u olan zevat yatsı namazını tersane divanhanesinde badeleda saat ikide sandallar ile gemiye gitmişlerdir. Sabaha kadar orada envai lehvüluup ile eğlenmişlerdir. Ertesi günü Sudurdan Yahya Bey Serasker Hüsrev paşaya ziyafetten sualinde «Az vakitte çok tekel-lüf etmişler. Biz bir ayda tanzim edemeyiz. Çare ne devletçe birşey oldu gidilmese olmaz. Kaşık, çatal gibi bazı mekruh şeyler vardı.» deyu münafikane davranmış ise de murassa çatal kaşığı padişaha arzeden ve böyle şeylere alıştıran kendisidir demiş olduğunu Esat Efendi kaydeylemiştir» diyor [32].

Lûtfi Tarihi ilk defa 1245 (1829) da setre pantolon giyilmeğe başlandığından bahsederken de «O esnada setre pantolon telebbüsüne bedolunmuş ise de enzarı umumiyyeye henüz çıkmamış olduğundan Hasan Bey ile Avni Beye giydirilip ramazan günü çarşıya salıverilerek halkın ne efkârda bulunduğu tecessüs olunmuş imiş. Bu hal halkın gözüne çirkin görüldüğü hiss olunmakla kabahati halk bunlara yükletmek için oruç yedikleri bahanesile nefyolunduklarını haber veriyor [33].

Bir de şu vesikalara göz gezdirelim.

1788 tarihine doğru bir Kadı tarafından yazılmış olduğu anlaşılan bir «mürasele» defterinde Kadı, çekirgelere gönderdiği emirnamenin suretini kaydetmiştir ki şudur :

Mürasele

«Euzü billâhi mineşşeytanirracim Bismillâhirrahmanirrahim Çekirge ismile müsemma olan tuyur siz ki ibadullahın nebatat mezruatını ekletmekle zarardan hali olmadığınız ecilden ibadullah sizden bessi şekva etmelerile canibi şeri'den tenebbüh için size mürasele tahrir ve irsal olundu. Vusulünde gerektir ki mütenebbih

[31] Lûtfi Tarihi cilt 2, sahife 172

[32] Lûtfi Tarihi, cilt 2 sahife 171.

[33] Lûtfi Tarihi, cilt 2 sahife 165.

olup olmakule zarardan fariğ olup gidesiz gitmezseniz Halıkı küllü şey olan Zülcelâle havale olunursunuz» [34].

Galata Kadısı tarafından 27 rebiülâhır 1211 (30 birinciteşrin 1796) tarihinde verilmiş ve sureti Cevdet Tarihine kaydedilmiş olan bir hüccette bir adamın ömrünün yedi senesini diğerine hediye ettiği resmî olarak tesbit edilmiştir [35].

Resmî Takvimi Vakayi Gazetesinin 1833 tarihli 68 numaralı sayısında neşrolunan «Tırnova naibi Müderrisini kiramdan Ahmet Şükrü Efendi» tarafından İstanbul'a gönderilmiş olan 19 rebiülâhır 1249 (5 eylül 1833) tarihli ilâmda Tırnova'da cadı zuhur ettiğinden icap eden tedbirlerin alındığı bildirilmiştir.

İkinci Mahmud'un hekimbaşısı Behçet Efendi tarafından 1830 da yazılan ve kardeşinin oğlu ve Encümeni Daniş İkinci Reisi Hayrullah Efeddi tarafından 1862 de Litografya olarak bastırılan «Hezar esrar» adlı eserde «Sinek tersi ile mülemma bir ip garso-lunsa nane nabit olduğu», (36) «Nasırlı bir adam şehri arabinin hilâlini evvel görüşünde ayı gördüm yay gibi nasırım erisin yağ gibi diye üç kere tekrar eyleyip badehu salâvat parmağını ağzında ıslatıp ol nasır üzerine tıla ile filhal nasırın mahvü zail olduğu» [37], «Timsah yahut maymun derisi ahzolunup karye etrafında gezdirdikten sonra ol deri karyenin bir köşesine talik olunsa ol karyeye dolu» düşmiyeceği [38] gibi meseleler kaydedilmiştir.

1848 de Damad Sait Paşanın ısrarile Mustafa Reşit Paşanın Sadareten azledilerek yerine Sarım Paşanın geçtiğinden bahseden Cevdet Paşa, Damad Sait Paşa «Reşit Paşa takımının hepsini atıp hattâ nefy ve idama dahi kalkışmış. İstanbulu efkârı cedide esha-bından tahliye etmeğe çalışmış. Hattâ mekâtibi rüştiyede çocuklara ressamlık öğretiyorlarmış diye harita taallümünün menolunacağı havadisi işitilmekle mekâtibi umumiye muavini Vehbi Molla Meclisi Maarif Dairesi teftiş olunursa diye korkarak ne kadar harita müs-veddesi varsa helâ kuburlarına atmış» olduğunu haber veriyor [39] Daima halkın taassubunu körükliyen medreseçiler, çekirgenin itlâfı caiz olmadığına dair yaptıkları propagandalara karşı Dahiliye

[34] Kütüphanemdeki yazma nüshadan.

[35] Cevdet Tarihi cilt 8, sahife 359.

[36] Hezar Esrar, s. 49.

[37] Hezar Esrar, s. 97.

[38] Hezar Esrar, s. 49.

[39] Fatma Aliye, Ahmet Cevdet Paşa ve zamanı, s. 43.

Nezareti, çekirgelerin itlâfı caiz olduğuna dair aldığı fetvayı 14 haziran 1297 tarih ve 25 sayılı umumî tahrirat ile valilere bildirmek mecburiyetinde kaldı [40].

Meşihat Dairesi, dış doldurtmağa bile cevaz vermedi. Bu mesele, ancak Büyük Millet Meclisi Hükûmeti Şer'îye Vekâleti, temmuz 1339 tarihli fetvasile müspet bir netice aldı.

Meşihat, telgrafın icadından sonrada hilâlin subutunu telgrafla tebliğ etmeğe müsaade etmedi. Bir şehirde Ramazan ayı daha bitmemişken aynı günde başka bir şehirde bayram ayına girilmesi gibi garabetlere çok tesadüf edilirdi. Nihayet bu meseleyi de Büyük Millet Meclisi Hükûmeti Şer'îye Vekâleti 1339 temmuzunda müspet bir neticeye bağladı.

1876 da ilk meşrutiyetin ilânı sırasında şeriatçilerin kopardıkları yaygarayı [41] ve ikinci meşrutiyeti müteakip giriştikleri irticâî hareketleri izaha hacet yoktur.

Mutaassıpların geri zihniyetlerinin en parlak misallerine mütareke devrinde İstanbulda Meşihat Dairesi tarafından verilen ve bazıları Meşihatın resmî olarak çıkardığı ceridei ilmiyede neşrolunan fetvalarda tesadüf ediyoruz :

a — Zeydi müslimin insan ve sair zi ruh olan hayvan suretlerini alâ külli hal tasviri şer'an haram olur mu? Elcevap olur.

Bu surette suveri mezkûrenin hane ve sair mevakide ittihazı tahrimen mekruh olur mu? Elcevap olur. [42]

b — «Numan imzalı 5 Safer 340 tarihinde bilvürud, levanta ve kolonya ve emsali itriyatın istimali caiz olup olmadığına dair vaki olan istiftaya cevaptır.

Mealine nazaran levanta ve kolonya ve bunların emsali itriyatta ispirto denilen madde bulunduğu ve ispirotoda şarap veya şarabın gayri her neden istihsal olunursa olunsun arak nevinden olduğu surette bu gibi itriyatın istimali ve bunlardan hiçbir suretle intifa olunması mukarini cevazı şer'i âli olmaz ve bunlar necaseti galizadan olmağla cevazı salâta münafi miktarda musallinin gerek vücut ve libasında gerek namaz kıldığı mahalde bulunursa bu halde kılınan namazların şer'an iadesi lâzımdır.» 9 Sefer. Sene 340 [43]

[40] Aydın Vilâyetinin 1308 (1890) Salnamesi, üçüncü cilt, s. 39.

[41] Ahmet Mithat, üssü inkılâp, ikinci cilt. Sahife 185-186, 316-321.

[42] Ceridei İlmiye, zilhicce 1338 (1920).

[43] Ceridei İlmiye, 1340 (1921) Sayı 73.

c — Darülhikmeden 26 Muharrem 340 tarihinde bilvürud, erkeklerin tedavisine mahsus hastahane koğuşlarında hasta bakıcılığı vazifesile kadınların tavzif ve istihdam edilmelerinin şer'an caiz olup olmadığına dair vaki olan istiftaya cevaptır:

Mealine nezarán hasta ricali ecnebiye bakıcılığında taifei nisanın istihdamları muvafıkı şer'i âli değildir. 11 Sefer 340 [44]

d — Ekalli müddeti hamil, altı ay olup ekser müddeti iki sene olur mu? Elcevap olur.

e — Kütahya Kızılay şubesi tarafından tertip edilen bir müsamerede oynanan bir piyeste bir kadı temsil edildiğinden dolayı mümessil ile orada bulunanlar hakkında şer'an ne hüküm verilmesi lâzimgedeceği hakkında İstanbul Fetva Emanetine sorulan suale verilen 11 Cemaziyelâhır 1339 (20 Şubat 1921) tarihli cevapta «İşbu arzuhal mütalea olundu İstihzayı kaza istihfafı şeri olmakla masharalık eden mezbur mümessile ve hazırı bilmeclis olup işbu masharalığa bilihtiyar gülen ve alkışlıyan müslümanlara tecdidi imân ve nikâh ile beraber taziri şedit lâzım olur» denilmiştir. [45] Nihayet, umumî savştan sonra, imparatorluğun cehil, gaflet ve hiyanet yüzünden Türk milletini düşürdüğü derin ıztırap ve hacalet çukurundan kurtarmak için melletin başına geçerek onun namusunu, şerefini ve istiklâlini kurtarmağa çalışan Atatürk aleyhinde halife olacak Vahdettin adına Şeyhülislâm Dürri zade Abdüllah efendi tarafından çıkarılan ve Ceridei ilmiyede neşredilen fetvalar, medreseden yetişen kafalardan bazılarının yalnız, geri değil insanlarda pek az tesadüf edilecek derecede hain ve alçak olduklarını da ispat eder.

Tanzimattan sonra medreselerin ıslahı hakkında ciddi hiçbir teşebbüs olmamıştır. Meşrutiyet devrinde medreselerin ıslahına Şeyhülislâm merhum Hayri Efendi tarafından teşebbüs edilerek bir nizamname kaleme alınmıştır. 10 Zilkade 1332 (30 Eylül 1914) tarihinde kaleme alınan esbabı mucibe lâyihasında "Ulumu Şer'iyenin müfizi kemalâtı olan medarisi islâmiyenin kalemrevi Devleti Osmaniyede her türlü tekemmülâta mazhar ve memaliki saire müessesatı ilmiyesine min külliivücuğ gıptaâver olması lâzimedden iken medarisi mezkûrenin maatteasüf bir aralık duçar olduğu ihmâl ve lâkaydi ihtiyacatı hal ve zamana göre terakkilerini te-

[44] Ceridei İlmiye, 1340 (1921)

[45] Karaelmas, (Zonguldak Halk evi dergisi) nin 13 Nisan 1938 tarihli 1 inci sayısı, sahife 92.

minden kat'ı nazar hini tesislerindeki intizamın bile peyderpey ziyamı intaç eylediği gayri kabili inkâr hakayıkı elimedendir., [46] deniliyor. Bu nizamname mucibince İstanbulda Darülhilâfetül-aliye Medresesi adı altında medrese teşkilâtı vücade getirilmiştir. Darülhilâfe mddresesi tâli kısmı evvel, tâli kısmı sani ve âli olmak üzere üç kısma ayrılmıştır. Her kısmın tedris müddeti dört senedir. Her kısmın dörder sınıfı ve her sınıfın dörder şubesi vardır. Darülhilâfe medreselerinin muhtelif sınıfları programlarına o vakte kadar medrese programlarına girmemiş olan fen dersleri ve tarih, coğrafya gibi dersler ilâve olunmuştur. Bununla beraber bu teşkilât ta ciddi bir semere vermemiş, medreselerin çoğu eski şeklini muhafaza etmiştir.

V — Tevhidi Tdrisat İnkılâbı

Ulu Önder Atatürk, Sakarya harbine tekaddüm eden günlerde, 15 temmuz 1337 tarihinde Ankarada toplanan Maarif Kongresinde öğretmenlere hitaben irat ettikleri nutukta Türk çocuğuna verilmesi lâzımgelen terbiyeden bahis buyururken "Şimdiye kadar takip olunan tahsil ve terbiye usullerinin milletimizin tarihi tedenniyatında en mühim bir amil olduğu kanaatindeyim. Onun için bir millî terbiye programından bahsederken eski devrin hurafatından ve evsafı fitriyemizle hiç de münasebeti olmıyan yabancı fikirlerden, şarktan ve garpten gelen bilcümle tesirlerden tamamen uzak, seçiyey millîye ve tarihiyemizle mütenasip bir kültür kastediyorum., diyerek maarifimizin en önemli bir noktasına temas buyurmuşlardı. [48]

Büyük zaferden sonra Büyük Kurtarıcıya tazimlerini arz için Bursaya gelen İstanbul öğretmenlerine hitaben 27 birinciteşrin 1338 de irat buyurdukları nutukta «Milleti millet yapan, terakki ve tefeyyüz ettiren kuvvetler vardır: Fikir kuvvetleri ve içtimai kuvvetler... Fikirler, manasız mantıksız, safsatalarla mali olursa o fikirler marizdir. Günlük hayatı içtimaiye akıl ve mantıktan âri, bi faide ve muzır bir takım akideler ve an'anelerle meşbu olursa meflûç olur. Evvelâ fikir ve içtimaiyat kuvvetlerinin membalarını tathirden başlamak lâzımdır...» [49] Sözleriyle milletin zihnini hurafe ve batıl itikatlardan kurtarmanın ehemmiyetini tesbit buyurduktan sonra «Memleketimizin en mamur, en lâtif, en

[46] İlimiye Salnamesi. (Mesihatın çıkardığı resmî salname) sahife 652

[48] Maarif Vekâleti Mecmuası, sayı II, sahife 114

[49] Aynı Mecmua, sahife 116

güzel yerlerini üçbuçuk sene kirli ayaklarile çiğneyen düşmanı mağlûp eden zaferin, sırrı nedir bilir misiniz? Orduların sevk ve idaresinde ilim ve fen düsturlarını rehber ittihaz etmektir.» [50] Sözlere de ilim ve fenne ehemmiyet vermemize işaret buyurmuşlardır. Nutkun diğer bir yerinde «Hiç bir delili mantığıye istinat etmiyen bir takım an'anelerin, akidelerin muhafazasında ısrar eden milletlerin terakkisi çok güç olur belki de hiç olmaz. Terakkide kuyut ve şurutu aşamıyan milletler, hayatı makul ve ameli mütalâa edemezler.» [51] diyerek Türk kültürünü hurafe ve muzır akidelerden kurtarmanın zarurî olduğuna öğretmenlerin dikkatlerini celp buyurdular.

Atatürk 3 Şubat 1923 de İzmirde halk ile yaptıkları bir hasbıhal esnasında halkın sorduğu suallere cevap verirken bilhassa tevhidi tedrisat mevzuunu ele alarak «Bizde en ziyade göze çarpan bir nokta vardır ki herkesin bu gibi mesele temastan içtinabıdır. Medreseler ne olacak, evkaf ne olacak dediğiniz zaman derhal bir mukavemete maruz kalırsınız. Bu mukavemeti yapanların ne hak ve salâhiyetle yaptıklarını sormak lâzımdır.» dedikten ve «Medreselerin bugünkü hali akametlerinden, bu hususta bizzat tetkik ve teftişlerinden mülhem hususattan, biraz da arapça öğrenmek ve arapça tedrisatta bulunmak mecburiyetinin tevliit ettiği müşkilâtın ve ziyâ zamandan» bahis buyurduktan sonra «Milletimizin, memleketimizin darülirfanları bir olmalıdır. Bütün memleket evlâdı kadın ve erkek aynı surette oradan çıkmalıdır» diyerek tevhidi tedrisatın tatbiki zaruretini tesbit buyurmuşlardır [52].

Atatürk, Büyük Millet Meclisinin ilk devre dördüncü içtimasını açarken 1 Mart 1923 de irat buyurdukları nutukta «Evlâdı memleketin müştereken ve mütesaviyen iktisaba mecbur oldukları ulûm ve fûnun vardır. Âli meslek ve ihtisas erbabının tefrik olunabileceği derecatı tahsile kadar terbiye ve tedriste vahdet, heyeti içtimaiyemizin terakki ve tealisi noktaî nazarından çok mühimdir. Bu sebeple Şer'îye Vekâletile Maarif Vekâletinin bu hususta tevhidi fikir ve mesai eylemesi temenniye şayandır» diyerek tevhidi tedrisatın tatbiki lüzumunu Meclis kürsüsünden teyid buyurmuşlardır. Atatürk Büyük Millet Meclisinin ikinci devre seçimi münase-

[50] Aynı Mecmua, sahife 112

[51] Aynı mecmua, sahife 118

[52] Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri İzmir yollarında, Matbuat Müdüriyeti Umumiyesi neşriyatından, No. 21 S. 82-83.

betile program olmak üzere 8 Nisan 1923 te neşir buyurdıkları dokuz umdenin sekizincisinde "Tahsili iptidaide tedrisatın tevhibi ve bilûmum mekteplerimizin ihtiyacatımıza ve asri esasata tevfiği ve muallim ve müderrislerimizin terfih ve ikdarı temin edileceğini,, tasrih buyurmuşlardır.

Atatürk büyük nutuklarında dokuz umdeden bahsederken «Maahaza programa ithal edilmemiş, mühim ve esaslı bazı meseleler de vardı. Meselâ Cümhuriyetin ilânı, hilâfetin ilgası, Şer'îye Vekâletinin lâğvı, medreseler ve tekkelerin kaldırılması, şapka iksası gibi... Bu meseleleri programa ithal ederek vaktinden evvel, cahil ve mürtecilerin bütün milleti tesmime fırsat bulmalarını muvafık bulmadım. Çünkü, bu mesailin, zamanı münasibinde, hallolunabileceğinden ve milletin binnetice memnun olacağından kat'iyen emin idim» [53] diyerek medrese ve tekkelerin kaldırılması meselesini de «Milli bir sır» olarak sakladıklarına işaret buyurmuşlardır.

Nihayet Ulu Önder, 1 Mart 1924 Cumartesi günü ikinci devrenin ikinci içtima senesini açarken irat buyurdıkları nutukta «Milletin ârayı umumiyesinde tesbit olunan terbiye ve tedrisatın tevhibi umdesinin bilâ ifatei an tatbiki lüzumunu müşahede ediyoruz. (Alkışlar bravo sesleri). Bu yolda teahhurun zararları ve bu yolda tehalükün ciddi ve derin semereleri seri kararınıza vesilei tecelli olmalıdır» diyerek tevhibi tedrisatın süratle tatbiki ne kadar mültezem olduğunu izah buyurdular.

Ertesi pazar günü Halk fırkası toplandı. Ruznamedeki hilâfetin ilgası, halifeni hal'i ve hanedanın Türkiye toprakları haricine çıkarılması hakkında Urfa Mebusu Şeyh Saffet Efendi ile arakaşlarının kanunî teklifleri birinci ve ikinci celselerde müzakere edilerek kabul olunduktan sonra üçüncü celsede Şer'îye, Evkaf ve Erkânıharbiyei umumiye vekâletlerinin ilgasına dair olan kanunî teklif müzakere olundu. Konya Mebusu Musa Kâzım (Konya) ve Abdullah Azmi (Eskişehir) Efendiler Şer'îye ve Evkaf Vekâletinin lâğvı doğru olmadığı reyinde bulundular. Şer'îye ve Evkaf Vekâletinin vazifeleri ne olacağı sualine karşı Abdullah Azmi Efendi: «Evvelce vezaifi kaza, tedrisat, ilfa idi» dedi. Kaza için adliye, tedrisat için Maarif Vekâletleri mevcut olduğu kendisine ihtar edildi. Recep Bey (Kütahya) Musa Kâzım ve Abdullah Azmi Efendilere cevap vererek Şer'îye ve Evkaf Vekâletinin ilgası zaruri olduğu hakkında izahat verdi ve «Bugün Şer'îye Vekâleti makamının meşgul olduğu işler başlıca evkaf, tedrisat ve muamelât işlerine

[53] Nutuk, 1934 tab'ı, sahife 206

taallûk etmektedir. Binaenaleyh şimdi mevkiî müzakerede bulunan kanun yalnız başına nazarı dikkate alınırsa meselenin mantıkî neticesine varmak biraz müşkül olur. Halbuki bütün sebebi içti-mamız olan memleketi salâhî kat'îye götürecektir nafi ve teceddüt-perverane program içerisinde Şer'îye Vekâleti ve tevhidi tedrisat kanunu vardır. Burada en mühim anasırdan birisini evkaf meselesi, diğerini de tedrisatın tevhidi meselesi teşkil ediyor. Henüz filen okanunların müzakeresine başlamış bulunmuyoruz ve fakat ihtimalkî bu kanundan sonra onlar gelecektir. Binaenaleyh, Şer'îye Vekâletinin Heyeti Vekileden ihracı keyfiyetini bu meselelerin her üçünün şumulü dahilinde mütalea etmek lâzımdır» dedi, Recep Bey evkaf meselesi hakkında izahat vererek bunun başlıbaşına ehemmiyetli bir millî mesele olduğuna işaret ettikten sonra «Şu halde Evkaf Vekâletinden tecerrüt edecek olan Şer'îye Vekâletinin uhtesinde tedrisat ve muamelâta ait diğer hususat kalmış oluyor. Tedrisat meselesi hakkında takriben bir haftadanberi muhitimizde ve meclisimizde arkadaşlarımız tarafından ifade edilen esaslara temas etmek pek zaittir. Fakat muhterem arkadaşlar, hemen hiçbir arkadaşımız muhalif kalmamak şartile cümlemizin ittifak ettiği müşterek bir esas vardır ki o esas, tedrisatın behemhal Maarif Umumiye Vekâletine raptını müstelzim kılmaktadır» dedi. Recep Bey, daha sonra «Bugün bir hukukçu, bir elektrik mühendisi, bir nafia müte-hassısı bir diğer mütehasıs hiçbir vakit tedrisatı tâliyeyi asri ve normal bir şekilde, mekâtibi tâliyede tahsil etmemiş olanlar tarafından mekâtibi âliyede sureti mahsusada kabili iktisap olmadığı gibi, hakikî âlim sıfatını, âlim evsafını haiz bulunan ulemayı muhteremenin de bu meseleye ait tahsilleri esaslı surette görmeksizin doğrudan doğruya yalnız ilâhiyat kısmını tahsil etmek suretile bu muhterem ve mübeccel ilmi iktisap etmelerine imkân» olmadığını tasrih etti ve bu fikri misallerle tevsi ettikten sonra «İşte bu zaruretten dolayıdır ki behemhal tedrisatı iptidaiye ve tâliye, Maarifi Umumiye Vekâletinin tahtı nezaretinde tevhit» [54] ve ilâ edilmesi lüzumunu teyit etti.

Bu celsede Şer'îye ve Evkaf Vekâletinin lâğvı ve Diyanet Reisliğinin teşkili hakkındaki kanun müzakere ve kabul olunduktan sonra reis Diyarbakır Mebusu Feyzi Bey, «Tevhidi tedrisat hakkındaki teklifi kanununun müzakeresine geçiyoruz» dedi. Ondan sonra kanunî teklifin müzakeresine geçilerek birinci, ikinci, üçüncü ve

[54] Halk fırkası içtimainın 2 Mart 1340 pazar tarihli matbu zaptından

dördüncü maddeleri münakaşasız kabul edildi [55]. «Bu kanunun neşri tarihinden itibaren Müdafai Milliye, İktisat, Sıhhiye ve Muaveneti İctimaiye Vekâletleri ve vilâyetler tarafından idare edilen bilcümle mekteplerin mercii Maarif Vekâleti olacaktır. Bunlardan idarei umumiyeeye tâbi olanların bütçeleri de Maarif Vekâleti bütçesine devrolunacaktır» şeklinde olan beşinci maddesi epeyce gürültülü münakaşaları mucip oldu. Evvelâ Vasıf Bey (Saruhan) bu maddeye Nafia Vekâletini ilâve etmekle beraber «İdarei hususiyelerde bulunan bütçeler de mahalli maarif idarelerine devrolunur» ibaresinin girmesini istedi. Dahiliye vekili Ferit Bey (Kütahya) vilâyet hususi bütçelerinin maarife devrine itiraz etti. Madde tekrar okundu. Reis maddeyi reye koyacağı sırada Tahsin Bey (Aydın) Ziraat mektepleri, mühendis mekteplerinin mütehasıs mektepler olduğunu Maarif Vekâleti tarafından idare edilemeyeceğini, bunlara yazık olacağını ileri sürdü. Muhtar Bey (Trabzon) da «memleketin tedrisatının tevhidine hepimiz taraftarız. Yani terbiye memlekette aynı mevkie merbut olarak yeknesak olmalıdır. Lâkin bu tedrisattan maksat memleketin tedrisatı iptidaiye ve tedrisatı tâliyesini nazarı dikkate almaktır. Yoksa Erkânıharbiye mektebi, mühendis mektebi, bahriye mektebi gibi mütehasıs çıkacak mekteplerin maarife raptedilmesi değildir.» dedi ve «İstirham ederim bu mesele tevazzuh etsin. Maksat tedrisatı tâliye mektepleridir. İhtisas mekteplerinin eski dairelerinde kalmasını bendeniz istirham ediyorum. Başka türlü olamaz, Maarif Vekâleti nasıl zabıt yetiştirecek, nasıl mühendis yetiştirecek? Bunlar hür mekteplerdir» fikrini ilâve etti. Yunus Nadi Bey (Menteşe) âli mekteplerin dahil olmadığını söyledi Muhtar Bey de «Eğer arzettiğim şey mevzuu-bahs değilse ben teklifimden vazgeçiyorum» dedi.

Bunun üzerine Vasıf Bey (Saruhan) söz aldı “Tedrisatın tevhidî esası kabul edildiği zaman doğrudan doğruya terbiye ve tedrisatı umumiye akla gelmek lâzımdır. Yoksa yeni hazırlanan kanun mucibince ki Maarif Encümenine gelmiştir ve derdesti takdimdir, burada mekâtibi âliye şahsiyeti hükmiye verilmektedir. Hatta Darülfünun bile muhtar olmaktadır. Darülfünunun Maarif Vekâleti ile merbutiyeti refedilmektedir. Maarif Vekâleti ile merbutiyeti madeten ve ancak bütçe itibariledir. Alâka itibarile refedilmekte ve

[55] Fırkada müzakere edilen kanni teklifin birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü maddelerile esbabı mucibesi mecliste okunan ve aşağıda kanunun Büyük Millet Meclisinde müzakeresi sırasında kaydedilecek olan kanun maddeleri ile esbabı mucibesinin aynı olduğundan buraya konulmadı.

şahsiyeti hükmiye verilmektedir. Binaenaleyh bahsedilen meselede tedrisatı iptidaiye ve tâliye akla gelsin,, dedi ve mühendis mektebi ve tıbbiye askeriyenin darülfünuna dahil olduklarını Harbiye ve Erkânıharbiye mekteplerinin eski hallerini muhafaza edeceklerini söyledi.

Hasan Fehmi Bey (Gümüşhane) madde kanuniye ile Vasıf Beyin izahatı arasında bir münasebet görmediğini, izahatın başka, maddenin başka olduğunu söyledikten sonra «Terbiye ve tahsildeki vahdet tahsili iptidai ve tâlide aranır. Eğer ihtisas mekteplerinde de vahdeti temin edelim dersiniz ben tatbik imkânını görmüyorum. O vakit ihtisas kalmaz» dedi ve mahallî idarelerin ne salâhiyetlerine, ne bütçelerine dokunulmamasını, maddenin ona göre tashihi istedi. Akçura oğlu Yusuf Bey (İstanbul) maddeyi tekrar okuttuktan sonra ihtisas mekteplerinin maarife bağlanması doğru olmadığını ve mahallî idarelerin bütçelerinin de ellerinde kalması lâzım geleceğini ileri sürdü. Dahiliye Vekili Ferit Bey (Kütahya) bu maddenin kanun içerisinden çıkarılarak ayrıca müzakere edilmesini veyahut maddenin tedrisatı umumiye mektepleri bütçeleri ile beraber Maarif Vekâletine devredilmiştir şeklinde kabulünü teklif etti. Akçura oğlu Yusuf Bey (İstanbul) maddenin tekrar yazılıp müzakeresi lâzımdır dedi. Vasıf Bey (Saruhan) âli mekteplerin mevzu bahis olmadığını, ziraat mektepleri gibi müesseselerde meslek derslerinden başka olarak Türkçe, tarih, coğrafya, malûmatı medeniye gibi umumî dersler bulunduğunu, onun için bu mektebin İktisat Vekâletine bağlı kalması doğru olmayacağını, mektep Maarif Vekâletine geçince Maarif Vekâleti ziraat mütehassıslarından istifade edeceğini söyledi. Bu sırada başka mekteplerde tâli ihtisas mekteplerinin Maarif Vekâletine tâbi olup olmaması meselesi üzerinde Vasıf Beyle Akçura oğlu Yusuf Bey arasında bu münakaşa oldu. Nihayet bu maddenin daha iyi bir şekilde tesbit edilmek üzere müzakeresinin tehiri ve bunun Heyeti Vekilece yeni bir madde hakkında teklif olunmak üzere Başvekâlete tevdi hakkında Mithat Bey (Maraş) ın teklifi kabul edilerek celseye nihayet verildi. Aynı gün dördüncü celse açılınca hükümetçe "Madde 5 — Bu kanunun neşri tarihinden itibaren terbiye ve tedrisatı umumiye ile müştegil olup şimdiye kadar Müdafaa-i Milliyeye merbut olan askerî rüşti ve idadiler ile Sıhhiye Vekâletine merbut olan Darüleytamlar bütçeleri heyeti talimiyelerile beraber Maarif Vekâletine raptolunmuştur. Mezkûr rüşti ve idadilerde bulunan heyeti talimiyelerin ciheti irtibatları âtiyen ait olduğu Vekâletler arasında tah-

vil ve tanzim edilecek ve o zamana kadar orduya mensup olan muallimler orduya nisbetlerini muhafaza edeceklerdir» şeklinde tesbit edilen 5 inci madde kabul olunarak celseye nihayet verildi.

Ertesi gün (1924 martının üçüncü pazartesi günü) Büyük Millet Meclisinde Reis Fethi Bey, "hilâfetin ilgası ve Hanedanı Osmaninin Türkiye Cumhuriyeti haricine çıkarılması hakkındaki kanunun diğer kanunlardan sonra müzakere edilmesine dair,, hükûmetten bir teklif aldığını söyledi. Bunun üzerine Şer'îye ve Evkaf ve Erkânı Harbiye Umumiye Vekâletlerinin ilgasına dair kanunî teklif müzakere ve kabul edildi. Daha sonra tevhidî tedrisat hakkında Vasıf Bey (Saruhan) ve arkadaşlarının teklifi kanunisinin müzakeresine geçildi. Evvelâ teklifi kanunî okundu.

Tevhidî tedrisat hakkında Saruhan Meb'usu Vasıf Bey ve rüfekaasının teklifi kanunisi.

Riyâseti Celileye

Bir devletin irfan ve maarifi umumiye siyasetinde milletin fikir ve his itibarile vahdetini temin etmek için tevhidî tedrisat en doğru, en ilmî ve en asrî ve her yerde fevâit ve muhassenatı görülmüş bir umdedir. 1255 Gülhane Hattı Hümayunundan sonra açılan Tanzimatı Hayriye devrinde saltanatı münderisei Osmanîye tevhidî tedrisata başlamak istemiş ise de buna muvaffak o amamış ve bilâkis bu hususta bir ikilik bile vücade gelmiştir. Bu ikilik, vahdeti terbiye ve tedris noktai nazarından birçok muzır neticeler tevlit etti. Bir millet efradı ancak bir terbiye görebilir. İki türlü terbiye bir memlekette iki türlü insan yetiştirir. Bu ise vahdeti his ve fikir ve tesanüt gayelerini külliye muhildir.

Teklifi kanunimizin kabulü takdirinde Türkiye Cumhuriyeti dahilinde ve bilûmum irfan müessesatının mercii yegânesi Maarif Vekâleti olacaktır. Bu suretle bilcümle mekâtipte bundan böyle Cumhuriyetin irfan siyasetinden mesul ve irfanîyatımızı vahdeti his ve fikir dairesinde ilerletmeye memur olan Maarif Vekâleti müsbet ve müttehît bir maarif siyaseti tatbik edecektir. Teklifimizin bugün derakap ve müstacelen müzakeresile kanunîyet kesbetmesini heyeti celileden rica ederiz.

2 Mart 1340.

Kayseri
Ahmet Hilmi

Konya
Reflk

Gelibolu
Celâl Nuri

Saruhan
Vasıf

تورکيه جمهوريتي بايستي

قلم مخصوص مديريت

عدد

۲
۲۶۶

۲۶۰
۲-۲-۲

تورکيه بويوک مشرکين رياست جيلد سنه

۴-۴-۱۹۰۰ تاريخ و ۱۹ ندرولو مرکز دولتي جيلد سنه
تورکيه بويوک مشرکين ۱۹۰۰/۴/۴ تاريخده ميفق ايجما عيلى بوش جيلد سنه
قوي ايلديکي احصا بويوک ۱۹۰۰ ندرولو توحيده تدريس قانوني ايضاي مقضاي خنده
باسه وکالت تويوج و تبليغ قاننده اضم

تورکيه بويوک مشرکين

عاري

قند نه نه
۲۰۲۱۶
سکدار اوزون
۶۹

جواباً يازيلانچي اوراقه ۱ جواب اولداني عمرانک تاريخ و نوموسته ددي رجا اولونور .

Tevhidi Tedrisat Kanununun yüksek tasdika iktiran ettigini bildiren tezkere

Kütahya Cevdet	İzmir Mehmet Şükrü	Gazi antep Kılınç Ali	Antalya Ahmet Saki
Kırkkilise Dr. Fuat	Aydın Tahsin	İstanbul Ali Rıza	Muş İlyas Sami
Muş Osman Kadri	Kütahya Ragıp	Urfa Ali	Rize Ali
Kozan Ali Saip	Rize Rauf	Karahisar Sahip Ruşen Eşref	Trabzon Nebzade Hamdi
Siirt Halli Hulki	Adana Ahmet Kemal	Ergani Kâzım Vehbi	Ordu Recal
Kırşehir Yahya Galip	Denizli Mazhar Müflit	Bolu Cevat Abbas	Elâziz Hüseyin
Afyonkarahisar İzzet Ulvi	Biga Samih Rifat	Menteşe Şükrü Kaya	Urfa Yahya Kemal
Zonguldak Ragıp	Tokat Mustafa	Menteşe Yunus Nadi	Karahisarî Şarki Mehmet Emin
Saruhan Reşat	Van Hakkı	Saruhan Kemal	Ertuğrul Dr. Fikret
Artvin Hilmi	Aydın Zekâi	Kars Ağaoğlu Ahmet	Çankırı Talât
Ertuğrul Rasım	Kütahya Recep	Giresun Kâzım	Giresun Hacı Muhittin
Çatalca Şakir	Ertuğrul İbrahim	Denizli Haydar Rüştü	Kayseri Sabit
Bursa Refet	Rize Ahmet Fuat	İzmit Saffet	Hakâri Asaf
	Karahisarî Şarki İsmail	Malatya Hilmi	

Tevhidi Tedrisat hakkındaki teklifi kanunî

Madde 1 — Türkiye dahilindeki bütün müessesatı ilmiye ve tedsriye Maarif Vekâletine merbuttur.

Madde 2 — Şer'iyeye ve Evkaf Vekâleti veyahut hususî vakıflar tarafından idare olunan bilcümle medrese ve mektepler Maarif Vekâletine devir ve raptedilmiştir.

Madde 3 — Şer'iyeye ve Evkaf Vekâleti bütçesinde mekâtip ve medaris tahsis olunan mebalîğ maarif bütçesine nakledilecektir.

Madde 4 — Maarif Vekâleti yüksek diniyat mütehasısları yetiştirmek üzere darülfünunda bir ilâhiyat fakültesi tesis ve imamet ve hitabet gibi hidematı diniyenin ifası vazifesile mükellef memurların yetişmesi için de ayrı mektepler küşat edecektir.

Madde 5 — Bu kanunun neşri tarihinden itibaren terbiye ve tedrisatı umumiye ile müştegil olup şimdiye kadar Müdafaai Milliyeye merbut olan askeri rüşti ve idadilerle Sıhhiye Vekâletine merbut olan darüleytamlar bütçeleri ve heyeti talimiyeleri ile beraber Maarif Vekâletine raptolunmuştur. Mezkûr rüşti ve idadilerde bulunan heyeti talimiyelerin ciheti irtibatları âtiyen ait olacağı vekâletler arasında tahvil ve tanzim edilecek ve o zamana kadar orduya mensup olan muallimler orduya nisbetlerini muhafazu edecektir.

Madde 6 — İşbu kanun tarihi neşrinden itibaren muteberdir.

Madde 7 — İşbu kanunun icrayı ahkâmına İcra Vekilleri Heyeti memurdur.

Kanunun heyti umumiyesi hakkında söz istiyen bulunmadığı için maddelere geçildi ve maddeler teklifi kanunide yazıldığı şekilde, münakaşasız kabul edildi.

Maarif Vekili Vasıf Beyin, bu kanun mucibince vekâletin emrine verilen medreseleri hemen kapatması Maarif bütçesinin müzakeresi esnasında şiddetli münakaşalara sebep oldu.

Maarif Vekili Vasıf Bey (Saruhan) tenkitlere cevap vererek medreselerin bir kısmının iptidai sınıflarını ihtiva ettiğini, dünyanın hiç bir yerinde iptidai mekteplerinde küçük çocuklara meslek esasına göre ders verilmediğini izah ettikten sonra medreselerin yukarı sınıflarının vaziyetine geçti «arkadaşlar, dedi, eskiden medreselerimiz hiç şüphesiz, iki üç asır evvel birçok kıymetli adamlar yetiştirmiştir. Müessesatı ilmiyemiz medrese namı altında mevcut idi. Fakat bilâhare arkadaşlar, medeniyetin, fennin ve ulûmun mütemadi tekâmülü karşısında bizzat biz, yüz senedenberi 150 senedenberi ayrı tedrisat mecburiyeti karşısında kaldık. Ondan sarfınazar olunursa arkadaşlar, bugünkü vaziyette, tasvir ettiğim vaziyette mevcut olan talebe için iki yol vardır. Biri askerlikten kaçmak, diğeri medreseye ismini kaydettirerek dışarda san'atle iştigal etmektedir. Arzu buyurursanız bunun için zatiâllilerine istatistikler arzedeyim. Arkadaşlar, medreselerde 18 bin talebe okumaktadır. Size ihsai malûmat veririm ki bu 18 bin talebenin ancak 6 bin şu kadar küsuru mekteplerde mevcut idi. Geri kalan on iki bini ismini medreseye kaydetmiştir. Vesikasını almış-

tır ve ondan sonra bakkalık esnaflık yapmaktadır. Muhterem arkadaşlar tedrisi dini bu mudur, tedris bu mudur?» Bundan sonra Vasıf Beyin her mesleğin tâli mektepleri mevcut olduğuna dair sürülen fikirlere itiraz ederek böyle birşey olmadığını Tıp Fakültesine doktor yetiştirmek için ayrı tâli mektep olmadığını tevhibi tedrisat kanunu üzerine askerî mekteplerin bile maarife devredildiğini, bundan sonra Harbiyeye lise mezunlarının gideceğini tesbit etti. Medresei Süleymaniye'nin de ilâhiyat fakültesine nakledildiğini söyledikten sonra «o halde muhterem arkadaşlar, verdiğim bu izahat üzerine tevhibi tedrisat kanununun hangi maddesini ihmal etmişim? Yahut hangi maddesine muhalif bir vaziyet almışım? Bunu bir türlü anlayamadım.» dedi. Bundan sonra maarif bütçesinin maddelerine geçilerek kabul edildi.

Tevhibi tedrisat kanununun Büyük Millet Meclisince kabulünden bir müddet sonra Atatürk bir nutuklarında tevhibi tedrisata işaretle «Cihan ailei medeniyesinde mevki ihtiram sahibi olmak isteyen Türk Milleti, evlâtlarına vereceği terbiyeyi mektep ve medrese namında biribirinden büsbütün başka iki nevi müesseseye teslim etmeğe hâlâ katlanabilir miydi? Terbiye ve tedrisatını tevhit etmedikçe aynı fikirde, aynı zihniyette fertlerden mürekkep bir millet yapmağa imkân aramak abesle iştigal olmaz mıydı? Buyurarak bu kararın ne kadar ehemmiyetli bir ihtiyacın ifadesi olduğunu tasrih buyurmuşlardır. Kültür Bakanlığı tevhibi tedrisat kanununun kabulünden sonra bütün medreseleri kapatmış, muhtelif yerlerde imam hatip mektepleri açmış, bir müddet sonra da imam ve hatip mekteplerini orta mekteplere kalbetmiştir. Kültür Bakanlığı bir taraftan da liselerle orta ve ilkokulların müfredat programlarında mevcut olan din derslerini kaldırarak tedrisatı tamamen lâik bir hale getirmiştir.

Tevhibi tedrisat kanunundan sonra biribirini müteakip neşredilen muhtelif kanunlarla batıl hurafelerin ve muzır fikirlerin kaynakları da kurutulmuş, bu suretle Türkiye de asırlardanberi fertlerin ilmi zihniyetle düşünmelerine engel olan âmiller birer birer ortadan kaldırılarak Türkiyenin manevî havası temizlenmiştir. Fransada Büyük İnkılâp 1789 da başladığı halde okullar 1882 de, yani inkılâptan ancak 93 yıl sonra lâikleştirilebildiği halde memleketimizde Cümhuriyetin ilânından dört ay sonra tevhibi tedrisatın başarılmış Atatürk inkılâbının ne kadar kavrayışlı bir sur'atle ilerilediğini gösteren parlak bir misaldir.

TÜRKLERDE SANAYİ

Prof. Muzaffer Göker

Konya Sayları ve T. T. K. Genel Sekreteri

Türkiye Cumhuriyetinin on beşinci yıl dönümü geliyor. Türk vatanında yapılan işlere, yeni devletin dünyadaki mevkiine bakıldığı zaman geçen senelerden herbirini asırlarla kıyas etmek lâzım. Türk milleti için her taraftan felâket haberleri akseden günlerden sonra bugünkü vatan manzarası yüreklere nekadard ferah veriyor. Hür bir vatan, her suretle, en geniş manasile istiklâline sahip bir millet ve onun emniyetini, refahını, hakkını, her türlü inkişafını temin etmiş bir devlet ve onun başında Türklerin en büyüğü Atatürk.

İnsan bu manzarayı görünce, on beş senedenberi yapılan şeyleri kısaca gözden geçirince heyecana kapılmaktan kendini tutamıyor.

Bu on beş senenin yapıcı çalışmaları içinde iktisadî ve sınaî hamleler üzerinde biraz durmak, Türk milletinin, ırkının iktisadî ve sınaî tarihinden alınmış küçük misallerle yurdumun, ırkımın iktisadî ve sınaî kabiliyetlerini tebarüz ettirmeyi faydalı buldum.

İktisadî ve sınaî hamlelerimizin mahiyetlerini kavramak için yakın bir maziye avdet edelim. Umumî harpten sonra dünyada istisnaî ehemmiyeti haiz birçok hadiseler cereyan etti; İmparatorluklar yıkıldı, yeni devletler teşekkül etti; Avrupanın, bütün dünyanın siyasi ve içtimai bünyesi değişti. Bu arada Osmanlı İmparatorluğu da tarihe karıştı ve onun hâkim bulunduğu memleketlerden Türklüğü hiçbir veçhile münakaşa kabul etmeyen kısımlar üzerinde millî hâkimiyet prensipi üzerine istinat eden yeni bir devlet, Türkiye Cumhuriyeti teşekkül etti.

Böylece Türk milleti için yeni bir tarih devresi açıldı; Türk inkılâbı milletin siyasi, iktisadî, içtimai ve kültürel hayatında hayret verici bir süratle esash bir tahavvül yaptı.

Yeni devlete, onun hükûmetine düşen vazifeler hiç te kolay değildi; uzun zamandanberi halledilmemiş, ihmale uğramış birçok esas meselelerin halledilmesi lâzım geliyordu; kaybedecek zaman da yoktu. Milletın hayatı menfaatlerinden ve mazinin derslerinden mülhem olarak ıstırap veren dertlere bir çare bulmak için hemen işe başlamak lâzım geliyordu. Bunun için hummalı bir faaliyet başladı.

Türkiye, Osmanlı İmparatorluğunun son senelerinde, çok hazin bir vaziyete düşmüştü. Mütemedî harpler, fena bir idare bütün memlekette büyük bir perişanlık tevhit etmişti; bu halin kaçınılması kabil olmıyan bir neticesi olarak devletin varidatı her gün biraz azalıyor, büyük bir kısmı haricî borçların kuponlarını ödemeğe tahsis edilmiş olan bütçede yer alan âmme hizmetlerini adı varidat ile temin etmek imkânsızlığı karşısında yeniden istikrazlara müracaat etmekten başka çare bulunamıyordu.

1908 ihtilâlinde sonra meşrutî bir idare teessüs etti. Vaziyeti kurtarmak için hüsnü niyetle çalışıldı; birçok gayretler sarfolundu, fakat bu da kâfi gelmedi. İcap eden esaslı tedbirlere, kararlara teşebbüs edilememiş, birbiri arkasından gelen harpler iktidar mevkiinde bulunanları büsbütün müşkül bir vaziyette bırakmıştı.

Bundan sonra unutulmaz felâketlerle, duyulmamış ıstıraplarla umumî harp seneleri geliyor, ve çöken Osmanlı İmparatorluğu, milleti ve vatani bir eşi görülmemiş derecede hazin bir vaziyette bırakıyor.

Bu kısa tarihî tablo yeni millî Türk devletinin vatani ne halde bulmuş olduğu hakkında bize toplu bir fikir veriyor. O zamandanberi geçen senelerde milletin refahı, memleketin inkişafı için yapılmış olan şeylerin senelerin çerçevesi içerisine nasıl sığdırılmış olduğuna hayret etmemek, yapıcı ve onarıcı kanunlarla Türkiye Büyük Millet Meclisini, vaziyetin icap ettirdiği tedbirleri bulup muvaffakiyetle tatbik eden Türkiye Cümhuriyeti Hükümetini ve bütün teşrii ve idari çalışmalarda Türk milletine Önderlik eden Atatürk'ün mubarek adını bir kere daha minnet ve şükran ile anmamak kabil mi?

İstihsal sahasını çevrili bulunduğu engellerden temizlemek, millî gelirin artmasını temin etmek, bu kalkınma devrinde en evvel düşünölen işlerden biri oldu. Bunun için, paraya en çok ihtiyaç olan bir zamanda, aşarı kaldırmakta tereddüt edilmedi. Aynı zamanda sayın verimini arttırmak ve millî istihsali kıymetlendirmek için icap eden tedbirler alındı. Millî ekonomi yeni prensipler üzerine kuruldu. Gümrük siyaseti millî istihsalin ihtiyaçlarına uyan bir istikamete tevcih edildi. Bu arada mevcut sanayii teşvik etmek ve bu şebekeyi devlete merbut müesseselerin yardımile genişletmek işine ayrıca

ehemmiyet verildi. Memleketin ekonomik imkânlarından ve milletin esas ihtiyaçlarından mülhem olmak üzere tanzim edilen bir plân bu iktisadî faaliyete nazımlık vazifesini gördü. Bu plân zamanında muvaffakiyetle tatbik edildi; ikinci üç senelik bir plân onu takip etti; iktisadî imkânlar müsait oldukça, bugünkü inkişaf devam ettikçe yeni plânlarla ekonomik ve sınaî faaliyetin devam edeceğine imanımız vardır.

Bu çalışmalar devletin bütçesi üzerine mesut bir tesir yapmaktan hâli kalmadı. 1924 te 129. 214. 610 lira ile kapanan devletin varidat bütçesi on sene sonra, 1934 te 184.081.000 liraya balığ oldu. 1938 - 39 bütçesinde bu yekûn 250.000.000 liraya çıktı. Böylece on beş senede devletin varidatı iki misline balığ oldu. Dünyanın her tarafında bütçeler yeni vergilerle yükselirken son seneler zarfında Türkiye Cumhuriyeti hükûmetinin başlıca vergi mevzuları üzerinde tenzilât yapılmasını Büyük Millet Meclisine teklif ettiğini ve bunun Meclisçe kabul edilerek kanunlarla temin edildiğini de ayrıca göz önünde bulundurmak lâzımdır.

Bu mesut inkişaf hükûmetin çalışma imkânlarını genişletti. 3000 kilometreye yakın yeni demiryolları yapıldı. Yeriden muhtelif derecelerde birçok mektepler açıldı; öğretmen kadrosu genişledi; talebenin adedi yüzde yüz arttı. Memlekette adaletin iyi bir şekilde tevzii, münakalât vasıtalarının artması ve tanzimi, iç güvenin temini, memleketin beynelmilel vaziyetinin takviyesi, âmme sıhhatinin modern esaslara göre tesisi ve yurt emniyetinin Türk milletine emniyet, Türk dostlarına ferah verecek bir şekilde ve bu yüksek vazifenin bütün icaplarını derpiş eden mükemmel bir surette temini, millî kültür hayatının yeni üniversitelerin ve Türk Tarih ve Dil Kurumlarının çalışmalarile büyük bir inkişafa mazhariyeti tahakkuk ettirdi.

Bu vadide söylediğimiz şeyler yapılanların ancak bir parçasından ibarettir. Daha ziyade tafsilât bizi mevzuumuzdan uzaklaştıracağı için bu bahse burada nihayet veriyoruz.

Türkiyedeki ekonomik ve sınaî faaliyetler karşısında yakından veya uzaktan bu hareketi takip edenlerin hatırına yine bir takım sualler gelebilir ve denebilir ki, Türkiyenin tabii imkânları sanayileşmeyi istihdaf eden bir ekonomik politika takibine müsait midir? Müsait ise buna ne dereceye kadar imkân vardır?

Türklerin ekonomik ve sınaî tradisyonları Türkiyede böyle bir hamlenin yapılmasına ne dereceye kadar müsaittir?

Biz bu sualleri tarihî vesikaların yardımile elimizden geldiği kadar aydınlatmağa çalışacağız.

763,000 Kilometre murabbaı genişliğinde olan Türkiye Cumhuriyeti ülkesinin son nüfus sayımında 17 milyonu geçen ahalisi mütemadiyen ve ümit verici yüksek bir nisbet dahilinde artmaktadır. Memleketin iklimi, memaliki harre mahsulâtı hariç olmak üzere, her türlü ziraate, hayvan yetiştirmeğe müsaittir. Memleketin toprak altı servetleri daha az zengin değildir. Bu arada, şimdiye kadarki araştırmalarla tesbit edilmiş olanlar arasında, Ereğli kömür madenlerini, yurdun her tarafında tesadüf edilen linyit membalarını, Ege ve Trakya mıntakasının krom madenlerini, Erganinin bakır, Gümüşhanenin ve Bolkar dağının altın ve gümüş hazinelerini, Karabük demir havzasını zikredebiliriz. Bütün bunlar ziraî ve madenî ve sair istihsal şubelerinin ve sınaî faaliyetlerinin memlekette yetişen maddelerle temini kabil olduğunu bize göstermektedir, ve nitekim tarihimizin muhtelif devirlerinde de bu imkân tecrübe edilmiş, memleketimiz dünya ekonomik faaliyeti çerçevesi içinde uzun bir müddet yüksek bir mevki muhafaza etmiştir. Muhtelif asırlarda, muhtelif yabancı memleketlere yaptığımız ihracatın listesi ve yekûnu bunun inkârı kabil olmıyan bir delilidir.

Şimdi en eski zamanlardan bugüne kadar yurdumuzda yerleşmiş olan Türk ırkına mensup kavimlerin iktisadî faaliyetleri ve sınaî kabiliyetleri ne olmuştur, bunu tetkik edelim: Burada meselenin muhtelif safhalarını mesailerile aydınlatan âlimlerin bu hususta ne düşündüklerini öğrenmek faydadan hâli olmayacaktır. Anadolu da şimdiye kadar yapılan kazılarda paleolitik sileks endüstrisine işaret eden mebzul malzemeye tesadüf edilmemiş olmakla beraber memleketimizin Orta Anadolu ile Toros ve Antitoros mıntakalarının bu bakımdan çok zengin olduğu şimdiden söylenebilir. (Prof. Pittard, Şevket Aziz, Von der Osten, Bittel).

Neolitik ve kalkolitik devirde ilerlemiş bir obsidiyen sanatına tesadüf ediyoruz. Şamram altında, Soğuktepede, Alışarda bulunan eserler bunun delilidir. (Prof. Bleck, Garstang, Von der Osten). Aynı zamanda ilerlemiş bir keramik sanatının bakiyelerine Turovada, Demircide, Alaca Höyükte, Pazarlıda tesadüf edilmiştir. (Prof. Blegen, Bittel, Koşay, Osten, Garstang, Goldman, Wooley).

Bu devrin ziraî faaliyet bakiyelerine Turovada, Bozöyükte, Alaca Höyükte, Alışarda, Eti yokuşunda tesadüf edilmiştir. (Prof. Schliemann, Bittel, Osten).

Yurtta Milâttan üç bin sene evvel yüksek bir maden medeniyeti, bakır, gümüş, altın, kurşun ve demir sanayii mevcuttu. Bu medeniyet şarktan gelen Türk ırkına mensup kavimler tarafından getiril-

miştir, ve kardeş Sümer kültürü ile bir ayarda sayılabilir. (Türk Tarih Kurumu Alaca Höyük hafriyatı - Heyet Reisi Hâmit Koşay) Alaca Höyük kazılarında bulunan buğday ve kumaş bakiyeleri orada yaşayan kavimlerin, tarihin bu eski devrinde, medeniyet sahasında ne dereceye kadar ilerlemiş olduklarını gösteren delillerdir. Anadolu aynı zamanda tarihin eski devirlerinde Boğazköy, Alishar ve Turova gibi büyük şehir ve dinî merkezlerin mebzulen mevcut bulunduğu bir sahadır.

Anadolunun iptidai maddeleri ve sınaî mamulâtı Milâttan evvel ikinci bin senelerine doğru Mezopotamya tacirlerinin nazarı dikkatini celbetmiş ve bu iki medenî merkez arasında gittikçe artan ticarî münasebetler başlamıştır. Çivi yazı ile yazılmış tabletler bu hususta muassal malûmat veriyor.

Eti İmparatorluğu devrinde Anadolu en yüksek medeniyet devresine erişti; ziraat, ticaret, maden sanayii, dokumacılık yüksek bir dereceye vâsıl olmuştur; Mısır, Filistin, Ege havzalarında mühim tesir yapmıştır.

Dünya âlimlerinin bu mevzu üzerinde topladıkları malûmata nazaran bahsimizi kitaplar yazacak kadar uzatmak kabildir. Fakat şimdiye kadar verilen malûmat Türk yurdunun eski devirlerdeki iktisadî ve sınaî faaliyeti hakkında kâfi bir fikir vermiştir zannediyorum. Şimdi tarihin muhtelif devirlerinde, muhtelif isimler altında yaşamış, devlet kurmuş, medeniyet vücade getirmiş olan bu kavimlerin antropolojik çehrelerini tebarüz ettirelim. Bu adamlar kimdir, ve hangi irka mensuptur? Burada sözü Psofesör Pittard'a bırakıyorum:

«Bu meseleyi halletmek için önümüzde iki yol vardır:

1 — Prehistuvara ve tarihe ait iskeletlerin muayenesi,

2 — Bugün aynı yerde yaşayan insanların tetkiki; acaba bu iki kategori arasında nisbî bir rabita mevcut mudur?

Anadoluda henüz prehistuvara ait iskelet bulunmadı. Fakat elimizde bir mikdar Eti iskeleti var. Profesör Şevket Aziz bunları tetkik etti. Burada bu iskeletlerin teşrihi farikalarının teferruatına giremem. Fakat bunların hepsinde mühim bir morfolojik vasıf var; bu da onların hepsinin brakisefal olmasıdır.

Diğer taraftan Anadolu ve buradan Hazer denizinin öte tarafına ve Orta Asyaya doğru temadi eden sahada yaşayan insanların morfolojik ve tavsifi karakterlerini tetkik edelim. Bu geniş sahadaki insanların büyük bir kısmının brakisefal olduğunu görüyoruz. Bu insanların bir kısmıdır ki neolitik takip eden devirde, sonra da prehistorik devirde, Proto-Hititlerin ecdadını teşkil ederler, Beşer tarihinin ilk

zamanlarında Orta Asyada ve bunun garbinde diğer morfolojik vasıflar arasında bırakisefallik vasfını da haiz olan mütecanis bir ırk grubu mevcut idi. Bunlardan tarihçe malûm olanlar yüksek bir medeniyete malik bulunuyorlardı. Hububatı bulmak ve bunların zeriyyatını tamim etmek, hayvanları ehlileş-tirmekle kalmadılar, demiri de onlar keşfetmiş ve işlemişlerdir. Bu bırakisefaller, istintaç suretiyle, Türklerin ecdadı olarak telâkki edilmek icap eder.

Orta Asyadan gelmiş ve Anadolu ile Avrupada yerleşmiş olan ve bu mıntakalar ahalisinin mühim bir kısmını teşkil eden bırakisefallere bir kısım âlimler homo-alpinus adını vermektedir. »

* *

Osmanlı İmparatorluğu zamanında Anadolunun ekonomik ve sınaî durumu nedir ? Bu devirde Anadoluda mütenevvi ve hudutları geniş ve müterakki bir el sanayiinin mevcudiyetini ve bu halin 18 inci asrın nihayetlerine kadar devam ettiğini görüyoruz. Ziraî mahsulât boldur ; toprak memleketin sanayiinde kullanılan ve Avrupa piyasalarında büyük bir rağbet gören muhtelif iptidaî maddeler yetiştiriyor. Aynı zamanda Anadolu beynelmilel ticaret itibarile mühim bir merkezdir. Kervanlar uzak şark mıntakasını Anadolunun muhtelif kısımlarına, Ege mıntakasında İzmir kadar nakletmeğe devam ediyor, fakat bu ticaret hareketi yeni deniz ve kara ticaret yollarının teessüsünden sonra gittikçe azalır.

Bu küçük tetkikimizde yurttaki sınaî ve iktisadî faaliyetlerin bütün tafsilâtını verecek değildir. Tetkikimizin çerçevesi buna müsait değildir. Bunun için en muvaffak sanat şubeleri ile ticarî ve iktisadî faaliyetlerini son zamanlara kadar devam ettirmiş olan bir kaç şehir hakkında kısaca malûmat vermekle iktifa ediyoruz.

Bu hususta Evliya Çelebinin bize büyük yardımı oluyor. Eserinin birinci cildinde Türkiyede ve bu arada İstanbulda mevcut sanayi şubeleri hakkında geniş malûmat veren müellif naklettiği şeyleri gözile görmüş olduğu için şahadeti bilhassa kıymetlidir.

Bütün yeni zamanlarda Anadoluda büyük bir sınaî inkişafa nail olan, mahsulâtı Avrupa piyasalarında aranan şehir arasında tip olarak Bursa, Edirne ve Ankarayı alalım.

«Bursanın en büyük mahsulü ipektir. Bursanın ipeği Acemin Nahçıvan ve Şirvanında bile yetişmez. Gûnagûn lâl kadife işlenir ki Frengistanın «Cenova» sında işlenenlerden güzeldir. Bursa alacası, nefti ve mavi bezleri, kırk kalem peştemalları, harir Bursa keseleri, fitil ibrişimi, çatma münakkaş kadife yastığı meshurdur. (cilt 2 sahife 36).

«Edirnenin bütün sūku sultanilerinde cümle altı bin yedi yüz adet dükkân vardır. Cümleden kadimi şehir ortasında «Bedestanı Murat Han» gayet mamur olup kubbeleri resası nilgün ile mesturdur. Cemi memaliki mahrusenin zikıymet eşyası burada bulunur. Derunu bedestanda cümle üç yüz dükkânçeli dolap vardır. Her birinde nice hazain mahfuzdur. (cilt 3, sahife 460)

«Sanayiinden musanna koçuları, arabası, müşebbek tahterevanları bu diyara mahsustur. Kırmızı gül şeftali sahtiyamı dahi memduhtur. Sanatkârlarının en zengini tabaklardır. (cilt 3, sahife 467)

«Engürü, kadın ve erkek halkının kârı dokumacılıktır. Sof dahi Engürüye mahsustur. Edimi arzda başka bir yerde olmak ihtimali yoktur. Frenkler bu Engürü geçilerinden Frengistana götürüp iplik eğirerek sof dokumak istediler. Biemrillah keçiler bir sene içinde bayağı bildiğimiz tüylü keçilerden olur. Dokudukları şeyler sof olmaz. Hattâ Engürüden eğirilmiş ipliği alıp Frengistana götürerek sof edelim dediler, fakat yine olmadı. (cilt 2, sahife 432).

Evlıya Çelebinin verdiği bu malûmatı diğer membaların şahadetleriyle de tevsik ve tafsil etmek mümkündür.

*
*
*

Şehirler hakkında verdiğimiz bu kısa malûmattan sonra İmparatorluk devrinde mevcut sanat şubelerinden bir kısmını tetkik mevzuu olarak ele alalım.

1 — Boyacılık sanayii.

Türk kırmızısı Osmanlı İmparatorluğu devrindeki boyalı eşya arasında Avrupanın en çok aradığı bir matadır. Boyanın mürekkebatı nebatidir. Bu işte kullanılan malzemenin nelerden ibaret olduğu uzun zamanlarda, ecnebî müstahsılların büyük bir gayretle elde etmek istemelerine rağmen, gizli kalmıştır. Bu sanat şubesi şarktan Anadoluya gelmiş, önceleri bilhassa Bursada yalnız Türklerin meşgul olduğu bir sanat şubesi halinde kalmış, oradan Edirneye ve diğer şehirlere geçerek sahası genişlemiştir. Bazı müellifler Türk kırmızısını Hint kırmızısıyla karıştırmışlar, aynı olduğunu iddia etmişlerdir. Fakât hakikatte aralarında fark vardır. 1830 da mahallinde tetkikat yapmış olan, «Gonfreville» bu iddiayı reddetmekte ve Türk kırmızısının orijinalitesini kabul eylemektedir. Türkiyenin muhtelif yerlerinde ve bilhassa Tesalyada tetkikatta bulunmuş olan Profesör «Fallmerayer» bu hususta şöyle diyor : «15 inci asırda Türkler tarafından tesis edilen bir sanat şubesi Tesalyada ve bilhassa Tırnovada çok ileri bir vaziyettedir.»

Evvelâ Fransa ve İngiltere, sonra da Almanya ve Avusturya bu sanat şubesini memleketlerine ithal etmek için bir çok gayretler sarfettiler. Kırmızı boyada kullanılan iptidai maddeyi elde etmek için sarfedilen gayretler 1747 de müsbet netice vermeğe başladı. Türkiyeden götürülmüş olan iş başı ve ameleleri çalıştırmak suretile Fransanın Ruan şehrinde ilk fabrika kuruldu. Bilâhare uzun müddet Türkiyede kalan Flachat mevcut malûmatı biraz daha ilerletti; Lyon şehri civarında ikinci bir fabrika kuruldu. 1765 te Fransa hükûmetinin ricası üzerine Türk kırmızısı imalinde kullanılan mevadî iptidaiye resmen Osmanlı hükûmeti tarafından Fransaya bildirildi. Bundan sonra da Türk kırmızısının imalâtı Avrupanın her tarafına yayıldı. Yukarda söylediğimiz gibi, Anadolu da bu sanat şubesinin önceleri en çok inkişaf ettiği şehir Bursadır. Bursa Şeriye mahkemesi sicillerinde bu sanat şubesinin teşkilâtına ve nizamlarına ait kıymetli kayıtlar mevcuttur. Bu vesikalar sayesinde 1519 tarihine kadar bu sanat şubesinde çalışanların münhasıran Türkler olduğu tesbit edilmiştir. Memlekette yaşayan diğer unsurlar ancak 1741 tarihinde ve hükûmetin müsaadesile bu sanat şubesinde çalışmaya başlamışlardır. Fakat bunun için müte-hassıslardan ve hâkimden mürekkep bir heyet mnevacehesinde bir im-tihan geçirmek ve ehliyeti ispat etmek mecburiyeti konulmuştur.

2 — Dokumacılık sanayii.

Dokumacılık sanatı ve bu arada ipekli kumaş ve aba imalâtı Türkiyenin bir çok mintakalarında teessüs etmişti ve ordunun giyeceği memleket dahilinden temin olunurdu. Fakat memlekette yetişemiyen ipekli ve çuha kumaşların hariçten ithal edilmesi de caizdi. Dış ticareti listelerinde Türkiyeden ihraç edilen kumaşların envaî elliye bulmaktadır. Türk basmaları ve yazmaları Avrupa pazarlarında çok rağbet görmüş-tür. İpekli kumaşlar için Bursa başlıca bir merkezdir. Türkiyede bulunan ecnebî sefirlerin, memleketi dolaşmış olan seyyahların verdikleri malû-mat bu sanat şubesinin pek ziyade ilerlemiş olduğunu açıkca göstermek-tedir. 18 inci asrın birinci yarısında İstanbulda bulunan Fransız Büyü-k Elçisi Marquis de Veilleneuve Lyon tacirleri namına kendisine vuku bulan bir müracaate cevaben: «Türkiyede ve bilhassa Bursada ipekli kumaşlar imalâtının pek müterakki bir halde bulunduğunu, me-vaddî iptidaiye memleket dahilinde mebzulen mevcut ve ucuz olduğunu, tekniğin yüksek ve amele ücretlerinin ucuz bulunduğunu, yapılan kumaşların yalnız Türkiyenin değil diğer piyasaların da ihtiyacını temin edecek bir raddede bulunduğunu ve hu şerait altında Türkiyede satış yapmak için Fransada bir ipekli kumaş sanayii merkezinin vü-cude getirilmesi zarardan başka bir netice vermiyeceğini» bildirmiştir.

Halıcılık en eski zamanlardan beri Türklerin sanayi ananelerinde mühim bir mevki işgal eder. Von le Koq'un 1913 te Çin Türkistanında ve Aurel Stein'in Türkistanda yaptığı keşifler bu ananenin en eski nümunelerini ilim âlemine tanıttı. Bu sanat şubesini, diğer Türk kavimleri gibi, Selçukiler de muhafaza eylemiş ve inkişaf ettirmişlerdir. 13 üncü asırda yapılmış Selçuk halılarından güzel bir kaç nümune İstanbuldaki Türk ve İslâm eserleri müzesinde bulunmaktadır. Türk halıları Fransada her zaman büyük bir rağbet görmüştür. Konyada bulunmuş ve bu sanat şubesinin orada pek ileri olduğunu görmüş bulunan Marco Polo Türk halılarının o devirdeki halıların en güzel-leri olduğunu kaydeder. Bu ilerleyiş 18 inci asrın sonlarına doğru durmuştur.

Halıcılıkta meşhur olana başlıca merkezler Konya, İstanbul, Uşak, Gördes, Kula, Kırşehir, Lâdik, Milâs şehirleri idi.

3 — Maden sanayii.

Memleketin maden istihsalâtı dahilî ihtiyaçları temine kâfi geliyordu. Maden mıntakaları geniş salâhiyete malik olan maden eminleri tarafından idare edilirdi. Bu madenlerde çalışan civar köylüler vergiden muaf tutulurdu. Madenlerin yakınında bulunan köylerden bazıları da istihsal için lâzım olan kömürü ve odunu tedarik etmek şartile aynı muafiyetten istifade ederlerdi. En mühim bakır ve gümüş madenleri Kütahya, Keban, İnegöl, Ergani, Kığı ve Bilecikte idi. Gümüş ihraç edilen yerlerde ekseriya darpaneler mevcuttu. Muhtelif madenlerden elde edilen cevherler ordu ve donanmanın ve aynı zamanda halkın muhtaç bulunduğu muhtelif maddelerin imalinde kullanılır. Bu iş mahir Türk usta ve ameleleri tarafından yapılırdı. Muhtelif devirlerin tarihini yazmış olan Osmanlı vakanüvislerinde bunu teyit eden bir çok malûmat mevcuttur. Bu arada ordugâhlarda askerî ustalar tarafından ağır topların döküldüğünü hepimiz biliriz. Ticaret ve harp gemileri inşaatında lâzım olan malzemenin ve bu inşaatı başarmak için lâzım olan yüksek teknik ve ihtısasın memlekette mevcudiyetinin açık delillerinden birisini de Girit harbi esnasında donanmanın mahvolduğu, boğazların kapandığı bir anda ve kısa bir zamanda yeni baştan kuvvetli bir donanmanın vücade getirilmesi teşkil eder.

Altın ve gümüş madenlerinin yabancı memleketlere ihracı 18 inci asrın yarısına kadar memnu idi.

4 — Çömlekçilik ve çinicilik

Çömlekçilik ve çinicilik en eski zamanlardan beri Anadolu da müterakki bir sanat şubesini teşkil etmiştir. Bir aralık inhitata uğra-

yan bu işin 16 ıncı asırdan itibaren yeniden canlandığını görüyoruz. Topkapı sarayının, camilerin, hattâ büyük konakların muhtelif kısımlarını tezyin eden çiniler bu iddianın bugüne kadar yaşayan kıymetli delilleridir.

5 — Dabaklık ve Dericilik.

Dabaklık ve dericilik, sahtiyan imalâtı 14 üncü asırdan itibaren yeniden canlanıyor; İstanbul müzelerinde muhafaza edilmiş olan muhtelif eşya arasında bu san'at şubesinin muhtelif devirlerine ait nünuneler vardır. 1911 senesinde Viyana Üniversitesinde bu mevzua dair bir konferans vermiş olan Profesör Kohnstein diyor ki: «14 ve 15 inci asırlarda yapılmış olan Türk marokeni ciltler sanat ve güzellik itibarile birer şaheserdir, aynı zamanda da çok sağlamdır.»

Dabaklar da boyacılar gibi sırlarını kıskançlıkla muhafaza ediyorlardı. Türklerin bu işte kullandıkları malzemenin mürekkebatı ancak 19 uncu asrın başında Avrupalılar tarafından öğrenilmiştir.

*
*
*

Şimdiye kadar verdiğimiz izahattan sonra bu yazımızı okuyanların bir noktanın aydınlanmasını isteyeceklerini tahmin ediyorum. Denilebilir ki, Türkler sanayide ve ekonomi hayatında bu kadar ileri iken niçin, nasıl 19 uncu asırdan itibaren vaziyet değişti. Türkiye en basit ihtiyaçlarını bile hariçten temin etmek ıztırarında kaldı?

Rönesansa kadar, hattâ onu takip eden bir iki asır zarfında bile, Türk kültürü, ilmi, tekniği Avrupadan aşağı değildir, öndedir. Türk irfan müesseseleri Avrupadaki mümasillerile muvaffakiyetle boy ölçebilir. Sinanın Süleymaniyesi, diğer eserleri, yalnız zamanında başka diyarlarda yapılan mimarî eserler arasında değil bugün dahi bir şaheserdir. Piri Reisin kitabı Bahriyesi, Amerika haritası 16 ıncı asırda mevcut deniz bilgisinin en yüksek derecesinin Türkler arasında yayılmış bulunduğunun canlı bir delilidir. Türk irfanının yüksekliğini ifade eden bu misalleri diğer birçoklarla takviye etmek kabildir. Fakat buna lüzum var mı? Rönesanstan sonra Avrupada müsbet ilim mütemadiyen terakki ederken, yeni keşfedilen istihsal hayatının her şubesinde istifade edilirken Osmanlı İmparatorluğunda mevcut bilgiyi bile muhafaza etmek kabil olamadı ve bu halin fena tesirleri devletin ve milletin siyasî, içtimai ve iktisadî hayatında kaçınılması kabil olmıyan neticeler gösterdi.

Diğer taraftan millî iktisadın inkişaf edebilmesi için her şeyden evvel lâzım olan bir şart millî istiklâldir. 18 inci asrın ortalarından itibaren Osmanlı devletinin her gün istiklâlinden bir parçasını kay-

betliğini, iktisadî politikayı milletin menfaatlerine intibak ettirmek imkânı zâil olduğunu, gümrük siyasetinin hükümleri her gün biraz daha ağırlaşan kapitülasyonlarla Türk milletinin değil, yabancıların menfaatini temin eden bir istikamet aldığını hep biliyoruz. Bu şerait altında sanayii her gün ilerliyen garp memleketlerinin açık bırakılmış olan gümrük kapılarından hücum eden pahada ucuz ve kısmen de kalite itibarile yüksek mamulâtı karşısında Türk san'atının mukavemet edemiyerek her gün biraz sukut etmiş olmasını tabii görmek lâzım gelir. Filhakika 19 uncu asrın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğunda sanayii kuvvetlendirmek için bir hareket görüyoruz. Fakat yukarıda zikrettiğimiz iki esas şartın mevcut olmayışı ve bu hareketlerin bir plân dahilinde tanzim edilmemiş olması arzu edilen neticelerin elde edilmesine mani oldu. 19 uncu asrın sonuna, hattâ meşrutiyetin ilânına kadar devam eden iktisadî telâkkilerin dahi bu hususta müessir olduğunu itiraf etmek lâzımdır.

Diğer birçok millî işlerimiz gibi sanayileşme hareketinin rasyonel bir programla kuvveden fiile çıkarılması Türkiye Cümhuriyetine nasip oldu.

Çünkü Türk milleti Cümhuriyet hükûmeti devrinde, tam ve kâmil şekilde istiklâline kavuştu; kapitülasyon bağlarından kurtularak millî işlerini millî menfaatlerine göre tanzim etmek imkânını buldu. Bir taraftan istihsalı arttırmak, diğer taraftan sanayii kurmak için lâzım olan teknik bilgi ve kadro teşekkül etti. Böylece millî ekonominin teessüs ve inkişafı için lâzım olan zarurî ve ilk şartlar tahakkuk eyledi, sanayileşme hareketi başladı.

Mevcudiyetleri ve inkişafı için lâzım olan ekonomik unsurlar memleket içinde bulunan ve mahsullerimizin kıymetlendirilmesi ve müreffeh, mesut bir Türkiye idealinin en kısa bir zamanda tahakkuk ettirilmesi için zaruret teşkil eden küçük, büyük bütün san'at şubelerinin, en evvel millî müdafaa ile alâkadar olanlar göz önünde bulundurulmak suretile, tesisi şeklinde ifade edilmiş olan Türkiye Cümhuriyeti sanayileşme hareketi Türkiye için olduğu kadar bütün dünya için de mesut bir hareket telâkki edilmek icap eder.

Dahilde vahdet ve sükûnu, halkın refahını, millî müdafaasının bütün icaplarını temin etmiş bir Türk devleti yalnız büyük ihtilâf ve rekabet mevzularını ortadan kaldırmış değildir, aynı zamanda Balkan ve Sadabât paktlarını hazırlıyarak mahallî ihtilâflara nihayet vererek kedisinin de dahil bulunduğu bu siyasi grupların kendilerini ve dünyayı alâkadar eden büyük meselelerde millî menfaatlerinin icabından mülhem olarak müstakil ve sözü geçer bir politika takip edebilele-

rinde müessir olmuş, dünya sulhunda büyük bir muvazene unsuru kıymetini iktisap etmiştir; bu halin gittikçe inkişaf etmek suretile devamı da yine dünyanın umumi menfaatleri icabındandır.

Diğer taraftan bizdeki sanayileşme hareketi Türk sa'yini kıymetlendirmek, Türk halkının satın alma kabiliyetini genişletmek suretile Türkiyenin dünya alış veriş sahasındaki faaliyet hacmini arttırıyor bu itibarla da hem Türkiye, hem dünya için faydalı bir harekettir ve nitekim böyle de olmuştur.

SON KAPİTÜLASYONLARDAN BİRİ KARANTİNA

*Dr. Osman Şevki Uludağ
Konya Sayları*

Türkiyede iyyen teşkilâtı geri idi. Şehirler, kasabalar pisti. Halk hastalıklardan korunma tedbirlerini bilmiyordu, daha fenası, din ulemasının telkinleri neticesi olarak, halk hastalığın da, sağlığın da, Allah işi olup korunma tedbirlerine baş vurulduğu takdirde Allaha isyan etmiş olacağına itikat ederdi. Ulema halkın dimaglarında bu gibi safsataları uyandırdıktan sonra devamlı bir surette telkinlerle de bunu beslemekte idiler.

Memleket bulaşık hastalıkların yatağı olmuştu. Veba bu hastalıkların başında bulunuyordu. Veba yüzünden köyler boşalıyordu, şehirlerde salgınlar eksik olmuyordu. Hekimler hastalığın bulaşıcı olduğunu söylüyorlarsa da ulema böyle söyleyenlere (- sapık!) diyordu. Onlarca bulaşıcı hastalık olmazdı, böyle hastalıklar Allahın günahkâr kullarını terbiye için gönderdiği afetlerden ibaretti. O halde hastalıktan korunmağa kalkmak küfür sayılırdı.

Ulemanın fikrince veba ile mücadele etmek için ortalıktan (fısk ve fücur) u kaldırmalı idi. Bekâr odaları ve bu odalarda işlenen günahlar mevcut iken Allahın gazabından kurtulmak mümkün olmayacağı kanaati Saraya bile telkin edilmişti.

1812 tarihli (1227 Hicri) hüküm ile veba salgınının sebebi ve savaşı için takip olunacak yol böyle ifade edilmişti.

Galata ve Kasımpaşa caniplerinde bekâr odalarında bir müddet-tenberi hilâfı şeriatı garrâ ve mugayiri emri riza nice... ve fuhşiyata dair mevad tenevvün etmekte olduğu cümleye malûm olan hâlâtın ve zikrolunan bekâr odaları anasul bir derece kesret ve vefret üzere değilse de biraz vakittenberi refte refte tekessür bulan mechulûlahval ecnası muhtelif temekkün ve beytutet ile icrayı habaset ve mefsedet fursatyap olup bu makule habasetkârların seyyiatı İbadullah haklarında müstelzimi gazap ve ukubet olduğundan üç beş aydanberi bunca nufus tâun ve vebaya iptilâ ile helâk olup henüz bu illeti hevîlnâktan

emarei defî runümun olmadığına binaen bu misillü habasethanelerin ref'i İndallah mucibi ecri azim idügi vazıhattan olmaktan naşi.... [1].

Bu emir alâkalılara bildirildikten sonra İstanbulda ve Galatada yıkma ameliyatına başlanarak önce Bağçekapısında Melekgirmez sokağı ortadan kalktı, sonra da Haliçte Meyit iskelesinden Tophane kapısına kadar olan yerlerde ve Galata civarında deniz üstünde bulunan kahvehane, berber dükkânı, manav dükkânı gibi binaların üst katlarında bulunan bekâr odaları kâmilen yıkıldı. Bu vakayı eskiden memlekette hüküm süren salgınlardan bir örnek olarak kaydediyoruz. *Kırâni kattâl* diye şöhret bulan vakanın tafsilâtını gerek bizim kitaplarımızda, gerek herhangi bir tarih kitabında görmek mümkündür.

Vakit vakit salgın hâline giren veba memleketin yerli hastalıklarından biri halinde idi. İstanbul surlarının kapılarına yazıcı koymakla dahi sayıları tesbit olunmıyan veba ölümleri herkese dehşet vermişti. Ulemanın telkinleri bu ürküntüyü birçok safsatalarla da karıştırmıştı. Her millet veba hakkında türlü türlü zanlarda bulunuyordu.

Türkler vebanın adını söylemekle o hastalığın davet edilmiş olduğuna inanırlardı [2]. Onlarca vebanın adı *yumurcak* idi. *Yumurcak* adını söylemekle kendilerini korunma tedbirlerini yapmış sayarlardı.

Hükümetin resmî dilinde bile tâun, veba, hattâ yumurcak gibi kelimeler söylenmezdi. *İlleti malûme* derlerdi. Son vaka esnasında veba savaşı için devletçe ittihaz edilen tedbirlerde iyi hizmet etmiş olanlara verilmiş olan madalyaların beratlarında dahi *illeti malûme* tabiri kullanılmıştı [3].

Rumlar Panaiya'nın kendi hallarına merhamet ederek hastalıktan koruyacağına inanırlardı.

Bulgarlar vebayı cadı zannederlerdi. (Gece cadısı erkeğimi. çocuğumu aldı, beni yalnız bıraktı) derlerdi [4].

Yıllardanberi şiddetli bir fırtına halinde esen veba rüzgârı memleketin yerli hastalıklarından birisi olmuştu. Hekim Şani zadenin korunmak hakkındaki sözlerini ulema küfür sayıyordu. Aklı başında olanlar bile ancak tahribatın şiddetle devamını görünce istemiyerek ve inanmıyarak bazı tedbirlere katlanıyorlardı.

Kızkulesi (veba hastahanesi) haline konmuştu. Vebalılar oraya yollanırdı. Orada Fransız tebaasından *Antuvan Lago* adında bir

[1] Başvekâlet arşivivi, mühimme defterleri: (1227 Cemaziyelahir - 1228 Zilkade).

[2] Mareşal Moltkeninin 22 Şubat 1837 tarihli İstanbul mektubu.

[3] Başvekâlet arşivi, sıhhiye ve tıbbiye dosyaları (Muallim Cevdet tasnifi). No. 751.

[4] Mareşal Moltkenin 2 Teşrinisani 1837 tarihli Varna mektubu.

doktor çalışıyordu. Şani zadenin şahsı baştakileri ürküttüğü için onun tavsiye ettiği tedbirlere kulak asmayanlar *Antuvan Lago*'nun karantina hakkındaki tekliflerine ehemmiyet vermişlerdi. Bundan dolayı bu zat Türkiyede karantina usulünün kabul edilmesine sebep olmuştu.

Antuvan Lago, karantina usulü ve onun kabulü hakkında uzun bir lâyiha yazdı [1]. Bu lâyhada Avrupalıların hastalıkla mücadele tarzını ve usullerini izah etti. Türkiyede de aynı şeyi yaparak veba ile mücadeleye geçmek hem hastalığı mağlûp etmek, hem de başka memleketlere atlamasına mani olmak yollarını gösterdi.

Yine *Antuvan Lago* lâyihasında karantinanın yalnız bir şehre veya bir vilâyete münhasır kalmayıp bütün memlekete şamil ve İstanbulda bulunan bir merkeze bağlı geniş kadrolu bir teşkilâtın lâzım geldiğini anlattı.

Lâyiha mucibibince yapılacak teşkilâtın merkezi İstanbulda olacaktı. Memleketin mülkî ve idarî hudutları dahilinde ayrı ayrı tâli merkezler kurulması lâzımdı. Bunun için de merkezde müstakil bir meclis kurulacak, bu meclis emirlerini Padişah namına verecekti. Bütün şubeler merkeze bağlı olacaktı. Halk ve askerler için ayrı veba hastahaneleri yapmak, vebalıların eşyalarını temizlemek, icap eden yerlere kordon koymak bu meclise ait olacaktı. Lâyiha (9 Muharrem 1254 «1838») de yazılmıştı.

Vebanın yıllardanberi yaptığı tahribatın önüne geçilememesi, bu lâyiha karşısında Sarayı da harekete getirmişti. Tahribata engel olmak için biricik tedbir olarak ileri sürülen karantina işi hakkında bir hal sureti aranmağa başlandı. Saray en ziyade ulemadan korkuyordu. Onların taassubu bu güzel teklif ve teşebbüsü akim bırakabilirdi, hattâ ulema bu meseleyi bir ihtilâl sebebi haline dahi koyabilirdi.

Gerçi devir değişmişti. Hükûmet eski zamanlara nisbetle hayli kuvvetlenmişti. Ulema, icabında öne sürecektir Yeniçeri ağalarını bulamazlardı. Fakat saray ve hükûmet yine kuşkuda idi. Ulemaya sormadan bir şey yapmaktan çekiniyordu. Hele çok defalar ihtilâl vesilesi olmuş bulunan bu gibi yeniliklerin tatbiki bahsında ulemanın rızasını almayı *hikmeti hükûmet* biliyordu.

Padişah karantinanın evvelâ şer'î cihetini kurtarmak istedi. Sarayda bir şer'îye meclisi kurdu. Uzun münakaşalardan sonra vebanın bulaşıcı olduğu zorla kabul edilmişti. Fakat ulema sırayeti yine Allahın hikmeti sayıyordu. Onlarca veba (*Allahın izni ile sâri*) idi. Ulemanın bu kadarlık dahi olsa hakikati teslim etmeleri onların yola

[1] Risalei Karantiniye - Antuvan Lago, Esat Efendi kütüphanesi, No. 2484.

getirilmesini kolaylaştırdı. Ulema eski fıkıh kitaplarını karıştırdılar, o vakte kadar kimsenin farkında olmadığı fetvalardan birisini çıkardılar, vebanın bulaşıcı olduğu fetvasını verdiler.

Yıllardanberi yapılan münakaşalarda akla gelmiyen veya akıl edilemiyen fetvalar hatırlandıktan sonra nihayet Şehislâm Asım Efendiye müracaat olundu. Bu zat vebanın günahlarından dolayı Allah tarafından kullara yollanan bir ceza olduğu kanaatinde olduğu için istenen fetayı şöylece yazdı:

Bir beldeye tâun isabet edip Hak süphanehû ve Taâlâ Hazretlerinin kahrından lûtfuna iltica ile esbabı tahaffüziyeye teşebbüs etmekte beis var mıdır, elcevap: yoktur [1].

Bu fetva üzerine Babîâli ve meclisi ahkâmı adliyyede birleşilerek teşkilâta başlandı. Fakat verilen fetva bütün fikirleri yumuşatmamıştı. Karantinanın bir frenk âdeti olduğu için ehli islâm indinde buna riayetın caiz olmadığı hakkında ortaya bazı fikirler çıkarılmıştı ve bu fikirler oldukça yayılmıştı [2]. Hükümet te karantinanın şer'i ve akli bir iş olduğuu isbat etmek mevkiine düştü. (Takvimi vekayi) de uzun bir bent neşrederek [3] halkın zehabını düzeltmeğe mecburiyet duydu.

Antwan Lago'nun lâyihası (9 Muharrem 1254 «1838») de yazıldığı halde kurulan meclislerin ve bunların sonunda çıkarılan fermanın (evasıt Rebiülâhır 1254 «1838») tarihli oluşuna bakılırsa üç ay içinde karantina işlerinin hayli ilerlediği görülmüş olur.

Padişah halka örnek olmak üzere en önce İstanbulda tahaffuzhaneler açarak [4] İstanbula karadan ve denizden gelecek olan yolcuları karantina kaydına tâbi tutmak ve vaziyeti yabancı devlet elçilerine de bildirerek ondan sonra harekete geçmek istemişse de bu surette hareket ettiği takdirde vakit kaybedeceğini düşünmüş ve en ziyade İskenderiye, Kıbrıs ve Şam taraflarında hastalığın şiddetli olduğunu haber alması üzerine Akdeniz yolcuları İstanbula gelmezden evvel temizlenmek üzere Çanakkalede bir merkez kurulmuştu [5].

O esnada Biga sancağı Mutasarrıfı bulunan Vasıf Paşaya emir vererek Akdeniz taraflarından gelecek imtiyazlı veya imtiyazsız her gemiye karantina konulmasını, bunlar icinde bulunanların istisnasız

[1] Başvekâlet arşivi, sıhhiye ve tıbbiye dosyaları, (Muallim Cevdet tasnifi), No. 347.

[2] Tarihi Lûtfi, cilt: 5.

[3] Takvimi Vekayi, 164 üncü nüsha.

[4] Başvekâlet arşivi, sıhhiye ve tıbbiye dosyaları, (Muallim Cevdet tasnifi), No. 948.

[5] Başvekâlet arşivi, sıhhiye ve tıbbiye dosyaları, (Muallim Cevdet tasnifi), No. 347.

olarak aynı kayda tâbi tutulmalarını, karantina sonunda da kendilerine birer vesika verildikten sonra İstanbula gelmelerinde serbest olduklarının bildirilmesini istemişti [1].

Çanakkalede karantina Müdürlüğüne Divanı Hümayun hocalarından Esat Efendi tayin olunmuştu, aynı emir ona da verilmişti. Emri dinlemeyenler icbar edilecek, karantinadan kaçarak İstanbula gelecek olan gemiler tekrar boğaza iade edilecekti.

Tuna üzerinde dahi aynı tertibat alındığı gibi [2] memleketin her tarafı için bir karantina talimatnamesi tanzim olunarak tamim olunmuştu.

Antuvan Lago karantina usulünü Türkiyenin her tarafında aynı zamanda kurmak istiyordu. Verilecek emirlerin Padişah iradesile ve onun adına olarak verilmesini lüzumlu görüyordu. Merkezde bir meclis kurulmak, fakat bu meclis çok azadan mürekkep olmayıp yapılacak işin (*rasîn ve muhkem olması*) için bunu kalabalığa boğmamak *Lago*'nun teklifi cümlesinden idi [3].

Selim Sâti', Mehmet Esat, Abdülhak Efendiler bu teşkilât üzerinde müzakereye memur edilmişlerdir. Karantina kelimesi Abdülhak Efendi tarafından (*usulü tahaffüz*) diye terceme edilmişti.

İlk günlerde halkı bu yeni kurag aleyhine ayaklandırmak isteyenlerin ortalıkta hasıl ettikleri menuniyetsizliklere karşı (Takvimi Vekayi) de zikrettiğimiz bent neşrolunmakla beraber bu iş için bir de (Meclisi Şer'i) teşkiline lüzum görüldü. Esat Efendi bu meclisin başına geçirilmişti. Karantina işleri dahilî bir inzibat işi olmakla beraber haricî olarakta inzibatı icap ettirdiği için buna da mansure Feriki Namık Paşa memur edilmişti. Abdülhak Efendi bütün teşkilâtın başında idi.

İdaresinde bu kadar dikkat olunan yeni müessese az zamanda işlerini düzenlestirerek genişletti. Hattâ memleketin birçok taraflarından da tahaffüz şubeleri istenmeğe başlandı. Meselâ Kuşadası iskelesinin işlek bir mahal olması dolayısıyla bulaşık ve şüpheli mahallerden gelecek olan yolcuların karantinaya tâbi tutulmaları için mahallî İdaremeclisinin mazbatası ile bir tahâffuzhane istenmesi (21 Zilkade 1256 «1740») bu cümledendi.

Halk bir taraftan yeniliğin faydalarını anlıyarak bunun genişletilmesini istiyorken öte taraftan da bunu hazmedemeyenlerin fitneleri

[1] Başvekâlet arşivi, sıhhiye ve tabbiye dosyaları, (Muallim Cevdet tasnifi), No. 347.

[2] Başvekâlet arşivi, sıhhiye ve tabbiye dosyaları (Muallim Cevdet tasnifi) No. 717.

[3] Risalei Karantiniye - Antuvan Lago, Esat Ef. kütüphanesi, No. 2484.

ortalığı sarıyordu. Kuşadasının İdare meclisi bir karantina şubesi için mazbata yapıyorken yine orada Karaimam, Hacımolla, Tabak İbrahim gibi adamların ön ayak olarak uyandırmak istedikleri fitne halkı da ikiye ayırmıştı.

Hükümet böyle bir hâdise karşısında şiddetle hareket etti. Adlarını yazdığımız bu müfsitleri İstanköyüne sürerek fitneyi yatıştırdı [1].

Tatbikatta hatıra, gönüle bakılmıyordu. Hattâ (10 Cemaziyelâhır 1259 «1893») da İstanbula gelen Prusya Kralının kardeşi Prens Alber'i de müstesna tutmamış Ayastafanos (Yeşilköy) ta karantina bekletmişti [2].

Karantina işleri 1851 e kadar bu şekilde devam etti. (15 Muharrem 1267 - 1851) tarihli mâtbu bir talimatname ile karantina memurlarının vazifeleri izah ve tasrih olundu. Ancak hükümet bir taraftan *Antuvan Lago*'nun lâyhası üzerinde hareket edip memleketi vebadan kurtarmak için ciddiyetle hareket ediyorken ayrıca mühim bir yol daha tutmuştu :

Karantina işlerini memleketimizde yürütecek mutahassısımız yoktu. Hattâ bu işte kullanacak hekimden bile mahrumdu. Saray da dahil olduğu halde başlıca tıbbî idarelerin başında yabancı hekimler bulunuyordu. Orduda bile ecnebî hekim kullanılıyordu. Bu yeni işte durumu muvaffakiyetle idare edecek hekime ihtiyaç vardı. O vakte kadar memleketlerinde karantina usulünü kabul etmiş bulunan devletlerden birer memur istenerek bunların bilgilerinden istifade olunmak yolu tutuldu. Çağırılan bu yabancı hekimler 1839 da (*Meclisi Umuru Sıhhiye*) adli bir müessese vücade getirerek [3] karantina işleri onlara verildi [4].

Eskiden beri verilen kapitülasyonlardan bir de sıhhi sahada yenisi icat edilmiş oldu. Bu yeni kapitülasyon sırf Türkiyenin arzusu ve daveti ile doğmuştu. Kendi isteğimizle getirdiğimiz bu yabancılar sonraları Türkiyede yerleşmek hakkını almışlar ve Meclisi Umuru sıhhiyenin otuzdan ibaret olan delegeleri arasında yirmi üç kişilik bir de ekseriyet temin etmişlerdir.

Bu meclis ilk defa (25 Rebiülevvel 1256 «27 Mayıs 1840») da İstanbulda Lebib Efendi reisliğinde toplandı [5]. Mecliste Lebib Efendiden başka Baki Efendi, L. Robert, A. Pezzoni, J. Boskiyoviç, Dr. Agop Davutoğlu, F. Lopyrre, Dr. Andre Leval, G. Franseşi, Dr. Herman, J. Vadina bulunuyordu.

[1] Başvekâlet arşivi, Sıhhiye ve Tıbbiye dosyaları (Muallim Cevdet tasnifi).

[2] Başvekâlet arşivi, Hariciye dosyaları, (Muallim Cevdet tasnifi) No. 2714.

[3] Précis d'hygiène-Jules Courmont, 1925, Paris.

[4] Karantina-Ahmet Mitat (Serveti Fünun mecmuası nüshai fevkalâdesi).

[5] Sıhhiye Vekâleti - Hudut ve Sahiller Müdiriyeti Umumiyesi.

Türkiyenin davetile ecnebî murahhaslarından tereküp eden (*Mec-lisi Umuru Sıhhiye*) nin ilk işi Türkiye ve İstanbul limanı hakkında bir nizamname tanzim etmek oldu. Yirmi altı maddeden ibaret olan bu nizamnamede patentalar, sefinelerin, mecburiyetleri, şüpheli veya bulaşık sefineler, mallar, karantina kanunları... hakkındaki hattı hareketler tasrih olundu [1]. Bundan başka (8 Nisan 1840) da da karadan gelecek olanlar için ayrı bir nizamname yapıldı.

Türkiye karantina usulünü böyle ecnebî murahhasların yardımı ile kurmuş ve bu memlekette tesis etmiş olduğu esnada Avrupada dahi veba hastalığı aşırı salgınlar yapmakta idi. 1851 senesinde Pariste Fransa, Avusturya, Sicilya, İngiltere, Yunan, Rusya, Sardonya, Toskana, İspanya, Papa ve Portekiz hükümetlerinden mürekkep bir sıhhiye konferansı toptanmıştı. Buna Türkiye dahi davet edilmişti.

Türkiye, murahhaslarını konferansın ilk toplanmalarına yetiştirememişti. Konferansın beş altı celse akdinden sonra Pariste general konsolos bulunan Mr. Helfen ile Dr. Bartoleti adında iki Türkiye murahhası müzakerelere iştirak etmişlerdi, (5 Birinciteşrin 1851). Bu murahhaslardan Mr. Halfen konferansın siyasi işlerine, Bartoleti ise sıhhi ve tıbbî kısımlarına ayrılmışlardı.

Konferansın maksadı salgın hastalıkların yayılmasına karşı çare aramakla beraber ticareti de korumaktı. Çünkü o vakte kadar kendi memleketlerinde karantina usulünü kabul ve tatbik etmiş olan milletlerde gemilerin, yeni vak'a çıkmadığı taktirde bile, kırk gün müddetle sahillere yanaştırılmadığı vâkidi.

Karantina kelimesi kırk gün manasına geliyordu.

Yine birçok memleketler bu usulü ticarî rekabetler için bir silâh olarak kullanıyorlar ve suiistimal ediyorlardı.

Türkiye murahhaslarının konferansa verdikleri lâyhada (içtimai hayatın iki büyük yayı ve memleketlerin rabıtası olan gemicilik ile ticaret medenî hükümetler için umumî sıhhatin istilzam eylediği müfritane ihtiyattan mütevellit iz'âçlardan müteessir olduğu için bunların hafiflendirilmesi) istenmişti [2]. Konferans bu esaslar üzerinde yürüyerek o vakte kadar salgın, bulaşık ve aynı zamanda karantinaya tâbi tutulmayı icap ettiren birçok hastalıkları ve bunlar arasında çiçek, kızıl, difteri gibi hastalıkları bu kayitten hariç bırakmış ve

[1] Recuil des réglements depuis 1840 jusqu'a 1902. (Réglement organique pour les provenances de mer, tant a Constantinople que dans les autres echelles et ports de l'Empire Ottoman.

[2] Karantina - Ahmet Mitat.

karantinaya tâbi tutulacak hastalıklar veba, kolera, sarihumma gibi üç hastalık olarak kabul edilmiştir.

Avrupada o zamanlarda hüküm süren telâkkiler vebanın Avrupaya Tüküyeden geldiği ve Türkiyenin veba yatağı halinde bulunduğu merkezinde idi. Konferans ta bu kanaatten dolayı Türkiye'yi daima bulaşık bir yer olmak üzere tanımak temayülünde idi. Bartoleti'nin verdiği izahat ve diğer mütalâaları sonunda vebanın Türkiye'ye daima şarktan geldiği, şark tabirinin Türkiye'yi ifade etmediği, şarkta buluna Türkiyenin de şark tarafı bulunduğu, asıl yatağın da Hindistanda bulunduğu kanaati hasıl oldu. Bununla beraber şarktan gelen hastalık Türkiye limanlarından geçtiği için İstanbulda olduğu gibi Mısırdaki dahi yüksek bir sıhhiye meclisinin kurulmasına karar verildi.

Konferans kırk sekiz defa toplandıktan sonra (19 Birincikânun 1851) dağıldı. Karantina müddeti umum memleketler için on beş gün olarak kabul edildikten sonra on yedi maddeden mürekkep olarak yapılan nizamnamenin beş sene mer'î olması tekarrür etti.

* * *

1865 te (büyük kolera) denen salgın çıktı. Bu salgın yalnız Türkiyede değil Avrupada da büyük telefâtı mucip oldu. Koleranın şiddeti herkesi yeniden heyecana düşürdü [1].

Vak'a Avrupanın siyasî ve tıbbî mahfellerini işgal etti. Kolera tahribatı bilhassa Hicazda son dereceyi bulmuştu. Salgın, Hindistandan Hicaza, oradan da Mısır yolu ile Avrupaya sıçramıştı.

Vak'a yolunun şark istikametinde olması, bütün cihanın da gözlemini bu tarafa çevirmeğe sebep teşkil etmişti. Bu münasebetle Avusturya, Belçika, İspanya Fransa, İngiltere, Yunan, İtalya, İran, Portekiz, Prusya, Rusya, İsveç, Norveç devletleriyle Mısır Hıdivliğinin iştiraki ile Galatasaray mektebinde bir konferans kuruldu (13 Birincikânun 1865).

Hariciye Nazır Âli Paşanın bir nutku ile açılan konferansın reisliğine Hekimbaşı Salih Efendi geçti. Türkiyenin ikinci murahhası yine Bartoleti idi.

Bu konferansta Hicazdaki kolera vakaları münakaşanın zeminini teşkil etti. Sonunda asıl hastalık membalarının Hindistan olduğu bir kere daha anlaşılmiş oldu. Konferans asıl kaynak ve yatak hakkında ittifak edince bu kaynağı kurutmağa uğraşmaktan ise hastalığı garba ve Avrupaya sıçratmamak için tedbir aramayı kâfi bularak kızıl

[1] Hicazda teşkilât ve ıslahatı sıhhiye ve 1329 haccı şerifi - Doktor Kasım İzzettin.

denizin kapısında, Babülmendepte büyük bir tahaffuzhane kurmağı ilk madde olarak kabul etti. Böylelikle Hindistandan ve şarkın daha başka taraflarından gelecek olan hacılar orada temizlenecekler, karantina göreceklerdi. Bu tedbirlere karşı kolera yine Hicaza atlayabilirse bu defa da Eloc a gibi münasip mahalde ayrı bir tahaffuzhanede temizlenmeden Mısır yolundan geçemiyceklerdi [1].

Türkiye-İran hududu üzerinde de ayrı karantina istasyonları açılarak Basra körfezi yolu ile gelmesi muhtemel olan salgına karşı tedbirler almak kararlaştırıldı.

Hicazın durumu çok fena idi. Mekkede ve Ciddede yıllardanberi birikmiş süprüntüler vardı. Sokaklar süprüntü ile dolu idi. Mennede kesilen sayısız kurbanlar da ayrıca büyük bir pislik bırakıyordu. Oraya idarei sıhhiye başkâtipliğinde bulunmuş olan Ahmet Efendi reisliğinde bir komisyon yollandı. Mısır hükûmeti de ayrı bir sıhhiye heyeti gönderdiği gibi, İskenderiye meclisi orada Türkiye murahhası bulunan Dr. Bimsnisten'i gönderdi. Mekkede birer sıhhiye tabibi, Ciddede bir enspektörlük, Cidde, Lit, Rabi, Yenbug da ayrı ayrı karantinahaneler tesisi kararlaştırıldı. Mekkede tanzifat ve Mennede kesilen kurbanların gömülmesi için dört bin riyal tahsisi kararlaştırıldı [2].

Türkiye, Hicaz işlerine fazla ehemmiyet vermekle beraber Galatasaray konferansının verdiği kararlarda yapılması istenen işlerin malî tarafı halledilmediğinden kararlaştırılan işlerin ifası müşkül olacaktı. O vakte kadar sefinelerden alınan karantina rüsumu hiç derecesinde olduğu için yapılacak masrafa kâfi gelmeyeceği ortaya sürülmüş ise de konferansı teşkil eden Avrupalı murahhaslarca para işinin fen işi olmadığından bahisle Babülinin bnu devletlerle başka bir surette halletmesi lâzım geldiği cevabı verilerek en esash nokta karar altına alınmadı. Kırk dört toplanmadan sonra, kolera hakkında bir nizamname yapılmış olduğu halde, (26 Eylül 1866) da yine Âli Paşanın bir nutku ile Galatasaray konferansı da dağıldı.

Türkiye konferansın açık bıraktığı para meselesi üzerine sonradan devtetler nezdinde müteaddit müracaatlarda bulundu. Konferansın istediği sıhhi tedbirleri başarmak ve karantina müesseselerini yapabilmek için lâzım gelen parayı Türkiyenin yalnız başına sarfedemeyeceği noktasında ısrar edilerek, bu müessese ve tedbirlerin aynı zamanda Avrupayı da salgın hastalıklardan kurtarmak hizmetini söyliyerek Galatasaray konferansını imza etmiş olan devletlerden

[1] Karantina - Ahmet Mitat.

[2] Hicazda sıhhiye teşkilâtı ve ıslahatı sıhhiye - Doktor Kasım İzzettin.

mürekkep bir komisyon 1868 de, Türkiye Hariciye Nazırlığında yeni bir toplanma yaptılar [1].

Harp sefineleri ile hükümdarların bindikleri gemiler müstesna olmak üzere bütün sefinelerin Türkiye limanlarına girdiklerinde verdikleri resmin miktarı arttırıldı. Türkiye karantina müesseseleri için bu suretle karşılık bulmuş oldu.

Türkiye sıhhi rüsum işini yoluna koyduktan sonra Galatasaray konferansının mukarreratını samimiyetle tatbik etmeğe koyuldu. Mevcut olan tahaffuzhanelerden lüzusuzlarını kaldırarak lâzım olanlarını ıslah, tevsi ve tamir etti. İzmir civarında Klazümen'de ve Kızıldeniz havzasında Kamaran'da bulunan tahaffuzhaneleri son sistem olarak yeniden yaptırdı.

Bu tahaffuzhaneler bilhassa Kamaran tahaffuzhanesi o devirde Türkiyenin en mükemmel ve malzemesi bol bir sıhhat merkezi haline getirildi. Klazümen tahaffuzhanesi de oldukça düzgün bir duruma girmişti.

Paris ve Galatasaray konferansları ile başlayan sıhhi temaslardan alınan sonuçların faydası görününce Avrupayı dahi salgınlardan kurtaran karantina tedbirlerini ilmin yeniliklerinden istifade ettirmek düşüncesiyle sık sık yeni konferanslar tertibine başlandı. Muhtelif Avrupa şehirlerinde açılan bu konferanslara Türkiye dahi karıştı. Bu cümleden olmak üzere 1874 te Viyanada toplanan konferans şehirlerinin temizliği ve ijyen ile uğraştı. Böylelikle karantina tedbirlerinin hafifletilmesinin, hattâ ilgasının mümkün olacağı düşüncesi ortaya atılmakla beraber Türkiye eski karantina nizamnamesinin bozulmasına taraftar olmadı. Yunanlılar da bizimle beraber aynı düşünce taraflısı oldukları için konferanstan zikre değer bir sonuç alınamadı.

1885 te Romada toplanan konferansta ortaya yeni bir fikir çıktı. Buna göre savaşın asıl hastalık yatağında yapılması ve hastalığın kendi yerinde mağlup edilmesi düşünüldü. Halbuki koleranın yatağı olan Hindistandaki büyük nehirlerin teşkil ettikleri bataklıkları kurutmak lâzım geleceği anlaşılmış olduğu için bu kadar büyük uğraşların mümkün olmayacağı neticesine varıldı. Yine karantina usulünde devama karar verildi.

Sık sık toplanan konferanslara rağmen 1867 nizamnamesi tekrar muhafaza edilmiş, tahaffuz için yeni tedbirler ve çareler bulunamıyarak eski kararlar üzerinde durulmuştu.

[1] Karantina - Ahmet Mitat.

1890 da Hicazda kolera o zamana kadar görülmemiş bir şiddet gösterdi. O yıl için yalnız Mekke, Menne ve Arafat'ta 13436 ve Mekke, Medine, Cidde, Taif yollarında da 16900 ki toplu olarak 30336 kişi koleradan ölmüştü [1].

Görülen bu müthiş telefat Türkiyenin Hicazlıların sıhhati üzerinde müsamahalı davrandığı gibi bir vehim uyandırmış, her tarafa tesir etmişti. Mekke'de sıhhat işlerinin ecnebiler eline alınması lüzumundan bahsolunmağa başlanmıştı. Bu maksatla Pariste bir sıhhiye konferansı toplanmasına devletler arasında karar verilmişti.

Osmanlı Türkiyesi bu hallerden telâşlanarak zuhuru muhakkak gibi görünen tehlikenin önünü almak maksadile Mekke'de yeniden bazı sıhhat tedbirleri alınmasına karar verdi. Fakir Hacıların ikametine tahsis edilmek üzere 1400 kişinin sığabileceği genişlikte bir misafirhane yaptırmayı düşündü. Bu iş için dahi Müşir Âsaf Paşayı memur etti. [2]

Paris konferansı toplanır toplanmaz, beklendiği üzere, hemen Hicazın sıhhat işleri bahse mevzu oldu. Her taraftan şiddetli bir lisan ile Türkiyeye tariz olunmağa başlandı. İtalya delegesi Bagliyaninin kullandığı lisanın sertliği çok aşikâr idi. Müzakerenin almak üzere bulunduğu cereyan esnasında Osmanlı murahhası (Hicazda koleraanın tahribat yapmasına mani olmak üzere düşünülen tedbirler Osmanlı İmparatorluğunun iç işlerine müdahale demek olacağı ve bunların Türkiye tarafından kabul edilemeyeceği) tarzında lisan kullandı. Buna karşı da İtalyan delegesi, şiddeti gittikçe artan btr tavır ile, sert bir karşılık verdi:

«Geçen beyanatımızda meselenin bize ait olacağını tetkik ettik ve yalnız muahedelere iştirâk eden milletlerin sıhhi menfaatlerini göz önüne alarak diyanet iktizası üzere mükellef oldukları mecburiyetlerin ifası için Mekkeye giden hacıların gayet mühim olan menfaatlerini bir yana bıraktık. Biz kendimize müteallik olmıyan bu noktaya dokunmak istemiyorduk. Fakat Osmanlı delegeleri bizi bunu yapmağa hemen hemen mecbur ediyorlar. Bununla beraber şu noktanın tarafımızdan ciddiyetle düşünülmesi pek münasip olacaktır. Çünkü bundan pek büyük mesuliyetler doğuyor. Bu mesuliyetler yalnız pek çok hacı kabul eden Türkiyeyi değil, İngiltere, Avusturya ve Macaristan, Hollanda, Fransa, ve Yunan gibi din icaplarının ifası için Hicaza gitmek istiyen hacılara müsaade eden milletlere dahi aittir.»

[1] Hicazda teşkilât ve ıslahatı sıhhiye ve 1329 haccı şerifi - Doktor Kasım İzzettin.

[2] Hicazda teşkilât ve ıslâhatı sıhhiye-Doktor Kasım İzzettin.

İtalyalı murahhasın bu şiddetli sözleri konferansın Osmanlı Türkiyesi aleyhine dönmesine sebep oldu [1]. Ortaya hayli istatistik çıkarıldı. Bu istatistikler Cavalı hacılardan memleketlerine dönenlerin yüzde 60-70, boşnakların yüzde elli nisbetinde olduğunu gösteriyordu. Yine İtalyalı murahhas şiddetli sözlerine şöyle devam etti:

— «Hac hakkında elde bulunan raporların hepsinde aynı vehametler mevcuttur. Pusuya düşürülmek gibi haller müstesna olmak üzere bu derecede şiddetli telefatı mucip olan bir muharebeyi ben hatırlamıyorum. Orada vasatî vefat yüzde 20 den 50 ye kadar değişmektedir. Bu nisbet hemen her sene görülen vakaları teşkil ediyor.... insanlık hissî her dinin esasıdır. Her türlü halkın üstünde insanlık hakkı vardır. Asrımız için şerefi mucip olan içtimaî kanunların en doğrusu ve adalete en muvafık olanı temellük hakkının şahsî haklara zarar vermeğe başladığı noktadan öteye tecavüzüne müsaade etmiyen kanundur...»

İtalyalı murahhas bu sözlerle işi sıhhat meselesi olmaktan dahi çıkararak siyasal bir şekle sokmak üzere idi. Osmanlı devletinin çok korktuğu ecebî müdahalelerinden birisi hemen hemen vuku bulmak üzere idi.

Konferansta söylenen sözler, insanlık haklarının muhafazası için duyulan himaye vazifesinin hemen icrasına başlanması gibi bir cereyan alınca Baggliyanı sözlerine başka ve daha sert bir ton vererek şu hükmü ilâve etti:

— «Türkiye hacıların sıhhat işlerine bakmıyor, Bunun için ölümler pek çok fazla oluyor. Türkiyenin iç işlerine karışmak için Avrupanın hakkı vardır.» [2]

Türkiye murahhasları, kendi devletlerinin aleyhine esen bu şiddetli fırtına içinde yumuşak bir dil ile yapacağı işleri konferansa bildirdi. Bu işler arasında yoksul hacılara mahsus 1400 kişilik bir misafirhane yapılacağı taahhüt olundu. Başkaca Mekke'de gureba hastahanesi genişletilecek, ayrı olarak yine Mekke'de 300, Mennede 200 yataklı birer hastahane yapılacak, her sene ramazanda oraya ilâç ve sıhhat heyetleri yollanacak, sokaklarda kalan hastaların nakilleri için hastahane arabaları tedarik olunacak idi, sokakları temizlemek te bu taahhütlere dahildi. Hacılara sıhhatleri için muzir olan yiyeceklerin satışı yasak edilecekti. Ciddede su yolları tamir ve hastahane de tevsi olunacaktı.

Bu vaatler üzerine konferansta muvakkat bir sükûn hasıl oldu.

[1] Hicazda teşkilât ve ıslâhatı sıhhiye - Doktor Kasım İzzettin.

[2] Hicazda teşkilât ve ıslâhat sıhhiye - Doktor Kasım İzzettin.

Türkiyenin konferansta İtalyalı murahhasa cevap olarak öne sürdüğü maddeler için evvelâ Mekke'de Belediye teşkilâtı kurmak lâzımdı. Gerek Mekke ve gerekse hacıların ziyaret ettiği mıntakalar hakikaten pek pisti. (Beldei tâhire, beldei mutahhere) denilen Mekke'de aptesane çukurları dolunca bunların muhtevileri sokaklarda açılan kuyulara aktarılıyordu, Herkes mukaddes yer'erin etrafında bile büyük ve küçük aptestini bozuyordu. Yüzbinlerce fakir hacı geceleri (Ravzai mutahhare) nin etrafında ve bu pislikler üstünde yatıyordu.

Medinede bütün su kuyularının ağzı açıktı. Bunların yanı başında da lâğım çukurları bulunuyordu.

Mennede hacıların kestikleri yüzbinlerce kurban üç gün içinde orasını tahammül olunamayacak kadar pislige boğuyordu.

Bu işleri düzeltmek için İüzum gösterilen belediye teşkilâtı ihmal edilemezdi. Fakat Mekke'de belediye kurmak mahzurlu görüldü. (Beldei tâhire halkı rüsum vermiye alışık olmadıkları gibi rüsumla mütehammil dahi olmadıkları için fedakârlık edemeyecekleri) tarzında bir mahzur baş göstermişti.

Bütün devlet vergilerinden olduğu gibi belediye resimlerinden de muaf yaşayan bura ahali devletın sürre adı ile gönderdiği paralarla ve hacılardan kazandıkları ile geçiniyorlardı. Sızıltıya meydan vermemek için tedbir arandı ve bulundu:

Salgın hastalıklar en çok hac mevsiminde görüldüğü için yapılacak tedbirler de belediye işi olmayıp devlete ait sıhhat işi sayıldı, ve böyle bir şekil bulununca oralarını temizlemenin halka ait olmayıp Osmanlı İmparatorluğunun ve halifelik makamının vazifesi cümlesinden sayıldı. Nihayet 1895 te Sadrazam bulunan Cevat Paşa ile Mekke Emiri Şerif Avnürrefik Paşa meseleyi devlet işi sayarak bazı tedbirler almağa başladılar, ve Türkiye murahhaslarının konferansta vadettikleri ıslahatı kısmen başardılar.

Yapılacak işler o kadar çoktu ki hükümette bunları tamamiyle yapamadı. Meslâ fakir hacıların iskânları için taahhut olunan misafirhaneyi yaptılar. Ancak hastahaneleri yapmadılar. Halbuki oralarda hastahane ihtiyacı genişti. Mekke'de evkafa ait küçük bir hastahane vardı. Bu hastahane Mekkenin en kalabalık bir merkezinde ve sıhhi şartlardardan tamamiyle mahrum bulunan bir harabe halinde idi. Hiç bir sıhhat ihtiyacına karşılık olamazdı Ciddedeki belediye hastahanesi ise insanları tiksindirecek kadar pis ve iptidaî idi. Bir ecnebi konsolosu burası için şöyle diyordu:

— « Cidde hastahanesi ahşaptan yapılmış âdi bir salaştan ibarettir. Burada yatak yoktur. Yatak yerine duvar kenarına uzatılmış tahta

kerevetler vardır ki hastalar bunların üstüne uzanarak yatarlar. Kerevetlerde birer sıra delik vardır ki hastalar hacetlerini defederken bu deliklerden istifade ederler, pislikler kerevetin altına akmaktadır. Hastahanedeki hastabakıcı da yoktur, hizmetçi de. Burası âdi bir mezbeledir. Hastalar yemeksiz, ilâçsız ve bakımsızdırlar...».

Bu konsolos tasvirini vesikalandırmak için orasının bir de resmini alarak durumu şu tarzda tesbit etmiştir:

Yanyana bulunan altı kerevetin üstüne hastalar sıralanmışlardır. Ötede bir gün evvel ölmüş bir cenaze görülmektedir, ki onun da üstünü sinekler kaplamıştır. Kerevetin altında insan pisliği kümelenmiştir.

Bununla beraber hükümet Hicazda hastahane binası yapmak istemişse de yine garip bir tarzda hareket etmiştir. Âdi malzeme ile hastahane binası kurmak mümkün olduğu halde, sırf gösteriş yapmış olmak için, Almanya'ya barakalar ısmarlamıştır. Her bir hastane için sekizer baraka getirmiştir. Bu barakalarda yüzer hasta yatırılacaktı.

Avrupalılar Mekke ve civarındaki fenalıkların fakir hacılar yüzünden hasıl olduğunu anlamış buldukları için Paris konferansında Türkiyeye bir teklif yaparak parası olmıyanların buralara gelmelerine mâni olunmasını istemişlerdir. Fakat Türkiye baş murahhası bulunan Turhan Paşa (Hac erkânı asliyei islâmiyeden biridir) diyerek bu teklifi kabul etmemiştir.

* * *

Koleranın bulaşması hakkında o zamanlara kadar Avrupada dahi henüz müsbet bir bilgi yoktu. 1893 te Almanya'da Dresten şehrinde toplanan konferansta koleranın bir memlekete sokulmaması için ciddî ve hakikî olarak ne gibi tedbirlere başvurulması lâzım geleceği hakkında açılan münakaşa bunu göstermişti.

Bu konferansta bulaşma yollarının ve vasıtalarının gemiler mi, ticaret eşyası mı, yahut yolcular mı olduğu hakkında pek çok şeyler söylenmişti.

Hele 1894 te Pariste toplanan diğer bir sıhhiye konferansı Avrupayı doğu tarafından gelen bulaşık ve salgın hastalıklardan korumak için pek mütenevvi tedbirler düşündü. Bunda da katî bir karar verilmedi. Koleranın Hamburgda da görülmesi dikkati büsbütün başka istikamete çekti. Hastalığın Avrupaya iki yoldan geldiği kanaati kuvvetlendi. İran ve Rusya yolları bulaşık hastalıkların atladıkları istikametler olmakla beraber asıl önemli yolun kızıl deniz olduğu hakkındaki kanaatler kuvvet buldu. Kamaran, Ebu Esat tahaffuzhanelerinin kuvvetlendirilmesi, Basra körfezine ayrı bir tahaffuzhane yapmak gibi tedbirlerin lüzumu Hamburg kolerasından sonra anlaşıldı.

1897 de Venedik'te kurulan ayrı bir konferans için Türkiye Doktor Kozzonis, Doktor O. Vitolis, Doktor Mahmut Hakkı Beylerden mürekkep murahhas heyetini yolladı [1].

Bu konferans yine hac meselesini kurtarmak üzere toplanmıştı. İtalya delegesi olan Mr. Foa bu defa dahi hac işleri üzerinde durmuş ve (Basra körfezini himaye etmek) diye bir tez sahibi olarak ortaya çıkmıştı. Vebanın yatağı haline gelen şark memleketleri için dikkat uyandırmak üzere didiniyordu. Türkiye birinci murahhası olan Dr. Kozzonis onun şiddetli sözlerine müdahale ederek Mısır ve İran gibi Türkiyenin de şark memleketlerinden olduğunu, fakat buralarının da şark tarafı olan yerler bulunduğunu söyledi. Blhassa son veba salgısının beş ay evvelinden beri Bombay'da görülmekte olduğunu ve bu hastalığın oraya Hong-Kong'dan geldiğini, Bilucistanda da geniş tahribat yaparak İrana atladığını izah etti. Türkiyenin hastalığın asıl yataklarından biri olduğu zihniyeti üzerinde durarak Avrupanın olduğu gibi Türkiyenin de bu hastalığı şarktan aldığını anlattı. Sonra da İtalya murahhasının işaret ettiği Basra körfezi meselesini münakaşa ederek Avrupa ile Türkiyenin durumlarındaki benzerliği aydınlattı. Avrupayı korur iken Türkiyeyi de korumak lâzım geldiğinin kabulünü istedi.

Dr. Kozzonis Türkiyeyi mesul mevkide göstermeyi âdet edinmiş olan İtalya delegesine güzel bir harşılık verdi: Türkiyede karantina işlerinin hükûmette olmayıp Avrupalılar elinde bulunduğunu söyliyerek, eğer Türkiyede sıhhat işlerinin yolunda gitmediği bir hakikat ise buna sebep Türkiyenin beceriksizliği olmayıp bu işleri ellerinde bulunduran ve Türk hükûmetine istediğini kabul ettiren Avrupalı hekimleri itham etmek lâzım geldiğini ilâve etti.

Nihayet Osmanlı mümessili 1868 kararnamesini muhafazada ısrar etti.

Bu konferansa iştirak eden Bulgar murahhası da Türk tezini teyit etti. Bulgaristandan hac etmek üzere Mekkeye giden Türklerin Bombaydan yani bulaşık memleketlerden gelen hacılarla teması neticesinde hastalandıklarını izah etti. Bulgar delegesi veba salgınına geçerek bu hastalığın Bulgaristana Küçük Asyadan değil, hacılar vasıtasıyla daha uzak yerlerden bulaştığında ısrar etti.

Osmanlı delegesi Doktor Kozzonis Venedik konferansında tarizlere meydan vermeden Türk devletinin yerli hacılar için muktedir olduğu bütün işleri muvaffakiyetle yaptığını, asıl mücadele vazifesinin İngiliz-

[1] Conférence sanitaire international de Venise, Rome, 1877.

tereye teveccüh edip Hintli hacılar üzerinde tedbirli davranmasını bütün Avrupayı ve bu arada Türkiyeyi bulaşık hastalıklardan kurtarabileceğini ilâve etmesiyle mühim bir muvaffakiyet kazandı.

Bu hâdisе Osmanlı Türkiyesinin verdiği sıhhat kapitülâsyonunda biricik kazancını teşkil etmektedir.

Bundan sonra vaziyette Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmeti zamanına kadar görülen değişiklik (Meclisi Umuru Sıhhiye) nin Türk nüfuzunu daima uzaklaştırıcı hareketleriyle geçmiştir. Öyle bir durum hasıl olmuştur ki hudutlarımızda ve sahillerimizde sıhhat işlerinde hiç hükmümüz ve nüfuzumuz kalmamıştı. Osmanlılar devrinde esasen umum sıhhat işleri kabineye dahil olmayan ve dahiliye nazırlığının kadrosunda bir (müdüriyeti umumiye) halinde çalışan tâli bir teşekkül olduğu için bunun büyük bir nüfuzu da yoktu. Kıyılarımızın ve sınırlarımızın sıhhat işleri üzerinde çalışan (Meclisi Umuru Sıhhiye) ise (Sıhhiye Müdüriyeti Umumiyesi) ni tanımıyordu. Osmanlı kabinesindeki Dahiliye Nazırı memleket sıhhat işlerini çevirmekte bulunduğu gibi, Hariciye Nazırı da hudut ve sahillerimize bakan ve çoğu ecnebi doktorlardan mürekkep bulunan bu (Meclisi Umuru Sıhhiye) ye şeklen reislik ediyordu. Son zamanlarda bu mecliste yalnız iki Türk aza vardı. Bunların yanında ise on dört devletin tayin ettiği birer aza daha vardı ki memleketin sınır ve kıyılarındaki sağlık işlerine, yani asıl sağlık işlerine bunların teşkil ettikleri meclis hâkimidi [1].

Ecnebilere müteşekkil sıhhiye meclisinin teşkilâtı ayrı olduğu gibi, karantinalar, buralarda çalışan doktorlar, karantina memurları da kendilerine bağlı idi. Varidatları çok idi, bu varidat yine kendi meclisleri tarafından idare olunurdu. Vaktiyle karantina teşkil olunurken mütehassısımız olmaması yüzünden Avrupadan getirdiğimiz ve Türk memuru olarak kullanılmak istediğimiz hekimler yavaş yavaş devletin idaresinden ayrı bir idare kurmuşlardı. Artık onun üzerinde devlet dahi müessir olamıyordu. Dolgun bir kasa oradakilere muhitlerine nisbetle ehemmiyetli bir refah temin ediyordu.

İlim bahsine gelince: Karantina idaresi teessüs ediyorken, Türkiye Tıbbiye mektebi henüz iptidai ve teşekkül halinde olduğu için o vakitler bu işde çalışabilecek kudrette hekim bulunamamasına karşı şimdi artık aradan seksen beş sene geçmiş ve bu esnada Türk hekimliği her türlü sıhhat işlerini başaracak kadar yükselmişti. Büyük

[1] Lozan muahedesi — M. Cemil, cilt: 2

harpte en müşkil şartlar içinde kalan Türk hekimi büyük salgınları yenecek kudreti göstermişti. O kadar ki Türk ordusunda, bu harpte, görülen tifo vakaları garbin müterakkî ordularından meselâ Fransa ordusundaki tifo vakalarile mukayese olunduğu takdirde çıkacak netice Türk hekimlerinin lehine olurdu.

Umumî idaresi ecnebi hekimler elinde bulunan ve bu hekimlerin nüfuzu altında çalışan tahaffuzhanelerdeki hekimler arasında dahi Türk hekimleri kendini gösteriyordu. Büyük harpten evvel Babülmendep'teki tahaffuzhanede çalışan ecnebi hekimleri içinde Türk doktoru Hamdi Suat [1] ayarında kimse yoktu.

Biz talebe bulunduğumuz esnada Türkiye arazisi dahilindeki karantina merkezlerinde çalışmak üzere garpten gelen hekimlerin vermeğe mecbur oldukları kollokyom imtihanlarını hazırlamak için Tıp Fakültesi lâboratuarlarında çalıştıkları gönlerde bunların zeki Türk talebesi arasında bocaladıklarını görüyorduk. Biz şahsen öyle karantina hekimi namzeti gördük ki Tıp Fakültemizin ijyen lâboratuarında aramızda eğlence vesilesi teşkil etmiştir. Garplı devletler Türkiyeye ancak umumî talimatları anlıyacak ve basit işler görebilecek değerde Doktor gönderiyordu. Ecnebi doktorlar arasında bulunan karantina merkezlerinde de Türk lâboratuarlarında hazırlanan aşilar kullanılmakta olduğu için Türkiye artık sıhhi kapitülasyonlardan kendisini uzak bulundurabilirdi.

Esasen Türkler büyük harbin başlangıcında kapitülasyonları kaldırdıktan itibaren geçen seneler esnasında bu işleri yabancı hekimlere muhtaç olmadan daha iyi görmüşlerdi. Artık eskisi gibi yabancıların avdet ederek bu işleri Türklerin ellerinden almağa lüzum yoktu.

İstiklâl harbinden sonra Lozanda toplanacak olan barışma konferansına giden Türk murahhas heyetinin programında memleketimizde filen mevcut olmıyan kapitülasyonların bir muahede şeklinde Avrupalı devletlere kabul ettirilmesi esaslı bir maddeyi teşkil ediyordu.

*
**

Lozanda muhtelif devletlerin murahhasları arasında kapitülasyon bahsi konuşulmak sırası gelince garplıların Türkiyede mevcut olan sıhhat kapitülasyonları da iptidai surette müzakere olunmak üzere tâli komisyona havale edilmişti. Garplı müttefikler kapitülasyonları kurtarmak fikri ile İstanbuldaki büyük sıhhiye meclisi yerine (doktorluk komitesi) kurmak arzusunu göstermişlerdi [2]. Böyle bir teşek-

[1] Anatomi patoloji Profesörü merhum Hamdi Hoca.

[2] Lozan - M. Cemil, cilt : 2

külün Türkiyenin menfaatlerine, devletin hâkimiyetine zarar veren mahiyeti olmadığını söylüyorlardı.

Türkiye elbette evvelce mevcut olan (Meclisi Kebiri Umuru Sıhhiye) ile (doktorluk komitesi) arasında bir fark göremezdi. Eski müessesenin adı değişecek, fakat mahiyeti yine yaşayacaktı.

Mr. Barer durumun bir tarihçesini yaparak Türkiyedeki karantina idaresinin 1839 da Türkiye ve Avrupa menfaatleri için bir anlaşma eseri olduğunu ve müessesenin idamesinde mahzur olmadığını söylüyordu. Onun fikrince bulaşık hastalıklar Avrupaya ancak İskenderiyeden ve boğazlardan girebilirdi. Binaenaleyh Avrupa bunu hayatî bir mesele sayardı.

Yine Mr. Barer'e göre bu işte müttetiklerin istedikleri şey siyasi salâhiyeti ve kapitülasyonlardan çıkma tesirlerle münasebeti olmayacak sırf bir doktorluk komitesi idi. Türkiye bunu reddederse sonu vahim olurdu [1].

Türk murahhasları Mr. Barer'in sıhhat kapitülasyonları bahsinde gösterdiği ısrarlara ve hattâ tehditlere karşı fikrini değiştirmede.

Mesele tâli komisyonun raporu ile yine Lozanda üçüncü komisyona gelerek burada 27/1/1923 te incelenmeğe başlandı. Beş defa toplanan tâli komisyon bütün meselelerde anlaşmış olduğu halde doktorlar komitesi bahsinde anlaşmamıştı. Bu komisyonun fikrinde bir kapitülasyon demek olan sıhhat komitesi mutlak olarak lâzımdı. İngiliz, Fransız, İtalyan murahhasları ağız birliği ile bunda ısrar ettiler. Bütün ısrarlar karşısında Türk Başmurahtası İsmet Paşa (General İsmet İnönü) şu kat'i cevabı verdi: [1]

«1839 senesinde Hindistandan Türkiyeye seyahat eden salgın bir kolera hastalığı Türkiyeyi hudutlarında tedabiri sıhhiye ittihazına ve bu maksatla lâzımgelen hidematın teşkiline iptidar eylemeğe sevketti.

«Fakat Avrupa devletleri gemilerinin muayenesine ancak Türk umuru sıhhiyesine ve mevzuubahs olan kontrola iştirak emrinde haklarını tanımak şartile muvafakat etmek istediklerinden Türkiye, her hükümeti mütemeddinenin ittihazile mükellef olduğu tedabiri insaniyetkâraneyi tatbik etmek üzere Avrupa metalibini kabul etmek mecburiyetinde bulundu. Bu suretle Devleti Osmaniyede bir sıhhat kapitülasyonları usulü teessüs etti. Beyan olduğu veçhile teşekkül eden bu beynelmilel idare, yolunda ifayı vazife etmiyordu. Sanatı tababete bigâne bir çok eşhas etibbanın işgal etmesi lâzım gelen mevkileri almışlardı. Bu eşhas adedile mucip oldukları masarif miktarı pek yük-

[1] Lozan - M. Cemil, cilt : 2

sek idi. Fazla olarak bu idarenin tatbik eylediği usul ve ittihaz ettiği tedabir mer'î ve müstakil olmaktan kalmış usul ve tedabirden ibaret olup ilmi tıbbın terakkiyatı ile aynı seviyede değildi. Bu idarenin nekaisi Cemiyeti Akvamın hıfzıssıhha kalemî tarafından neşrolunan bir raporda kezalik menabii ecnebiyeden sudur eden sair vesaikte teb-yin edilmiştir.

«Bugün (intikal usulü idaresi ve Avrupanın sıhhat işlerine bilamel iştiraki) namlarile yadolan sıhhiye kapitülasyonlarının lüzumunu isbat için Müttelik devletler tarafından dermeyan olunan sebepler şunlardır :

«1. Veba ve koleranın ocağı şarkıdır.

2. Bu hastalıklara hac intişar vasıtası olmaktadır.

3. İstanbul Avrupanın kapısıdır.

4. Sıhhiye memurları cihetinden Türkiye Avrupalılara mühtaçtır.»

İsmet Paşa (General İsmet İnönü) vaziyetin tarihini, mucip sebeplerini ve tariflerini böylece sıraladıktan sonra :

— Bu sebepler esassızdır, zira... diyerek her maddeyi şu aşağıdaki sözlerle tahlil etmekte devam etmişti :

«1, Sâri hastalıkların ocakları ancak Hindistanda, Mısırdaki, Basrada ve Hicazdadır. Şimdi bu yüzden Türkiyeye umuru sıhhiyeye müteallik bir gûna mesuliyet teveccüh edemez.

«2. Hacıların ekseriyeti azimesi Babülmendep - Bahriahmer - Süveyş kanalı tarikini takip eder. Rusya hacılarına gelince: Bunların sıhhi tedbirlerini İstanbulda tatbik edecek yerde Batumda tatbik etmek münasip olur. Zira bu surette Avrupa ile beraber Türkiyenin de vi-kayesine muvaffakiyet elverir.

«3. İstanbulun Avrupanın kapısı olduğu vesilesile Türkiyeyi beynelmil bir idareyi kabule mecbur etmek muvafık mantık olamaz. Zira Avrupanın en büyük ve en mühim kapıları hakikatta Marsilya ve Cenova gibi akdeniz limanlarıdır ki asıl sâri hastalık ocaklarının kapısı olan Süveyş kanalı ile doğrudan doğruya münasebatta bulunurlar.

«4. Türkiye mükemmel sıhhiye memurlarına maliktir. Hemen yüz senelik bir tıp fakültesine de maliktir. Esasen tecrübe ile de sabit olduğu üzere son rubu asır müddetince tahakkuk ettirdiği terakkilerle sabittir ki Avrupanın mümasil fakülteleri seviyesindedir. Türkiye bundan maada birinci derecede seririyatlara, darülistihzarlara ve İstanbulda okuduktan sonra Avrupanın muhtelif Fakültelerinde ve seririyatlara çalışmış doktorlara maliktir. Esasen İstanbul Meclisi kebirî

umuru sıhhiyesi ekseriya Türk laboratuvarlarında ihzar edilmiş aşları istimal etmekte idi.

«Binaenaleyh Türkiye sıhhi müesseselerinden ve doktorlarından dolayı iftihar edebilir.

«Bâlâdaki mûlâhazat İstanbulda beynelmilel bir müessesesi sıhhiyenin vücudü faydadan âri olduğunu isbat eder. Mükemmel bir teşkilâtı sıhhiyeye malik olduğundan Türkiye sıhhiye kapitülasyonlarının kendisi için hassaten müellim olduğu fikrindedir.»

İsmet Paşa (General İsmet İnönü) bütün mucip sebeplerin cevaplarını tefsire tahammül etmiyen açık kelimelerle cevaplandırdı. Türkiyede kendi vatanlarının sıhhi menfaatlerini korumağa muktedir doktorlar bulunduğunu söylemekle beraber bu doktorların yaptıkları vazife ile diğer memleketlere de hizmet etmekte olduklarını aydınlattı. Sıhhiye komitesi diye yabancı doktorlardan mürekkep bir teşekkülün Türk doktorlarının izzeti nefislerini tırmalyacak olan mahiyetini naklettığımız sözlerle bildirdi. Netice şu oldu:

— Türkiye beş sene müddetle, müşavir unvanı ile ve Türk memuru olarak üç Avrudalı doktorun karantina işlerinde çalışmasına müsaade edecektir.

Türkiye kırk iki doktorundan on biri, dört yüz yirmi beş memurundan yarısı Türk olan karantina idaresini, yalnız müşavir kaydile ve beş sene müddetle üç doktorun bulunmasına müsaade edecek şekle koymakla sıhat kapitülasyonlarından kurtulmuş oldu. Hakikaten Lozan muahedenamesinin imzasından beş sene sonra bu beş ecnebî doktor da kadrodan çıkarılarak işler tamamen millileştirildi. Karantina idaresinin ilga edildiği vakit bu idarenin elinde 3,654,895 Türk lirası miktarında büyük bir servet bulunuyordu. Eski karantina doktor, memur ve müstahdemleri bundan (tazminat) diye mühim paralar aldılar. Fakat bundan sonra varidatın fazlası kasada depo edilmekten ziyade sıhhi müesseseler yapılmasına sarfedilmeye başlandı.

Bahsi bitirmeden evvel sıhhi kapitülasyonların Lozan muahadesinde aldığı şekli de bu muahedenameden çıkararak nakletmeği faydalı bularak buna müteallik bir madde ile bir beyannameyi de aynen yazıyoruz:

Madde 117 — Türkiye ile Mekkei Mükerrerme haccına ve Kudüs şerif ziyaretine ve Hicaz şimendiferine nezaret etmekte alâkadar devletler, beynelmilel mukavelâtı sıhhiye ahkâmı mucibince tedabiri mahsusa ittihaz edeceklerdir. İcraatta bir vahdeti tâmmem temini zımında bu devletlerle Türkiye, hac ve ziyaret umuru sıhhiyesinin telif ve tanzimi için bir komisyon teşkil edecekler, bu komisyonda

Türkiye devairi sıhhiyesile, Mısır Bahriye ve karantina sıhhiye meclisi temsil edilmiş olacaktır.

Mezkûr komisyon, arazisinde içtima edeceği devletin evvelce muvafakatini istihsal edecektir.

24 Temmuz 1923 te Lozanda imza olunan beyannamenin metni de şudur :

«Haiz oldukları salâhiyetnameler mucibince hareket eden zirde vazihinülimza Türkiye hükûmetinin beş senelik bir müddet için hududu sıhhiye idaresine müşavir olarak üç mütehasıs Avrupalı tabip tayin edeceğini beyan eder. Bu tabipler Türkiye memuru olacaklar ve Sıhhiye Vekâletine tâbi bulunacaklardır. Etibbayı mumaileyhim Türkiye hükûmetince Cemiyeti akvam hıfzıssıhha encümeni ile beynelmilel umumî hıfzıssıhha idaresi tarafından müştereken tanzim olunan altı esamiyi havi bir cetvel üzerinden intihap olunacaklardır. Bunların maaşları ile diğer şeraiti, tayin ve istihdamları Türkiye hükûmetince karargir olacaktır.

Türkiye idarei sıhhiyesi salifüzzikr üç Avrupalı mütehasısın inzımanı muavenetiyle Türkiye sahil ve hudutlarının hidematı sıhhiyesi teşkilâtını tayin eden bir nizamname vücude getirecektir. İşbu nizamname beynelmilel mukavelâtı sıhhiye ahkâmına ve bogazlara ait kısım için boğazlar usulüne müteallik bugünkü tarih ile mümzî mukavelename ahkâmına tevafuk eyleyecektir.

Türkiye idaresi tarafından istifa olunan rüsumu sıhhiye hasılatı münhasıran Türkiyenin umuru sıhhiyesi ihtiyacatına hasr ve tahsis olunacak ve Sıhhiye Vekâletince bu husus için tanzim edilecek bir mülhak bütçe de münderiç bulunacaktır.

Lozan : 24 Temmuz 1923 tarihinde tanzim edilmiştir.

İmzalar

M. İsmet, Dr. Rıza Nur, Hasan

**

Lozan muahedenamesinin 114 üncü maddesi (*İstanbul meclisi âlii sıhhiyesi lağvolunmuştur, Türkiye savâhıl ve hududunun teşkilâtı sıhhiyesile Türk idaresi vazifedardır.*) şeklinde tespit edildikten sonra artık mesele kalmamak lâzımgelirdi. Fakat bu konferansta tamamiye hallolunamıyarak pürüzlü kalmış bir mesele vardı: Boğazlar üzerine bazı kayıtlar konmuştu.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti muahedenameye imza koyan devletlerin arzularını, münasip zamanında bir yola koymak üzere, kabul etmişti. Bundan dolayı Lozanda yapılan (Boğazlar usulüne dair mukavelename) nin birinci ve altıncı maddeleri de bazı sıhhi kayıtları havi olarak kalmıştı.

Bu maddelerden birincisinde sulh zamanına ait olmak kaydile sancak va hamuleleri ne olursa olsun hastane gemileri, yatlar, balıkçı sefineleri ve askerî olmıyan tayyarelerle birlikte ticaret sefineleri yalnız arsulusal hühümlere tâbi olacaklar ve kılavuzluk, fener, romor-

kör resimleri ve yahut aynı mahiyetteki rüsûm gibi doğrudan doğruya ifa edilen resimlere ait bulunmamak ve Türk hükûmeti tarafından imtiyazı verilmiş idare ve müesseseler tarafından bu hususta kullanılan hukuka hâle gelmemek şartile hiç bir muamele, rüsûm veya mükellefiyet olmaksızın gündüz ve gece seyrü seferlerini tam bir serbestlik içinde yapacaklardı.

Altıncı maddede ise içlerinde veba, kolera, tifüs vukuatı zuhur eden veya yedi günden beri zuhur etmiş olan harp sefineleri ve bunlardan başka bir limanı beş kere yirmi dört saatten az bir zamanda terketmiş bulunan sefineler Boğazları karantina halinde geçmeğe ve Boğazları bulaştırmak ihtimalini bertaraf etmek için lktiza eden vâki tedbirleri sefine vasıtasile ittihaz mecbur olacaklar ve içinde hekim bulunsun veya bulunmasın bütün gemiler yalnız arsulusal kaidelerle mükellef bulunacaklardı. Kezalik Boğazlar limanlarından birine uğrayacak olan harp ve ticaret sefineleri bu limanlarda yine ancak arsulusal kaidelere tâbi olacaklardı.

Bu maddelerde Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetinin arsulusal kaidelere aykırı olmıyan kayıtları dikkate alınmamıştır. Cumhuriyet hükûmeti bu iki maddede yazılı bulunan ve kendi hususiyetlerini gözetmiyen kayıtlardan kurtulmak için daha 24 Temmuz 1923 te bir proje tanzim etmişti. Bu projenin ikinci maddesile sulh zamanında sancak ve yük ne olursa olsun hastane gemileri ile yatların ve balıkçı gemilerinin, ticaret gemilerinin bazı kayıtlar altında serbesçe geçebilecekleri tasrih edilmekle beraber, beşinci maddesi ile bu gemilerin (*Beynelmîlel sıhhî ahkâm çerçevesi dahilinde ve bu hususta Türkiye tarafından ittihaz olunmuş mukarrerata tefikan kontrole tabi*) olmalarını istemişti.

Yukarda zikrolunan Boğazlar mukavelenamesinin altıncı maddesinde yazılı veba, kolera, tifüs gibi üç hastalığa da yeni projede sarı hummayı ve çiçeği ilâve etmişti.

Türkiye Cumhuriyeti arzularına 20 Temmuz 1937 da Montrö'de imza edilen ve Boğazlar rejimini kendi arzumuza göre değiştiren mukavele neticesinde muvaffak oldu. Bu mukavelenin eski Boğazlar mukavelenesindeki sıhhî kayıtları tadil eden ve kalan pürüzleri ortadan kaldıran 3 üncü ve 22 inci maddelerini aynen naklediyoruz:

Madde 3 — Ege denizinden veya Karadenizden Boğazlara dahil olacak her gemi beynelmîlel hükümler çerçevesi dahilinde Türk nizamları ile vazedilmiş olan sıhhî kontrole tabi olmak için Boğazlar methaline yakın bir sıhhat merkezinde tevakkuf edeceklerdir. Temiz patentaları olan ve yahut işbu maddenin ikinci fıkrasındaki hüküm-

lerin şumulüne girmediklerini tasdik eden sıhhi bir beyanname ibraz eyliyen gemiler için bu kontrol gündüz ve gece mümkün olan azamî süratle icra edilecek ve bu gemiler Bogazlardan geçişleri esnasında başka hiçbir tevakkufa mecbur edilmeyeceklerdir.

İçinde veba, kolera, sarıhumma, lekeli humma, veya çiçek vakaları bulunan ve yahut içinde yedi günden az bir zaman evvel o hastalıklar bulunmuş olan gemilerle bulaşık bir limanı beş defa yirmi dört saat-ten az bir zamandan beri terketmiş olan gemiler Türk makamlarının tayin edebilecekleri sıhhat zabıta memurlarını irkâp etmek üzere bundan evvelki fıkrada tasrih edilen sıhhat merkezinde tevakkuf edeceklerdir. Bundan dolayı hiçbir rüsum ve tekâlif alınmıyacak ve sıhhat zabıta memurları Boğazların mahrecinde bir sıhhat merkezinde indirileceklerdir.

Madde 22 — İçinde veba, kolera, sarı humma, lekeli humma veya çiçek vakaları bulunan ve yahut içinde yedi günden az bir zaman evvel bu hastalıklar bulunmuş olan harp gemileri ile beş defa yirmi dört saatten az bir zamandan beri bulaşık bir limanı terketmiş olan harp gemileri Bogazları karantina altında geçecekler ve Boğazların bulaştırılmasına imkân bırakmamak için muktazi tahaffuz tedbirlerini ittihaz etmeğe mecbur olacaklardır.

*
**

Montrö mukavelenamesi esas itibarile Lozanda ilga edilmiş olan sıhhat kapitülasyodlarının pürüzlerini tamamen ortadan kaldırdı.

Dünyanın müterakki memleketlerine benzemek, memleketi korur iken başka âlemleri de düşünmek zihniyeti ile ve çok temiz ve dürüst maksatla teşkil olunan Türkiyedeki karantina idaresinin devlet işlerini müşküllere uğratan bir istiklâl kazandıktan ve Türkiyede devlet nüfuzunu hiçe indiren varlığa senelerce tahammül ettikten sonra bu idare Lozan muahedesile Osmanlı Türkiyesinin tarihine mal edildi ve Montrö mukavelenamesi ile de geriye kalmış olan enkaz temizlenerek Türkiye Cumhuriyeti bu bahiste de kendi kanunlarını hakim kıldı.

TÜRKİYE TARİHİNİN SON 20 YILLIK DEVİRİNE AİT KRONOLOJİ

Birinciteşrin: 1918

14. Ahmet İzzet Paşa kabinesinin teşekkülü. (Dahiliye Fethi, Bahriye Rauf, Hârbiye Cevat) (Rahmi Bey iki defa teşebbüs ettiği halde Franchet d'Espérey ile mülâkata muvaffak olamamış ve İzzet paşaya 10 birinciteşrinde Londrada tavassutu deruhte eden General Townshendi tahliye etmesini teklif etmiştir).

26. Hüseyin Rauf, Reşat Hikmet ve Sadullah'ın (Liverpol) ile Mondrosa vâsıl olmaları.

Mondros Mütarekesi:

30. (Harp Gemisi «Agamemnon»).

(Calthrope- Hüseyin Rauf, Reşat Hikmet, Sadullah).

31. Mustafa Kemal Paşanın Adanada Liman Von Sanders' ten Yıldırım Orduları Grubu başkumandanlığını alması.

Mütarekenin mevkii mer'iyete girişi.

İkinciteşrin: 1918

1. İttihat ve Terakki Cemiyetinin senelik toplantısı. General Cassel Ali İhsan Paşaya :

(VI. Ordu) «İntizamın temini için Musulun işgali için emir aldım» diyor.

2. Sadrazam İzzet Paşanın Mütareke hakkında Vilâyetlere telgrafı.

Enver, Talât ve Cemal Paşaların kaçması.

İngilizlerin Musul üzerine yürüyüşü; (Başkumandan Marshall).

3. İttihat ve Terakkinin Teceddüt ismini alması.

5. Vilson'un 14 maddesinin Müttefikler (İngiliz, Fransız, İtalyan v.s.) tarafından kabulü. (Denizlerin serbestisi ve harp tazminatından vaz geçilmesi müstesna).

6. Meclisi Âyan Reisi Riza'nın, Sultana, Tevfik Paşayı Sadrazam olarak teklif etmesi.

Amiral Dickson'un İzmir Rumlarına Taşkınlıktan çekinmelerini ihtar etmesi.

VI. Mehmet (Vahdettin) Talatın sukutundan Ahmet Rıza'nın Komite azalarının çıkarılarak kabine şeklinin değiştirilmesini teklif etmesi, ve İzzet Paşanın bu teklifi redevlemesi ve 11.10 da istifasını vermesi.

7. Yıldırım orduları Grubu ile VII. ordu karargâhının lağvı. «Müstafa Kemal Paşa Harbiye Nezareti emrine verilmiştir».

İstanbul önünde ilk İngiliz Torpidosu. (Muerphi) İngiliz kontrol komisyonu (Miralay Muerphi) nin Türk Muhribi Basra ile İstanbulu gelişi.

8. Fransız kontrol komisyonunun (Ariane) ile İstanbulu gelişi.

11. Ahmet Tevfik Paşa kabinesi.

(Harbiyeye Abdullah, Bahriyeye Ali Rıza Paşalar)

13. Büyük müttefikler filosu İstanbul önünde.

(Caltherope, Amet, Sforza, Muvakkat Büyük komiserler, İngiliz kıt'aları Başkumandanı Milne). Büyük filo Yunan gemisi (Aweroff ve diğerleriyle beraber 60 harp gemisini ihtiva ediyordu.

Filonun bir kısmı İzmit önünde.

Mütareke Komisyonunun teşkili: (General Vilson, Sefir Galip Kemalî) başlangıçta her hafta münavebe ile Âli komiserlerin içtimaları üç sefarette yapılyordu.

Mustafa Kemal Paşanın İstanbulu muvasalatı.

8. 10. 1918 Yüksek Harp Divanının Franchet d'Espérey'e Trakya kumandanlığının Milne'ye tevdi etmesini emretmesi.

28. 10. 1918 İngiliz kıtaatının Dedeağaca ihracı.

12. 11. 1918 Bir Fransız alayının İstanbulu gelmesi. (Bu alay 1919 da Odesa ve Nikolayefte Yunanlılarla beraber Kızılorduya karşı harp etmişti).

27. İkinciteşrin Milne'nin İstanbulu gelmesi, ve 18 birincikânununda da karargâhını getirmesi.

İngilizler bundan sonra İzmit, Eskişehir, Afyon, Samsun, Merzifon ve Batumu da işgal etmişlerdir.

İtalyanların Konyayı işgali.

8. 2. 1919 Franchet d'Espérey'nin İstanbulda karargâhını kurması.

17. İngilizlerin Baküyü işgalleri. (İkinci defa olarak).

19. Temmuz. 1332 Tarihli Ermeni Patriklik nizamnamesinin lağvı ve 27 ramazan 1279 nizamnamesinin iadesi.

Alman kıt'alarını Kadıköyde ikamete mecbur edilmesi.

18. Tevfik Paşa Kabinesinin programını okuması.

(Lort Curzon Avam Kamarasında Loit Corc'un 5. I. 18 tarihli nutkunu izah ederek Kürt, Arap, Ermeni, Rum ve Yahudileri Türk hakimiyetinden kurtarmayı vadetmesi.

19. Meclisi Mebusanın Kabineye itimat reyi vermesi (26 reye karşı 91 rey, 7 istinkâf).

20. Türk Donanmasının Haliçte ve Yavuz'un İzmitte ihtilâttan men'i.

23. Ermeni mezalimini tetkik için bir Komisyon teşkili (Reis Bitlis valisi Mazhar).

General Franchet d'Espérey'in İstanbul'a girişi. (Patrie vapuru ile Selânikten gelmiş ve 26. 11 de tekrar gitmiştir).

24. Calthorp'un, Allenby'in arzusu ile Osmanlı Hükûmetinden Adananın tahliyesini istemesi.

26. Enver ve Cemal Paşaların muhakemesi için divanıharp teşkili (Ferik Hurşit Paşanın Reisliğinde).

Birincikânun : 1918

2. İzmirde "Müdafaai Hukuku Osmaniye Cemiyeti,"nin teşkili. Damat Ferit'in Âyan Meclisinde Mebusanın feshini istemesi.

Aynı zamanda Edirne'de (Trakya - Paşaeli Hey'eti Osmaniyesi-nin tesisi).

16. "Ermeni mezalimi failleri,"nin takibi hakkında irade.

20. "Sulh ve Selâmeti Osmaniye," Firkasının tesisi. (İsmail Hakkı Paşa Amasya).

Aynı zamanda : "Kilikya Cemiyeti,"nin teşkili (Rifat, Sabık Âyan Reisi).

21. Meclisi Mebusanın dağıtılması.

23. 3 temmuz 1918 e kadar siyasi mücrimler için affı umumî.

24. İzmir önünde ilk Yunan Harp gemisi.

30. Sulh Konferansına Venizelos'un muhtırası.

Klemanso'nun Musul'u Loit Corc'a terketmesi.

İkincikânun : 1919

1. Arap murahhaslarının sulh konferansına muhtırası.

4. İntihabın sulh aktine kadar tehiri.

8. Tehcir cürümleri için hususi divanıharplerin teşkili.

14. Tevfik Paşanın ikinci kabinesi.

(Vekâleten yaver paşa vüruduna kadar Ali Rıza Paşa Harbiye Nazırı, Bahriye Ali Rıza Paşa, Hariciye Mustafa Reşit Paşa, Dahiliye "Vekâleten,, Ahmet İzzet Bey).

18. Versay Sulh Konferansının açılması.

Şubat : 1919

24. Tevfik Paşanın üçüncü kabinesi (Ferit Paşa Harbiye Nazırı).

25. Veliâht Abdülmecit'in Pöti Parizyen gazete muhabiri (Moris Branş) a Fransaya müzaheretini hakkında beyanatı.

Mart : 1919

4. Damat Ferit Paşanın ilk kabinesi.

(Konya valisi Cemal Dahiliye Nazırı, Ali Kemal Maarif Nazırı). Sadrazam'ın tebliği.

"Pontus,, Gazetesinin Trabzon Cümhuriyeti kurulduğunu yazması.

7. Fransa ve İngilterenin tek bir şark siyaseti takibi hakkında (Long - Berenger) anlaşması.

9. Damat Ferit'in müteaddit İttihat Rüesasını veya öyle adettiklerini tevkif ettirmesi (Sait Halim Paşa).

Şühülislâm Musa Kâzım, Halil, Meclisi Âyan Mebusan Reisi Rifat, Fethi (14. 10. 18).

(Şükrü, İbrahim ve Ahmet Nesimi, Celâl Nuri (İleri), Ahmet Emin (Vakit) dahil) 22 İttihatçının tevkifi.

14. İzmirde Yunan ihraç plânı. Loit Corc, Klemanso Orlando ve Wilson tarafından tasvibi (Paris).

Sabık Dahiliye Nazırı Kanbur İzzet'in Nurettin Paşa yerine İzmir valisi olması.

20. Reiscümhur Wilson'un Türkiye hakkındaki gizli muahelelerden haberdar olması ve bir Komisyonun Suriyeye gönderilmesini teklifi.

Nisan : 1919

8. Divanharbin Boğazlıyan kaymakamı ve Yozgat mutasarrıf vekili Kemal hakkındaki idam kararı. (Tehcir ve taktik cürmü dolayısıyla).

13. Ermenilerin Karsı işgali. (Ossebian und Garganoff).

29. İtalyanların Antalyada karaya çıkışı.

30. Mustafa Kemal Paşanın geniş selâhiyetle IX. Ordu Müfettişi oluşu. (III. Kor. «Sivas» ve XV. Kor. «Erzurum»).

Mustafa Kemal Paşanın Samsun ve Havzada IX. Ordu Müfettişi sıfatını ve Amasyadan itibaren de (12. 6. 1919) III. Ordu Müfettişi ünvanını alması.

Mayıs: 1919

7. İtilâf filolarının İzmirde toplanması.

13. İtalyanların Kuşadasını işgali.

14. Amiral Webbi'nin Damat Ferid'e İzmirin Düveli İtilâfiye kıt'aları tarafından işgali hakkında Sulh Konferansı kararını bildirmesi. (Mütarekenin yedinci maddesi);

Buna ait notanın (Caltherope) tarafından İzmir valisine verilmesi.

İkinci nota öğleden sonra: İşgalin Yunanlılar tarafından yapılması.

İzmirde (Metropolit) Chrysostho Emos'un ihtilâlkâr nutku.

(İzmir valisi o zaman İzzet idi.)

XVII. Kor. Ordu kumandanı Ali Nadir Paşa idi.

İzmir önündeki İtilâf devletleri filosunun kumandanı Caltherope).

15. Yunanlıların İzmir işgali. (Aweroff) ve Limnos) harp gemileri, Miralay (Saphiropulos) (Mezalim).

Türk kıt'alarının esir edilmesi.

Dahiliye Nazırının sükûnet tavsiye etmesi.

Saphiropulos'un işgal hakkında beyannamesi.

Yunanlıların fes taşıyanları öldürmesi.

(Midillili Ahmedin verdiği malûmata göre diğer işgal tarihleri şunlardır :

16 — Urla

17 — Çeşme

20 — Torbalı

21 — Menemen

25 — Manisa, Bayındır, Selçuk (Efesos)

27 — Aydın

28 — Tire

29 — Kasaba, Ayvalık

30 — Hacı İlyas civarında çarpışma (İlk kurşun)

6.1 — Ödemiş — 6.3 Nazilli (İtilâf devletlerinin 6.14 tarihli emriyle) 6.19 da tahliye edilmiştir.)

6.4 — Ahmetli, 6.5 Akhisar (6.9 da tahliye edilmiştir).

6.12 — Bergama (6.14 te tahliye, 6.15 te çarpışma)

6.19 — Bergama (İkinci defa) 6.15 Sultanhisar, Karapınar (Aydın) ve Malkaç (Sarayköy) civarında çarpışmalar, 6.26 Erikli üzerine baskın, 6.23 Ahmetli (İkinci defa) 6.25 te tahliye edilmiştir.

7.4 Aydın (30.6.27 tarihli muharebesinden sonra, 6.30 tari-

hinde tahliye). 3.6.20 Bozdağ, 22.6.20 Akhisar (İkinci defa), 23.6.20 Kırkağaç, Havza, Salihli, 25.6.20 Alaşehir.

16. Mustafa Kemal Paşanın Bandırma vapuru ile İstanbulu terketmesi. (Selâmlığı müteakip VI. Sultan Mehmet nezdinde veda kabulünden sonra).

19. Mustafa Kemal Paşanın Samsuna çıkışı.

Damat Ferit Paşanın İkinci kabinesi; Harbiye Nazırı Şevket Turgut Paşa, Dahiliye nazırı Ali Kemal.

Sadrızamın beyannamesi, protesto notasının 15 mayısta tevdi. (Padişahın kalbi titriyor).

Hükûmetin İtalya işgali hakkında mukarrerat ve tebligatı.

Ferit Nafia Nazırı. (Moskova sefiri).

Halide Edibin Türkocağında nutku, Sultanın Talebe Mümessillerini reddi.

20. İzmirin işgali hakkında Ali Nadir Paşanın raporu. Ali Kemal'in Fransız Fevkalâde Komiseri Defrance'den Türkiye için Fransız mandasını recası, Venizelos'un Yunan muhacirlerini iskâna işgale sebep göstermesi.

Kürt Şeyhi Süleymaniyeli Mahmud'un İngiltereye karşı ilk isyanı.

21. Mustafa Kemal Paşa'nın XV. Kor. ile temas etmesi. K. N. (Kâzım Karabekir Erzurum).

Sterghiades: İzmirde Yunan Yüksek Komiseri. (3.9.22) ye kadar.

Mustafa Kemal Paşa'nın Samsunda ikameti.

22 Tevfik ve İzzet Paşaların Meclisi Mahsusu vükelâya memur edilmesi.

(Le temps) da Sykes-Picot muahedesinin intişarı. (Cambon-Grey Notalar teatisi. 9,16.5.16).

Trabzon Divanharbinin vali Cemal Azmiyi tehcir cürmünden dolayı ölümüne mahkûm etmesi. (Gıyaben)

23. Mustafa Kemal Paşanın XX. Kor. ile temas etmesi. K. N. (Ali Fuat Paşa Ankara). (N. 11) - Yunan ileri harekâtının İzmir sancağı hudutlarını aşması.

Fatih camii önünde miting yapılması. (Üstü yazılı siyah bayraklar).

25. Mustafa Kemal Paşanın Samsundan Havzaya gitmesi.

Manisanın Yunanlılar tarafından işgali.

23. Sultanahmet camii önündeki miting, (siyah bayraklar içerisinde Wilson'un 12 maddesi yazılmıştır. Halide Edip nutuk söylemiştir. Esarete karşı and içilmiştir. Bu esnada General Foulon dahi hazır idi).

Serkiyadis Venizelos'un taarruz emrini Miralay Saphiropolos'a tebliğ etmiştir.

25. Sultan Elâziz valisi Ali Galib'i veda etmesi için kabul ediyor.

26. Damat Ferit idaresinde Yıldızda Büyük Meclisi Meşveretin toplanışı.

28. Yunanlılarla Ödemiş civarında ilk çarpışma. (Krş. 28.5.26).

Mustafa Kemal Paşanın Milleti mitinglerle (Tezahürata) çağırması. (N. 14).

62 Türk ricalinin İngilizler tarafından Lemnos'a götürülüşü.

29. Yunanlıların Ayvalığı işgali. (Ali Çetinkaya idaresindeki Türklerle muharebe ederek) Somada bulunan kıtaatın Balıkesire celbi hakkındaki İstanbul kabinesi kararı. (M. Arif sa. 18).

Haziran : 1919

1. Mustafa Kemal Paşanın bütün makamata İstanbuldaki Saltanat Meclisinin hakiki mahiyet ve cereyanını tebliğ etmesi. (Krş. 26. 5. 1919) (Bu meyanda bir Millet Meclisi teşkili ve Türkiyenin İstiklâliyeti tammesinin temini talep edilmiştir). (Vesaik 25).

Mustafa Kemal Paşanın Vilâyatı Şarkiye Müdafai Hukuk Cemiyetinin teminine mütedair sorgusu. (Vesaik 3).

2. İngilizlerin Sivas Vilâyetinin işgalile hükûmeti tehdit etmeleri. (N. 16).

3. Tevcihat: Paris sulh konferansında memaliki osmaniye hakkında düveli itilâfiye murahasalarile müzakerata iştirak ve ol bapta ittihaz olunacak mukarreratı imza eylemek üzere hükûmeti seniyemiz canibinden Sadrazam ve Hariciye Nazırı Âyandan Damat Ferit Paşa ile Sadrı esbak Âyandan Tevfik Paşa Meclisi vükelâ kararile tayin olunmuşlardır (6. 6. Gittiler).

Mustafa Kemal Paşanın şark vilâyetlerinde bir Ermenistan kurulmasına muarız olduğunu beyan etmesi. (Bu Damat Ferit tarafından ortaya konmuştu). Aynı tarzda İngiliz himayesini de redetmesi. (Bu da Hürriyet ve itilâf Reisi Sadık tarafından tecviz edilmişti). (N. 17).

5. Harbiye Nazırı Şevket Turgut'un Mustafa Kemal Paşayı İstanbulla avdete davet etmesi (N. 18).

7. İntihabat hazırlığı için Milli Blok tarafından ikinci Encümenin teşkili. (Krş. 2, Zeyil. 24.2.19).

Celâleddin Arif'in Sultan tarafından kabulü.

10. Denizli heyeti milliyesinin beyannamesi. (M. Arif sa. 21. Krş. 1. Zeyil. 30.5.19).

12. Mustafa Kemal Paşanın Havzadan Amasyaya gitmesi.
15. Yunanlıların Aydını işgal etmeleri. Mustafa Kemal paşanın Diyarbakır valisine şubeler tesisini emretmesi. (Vesaik 9). Akhisarda Reddi ilhak Cemiyetinin tesisi.
16. Ali'nin Yunanlıları Bergamada mağlûp etmesi.
17. Menemende Yunan katliamı.
18. (Müdafai Hukuk ve Reddi ilhak Cemiyetleri)
21. Mustafa Kemal paşanın bir Millet Meclisi, Sıvasta milli bir kongre ve Erzurumda bir şark konferansına çağırması. (Yaveri Cevat Abbas) (N. 19). (Kırş. 16. 2. 25). Sivas ve Erzurum beyannameleri. Vesaik 26. Ankara valisi tarafından Mustafa Kemal Paşanın beyannameyi Dahiliye Nezaretine iblâğı. (Cümhuriyet 4. 10. 1924).
22. II. Ordu Müfettişi Cemal paşanın (Konya) İtalyanların Burduru işgal ettiklerini bildirmesi. (Cümhuriyet 27. 9. 1924).
23. Dahiliye Nazırı Ali Kemal'in gizli emirle valilerin Mustafa Kemal paşa ile münasebetini men'e teşebbüs etmesi. (N. 22) (Kırş. 5. 10. 22).
24. Dahiliye Nazırı Ali Kemal'in «Bizim ümidimiz Paristedir» tarzındaki tamimi.
25. Salihli (Çerkez Etem) civarında çarpışmaların başlaması. (Kırş. 27. 11. 20). Klemanso'nun Versay'da Damat Ferit Paşaya cevap vermesi.
26. Ali Kemal ve Şevket Turgut'un istifa etmeleri. (N. 22. «İstanbul» N. 146). Ali Kemal'in istifası, Vesaik 28. Sivas valisi Reşit paşanın, Mustafa Kemal paşanın azil edilip edilmediği hususunda keyfiyeti Dahiliye Nezaretinden sorması. (Cümhuriyet. 8. 10. 1924).
27. Mustafa Kemal paşanın Sıvasta geçmesi. (N. 23, 24). Kâzım Bey vasıtasile Balıkesirde (Kuvayi Milliye) nin vilâyat kongrelerinin açılması. Mustafa Kemal paşanın Şevket Turgut'a Milli teşkilâtın men'i hakkında şikâyet etmesi. (B. M. M. Zabıt ce. 24. 4. 20).
30. Damat Ferit'in Paris'ten Şevket Turgut'a şu telgrafı göndermesi:
«İngilizler Mustafa Kemal paşadan şikâyetçidirler» (B. M. M. Zabıt Ce. 24. 4. 20).
- Temmuz: 1919**
2. Mustafa Kemal paşanın Erzincanda Sultan tarafından istifa davet edilmesi.

3. Mustafa Kemal paşanın Erzuruma gelmesi. (N. 26) (Onlar Meclisi).

Manda meselesinin tetkikini istiyen Vilson'un arzusu üzerine Türkiye sulhunun müzakeresi hakkında komisyonun içtima etmesi.

4. Damat Ferit'in beyhude (intizardan sonra Paris'i) terketmesi.

VI. Mehmet Vahdettin'in İstanbulda Tahta geçme merasimi. (4. 7. 18).

Ferit Harbiye Nazırı oluyor.

6. Mustafa Kemal paşanın Harbiye Nazırı Feritten Ermeni meselesinin izahını rica etmesi. (B. M. M. Ce. 24. 4. 20).

7. Mustafa Kemal Paşa askerî kumandanların yerlerini yalnız Milli emin halklara vermeğe davet ediyor. (N. 29).

8. III. Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşanın memuriyetine hitam verilmesi. (Sultanın başkâtibi Ali Fuat bunu Mustafa Kemal paşaya haber veriyor). (B. M. M. Ce. 24. 4. 20).

Mustafa Kemal paşanın Sultana ve Harbiye Nazırına kendi isteğiyle ordudan çıktığını bildirmesi. (N. 28). Harbiye Nazırı Ferit Çinede 57. inci fırka kumandanı Mehmet Şefik'e İstanbul kabinesinin Milli Teşkilâtın men'i hakkındaki kararını tebliği. (Ahmet sa. 92).

9. Babıâlinin Diyarbakır valisine Mustafa Kemal paşanın emirlerine inkıyat etmemesini tebliğ etmesi. (Cümhuriyet 15. 10. 1924).

10. Erzurum kongresinin Mustafa Kemal Paşayı reisliğe seçmesi. (N. 38). (Krş. 3. 3. 19).

(Erzurum kongresi birinci riyasetin Mustafa Kemal paşa ve ve ikinci riyasetin de Rauf bey tarafından kabul edilmesini rica etmiştir). Vesaik 36.

12. Balıkesir vilâyet kongresinin kapanması. (Reddi ilhak Cemiyetinin nizamnamesinin kararlaştırılması).

13. Hükûmeti Osmaniyenin şekli kanunisini vücade getiren Kuvayi Selâse fevkında dördüncü bir Kuvai tehde getirilmek suretile tefsir edilmiş olmasından dolayı maznunu aleyhim olup hali firarda bulunan İttihadı Terakki şahsı manevisini temsil eden Merkezi umumî azasından sabık Sadrazam Talât paşa ile sabık Harbiye Nazırı silki askeriden matrut Enver ve Esbak Bahriye Nazırı kezalik silki askeriden matrut Cemal ve Maarif Nazırı Esbakı Doktor Nazımın hukuku medeniyeden ıskatı. (T. 3597).

Talât, Enver, Cemal Paşalarla Dr. Nazım hakkında gıyaben verilen idam kararı.

15. Damat Feridin Paristen İstanbula avdet etmesi.

16. Yüksek meclis Yunan ve İtalyan kıt'aları arasındaki hudut hattını tayin ediyor. (Demarke Tivolime).
19. Yunanlıların Batum kongresi: Pontus meselesi. (N. 387).
20. Damat Feridin Milli Mücadelenin men'i hakkında tamimi.
21. Damat Feridin üçüncü kabinesi (Hariciye Ferit Paşa, Dahiliye Adil, Harbiye Nâzım Paşa, Bahriye Salih Paşa).
23. Mustafa Kemal Paşa tarafından Kanunu esasisinin 2. senei devriyesinde Erzurumda Şarkî Anadolu Milli kongresinin açılması. (Evvelâ 1906 ve sonra 1907 de kararlaştırılmıştır) (N. 38).
29. İtalyan ve Yunan itilâfnamesi. (Tittoni - Venizelos). (Krş. 22. 7. 20). (O. M. 1. 212).
30. Harbiye Nazırı Nâzım Paşanın General Franche d'Espérey'in arzusu üzerine Kâzım Karabekire Mustafa Kemal Paşa ve Refetin tevkifini emretmesi (Mustafa Kemal Paşa bu emri yayıyor). (N. 42).
Balıkesir Reddi ilhak Cemiyetinin kongresi (Ahmet sa. 53).
31. Müttefiklerin Ermenistan için teslihat istikrazı. King-Crane Amerikan komisyonu Suriye ve Filistinde. (İstanbuldan 6. 7).

Ağustos: 1919

1. Ajansın Erzurum kongre heyetinin Vilson'a hitaben neşrettiği muhtırayı menetmesi (Cümhuriyet 21. 10. 1924).
3. Yüksek komiserlerin Babıâliye şu notaları vermesi :
1 — Yunan - İtalyan tahdidi hududuna mütedair nota. (Krş. 16. 7. 19).
2 — İzmir bir heyeti tahkikiye gönderilmesine mütedair nota.
7. Erzurum kongresinin kapanması: «Şarkî Anadolu Müdafaa Hukuk Cemiyeti» nin nizamnamesinin kabulü. (N. 39).
6. Ödemiş-civarındaki muharebat.
8. Mustafa Kemal Paşanın Yunanlılara harp ilân etmesi.
10. Harbiye Nazırı Nâzım Paşanın istifası üzerine Harbiye nezaretine Süleyman Şefik Paşanın tayini.
Sultanın Morning Post mümessiline «Ben her zaman İngiltereye hayranım» demesi.
16. Mustafa Kemal Paşanın Ferit Paşanın Klemanso'dan gördüğü hareketten dolayı kendisine telgraf çekmesi. (N. 43).
19. Binbaşı Brunvt'un vali Reşit Paşayı Sivasın işgalile tehdit etmesi. (N. 46).
21. Mustafa Kemal Paşanın Sivas valisi Reşit Paşaya:
«Bir Fransız binbaşısından korkmayınız, Amerikalılar kongrenin lehtarındırlar» tarzında telgraf çekmesi.

23. Damat Feridin bir sultan kıt'asının Yunan ve milli kıt'alar arasına sokulmasını teklif etmesi. (B. 219).

24. İzmirde Birnhvl, Hare, Bonous, Dall'oliv tahkikat komisyonunun ilk içtimaı. Mustafa Kemal Paşanın Erzurum vilâyetine kongre heyeti temsiliyesinin teşkili hakkında tekiifi. (İkinci Reis Hüseyin Rauf). (N. 40).

Şarkî Anadolu M. H. Cemiyeti heyeti temsiliyesinde (9 kişi) nizamname mucibince Erzurumda ispatıvücut eylemesi. Vesaik 41.

27. Damat Feridin Yunan kıt'alarının diğerk müttefik kıt'alar tarafından değıştirilmesini rica etmesi. (N. 219).

Eylül: 1919

2. Mustafa Kemal Paşanın Sıvasa gelmesi (N. 50) İngilizlerin padişah ile gizli muahedesi. (12. 9).

3. Dahiliye Nazırı Adil ve Harbiye Nazırı Şefik'in Sıvas valisi ve kumandan tayin edilen Ali Galipten kongrenin men'edilmesini istemeleri (İngiliz muhiplerinin) tesisi: Sait Molla, Mr. Frew.

4. Mustafa Kemal Paşa tarafından Sıvas Milli kongresinin açılması.

6. Kongre âzalarının «İttihat ve Terakkinin» tekrar canlanmasına karşı yeminleri.

7. Anadolu ve Rumeli Müdafaai hukuk Cemiyeti nizamnamesinin kabulü. «4 âza ile takviye edilen Hey'eti temsiliye umum vatani temsil etmektedir».

8. Türkiyede bir Amerikan mandası hakkındaki muhtıranın müzakeresi. (Bekir Sami). (Bütün türkiyenin Amerika mandası altına alınması, başkaları meyanında Talât Paşa tarafından dahi terviç edilmiştir. (Bu Paris'teki Amerikan Sulh Hey'etine yazdığı bir mektuptan anlaşılmıştır.)

10. Kürt şeyhi Hacı Bedir Ağadan yardım gören Ali Galip ve İngiliz binbaşısı Nowill'in Malatyada Milli kıt'alar tarafından tevkiften kurtulmaları. Malatyada Bedirhani Ekrem, Kâmıran ve Celâdettin isyanı.

13. Mustafa Kemal Paşanın bütün M. H. Cemiyeti guruplarına Meclis intihabı yapılmasını tebliğ etmesi.

Mustafa Kemal Paşanın bir Millet Meclisinin çağrılmasını talep ve Hey'ti Temsiliyeyi 15. 9. dan itibaren Milletin selâhiyettar makamı olarak ilân etmesi.

Sivasta İradei Milliye gazetesi.

18. Mevkuf Türklerin Lemnos'dan Maltaya nakli;

20. Meb'usan intihabatının bir an önce yapılması için Sultanın Vilâyetlere tamimi ve iradesi.

21. Çerkes Anzavur (Kuvai Muhammediye) nin Balıkesir civarında mücadeleye başlaması.

25. General Sally Clade (Solly Flood) ın Eskişehir kumandanı Atıfın tevkifinden sonra, Ankarada Ali Fuat Paşaya gönderdiği bir heyet vasıtasile, artık ilerde Millî harekete karışmıyacağını vad etmesi.

27. İngilizlerin Merzifon ve Samsunu tahliye etmeleri.

Birinciteşrin : 1919

2. Heyeti Vükelânın tebeddülü. Ferit Paşa kabinesinin istifası, Ali Rıza Paşa kabinesi, (Hariciye Mustafa Reşit Paşa, Harbiye Ferik Cemal Paşa, Bahriye Ferik Salih Paşa, Dahiliye Mehmet Şerif Paşa). Mustafa Kemal Paşanın Hükûmete şart tahtında yardım vadetmesi.

3. Mustafa Kemal Paşanın evvelki kabinenin bütün nazırlarının çekilmesini bütün dairelere milli adamların tayinini talep etmesi.

Franchet d'Esperey'in emrile General Charpinin Garbi Trak yayı Bulgarlara tahliye ettirmek için Gümülcüneye gitmesi. (20 birinciteşrin tarihine kadar bu iş bitirilmiş ve mezkûr mıntaka Yunanlılara teslim edilmiştir.

4. Ali Rıza Paşanın Mustafa Kemal Paşadan, aradaki açıklığın bertaraf edilmesini, rica etmesi. (Mustafa Kemal Paşa kendisine Sivas kararlarını (Misakı Milli) Cemiyetin nizamnamesinden bazı maddeleri bildiriyor).

5. Mustafa Kemal Paşanın Millî hareketin tanınmasını istemesi.

7. Hükûmetin Wilson prensiplerine göre milletin hukuku muhafaza edileceğini söyleyerek intihaba davet beyannamesi. (T. 3665).

15. Rum ve Ermeni Partriklerinin Müttefiklerin bütün Türkiyeyi işgal etmelerini rica etmeleri.

20. Amasyada Mustafa Kemal-Salih Paşa buluşması.

22. Beş Amasya protokolu. (Mustafa Kemal - Sally).

29. Mustafa Kemal Paşanın Sıvası içtima mahalli olarak teklif etmesi. Ve Cemal'e İstanbulun Meclisi meb'usan için gayri muvafık bir mahal olduğunu telgrafla bildirmesi.

İkinciteşrin : 1919

3. Milnenin Yunanlılar ve Türkler arasında ki hudut hattını tayini.

10. Mustafa Kemal Paşanın Meclisi Meb'usanın Ankaraya naklini arzu etmesi.

Âli Şuranın, İzmirin Yunanlılar tarafından işgalini tasdik etmesi.

14. «Türk Dünyası»nın, Mustafa Kemal Paşanın, Fransızların Adanayı işgaline karşı olan, beyanamesini neşretmesi.

16. Sivas kongresinin açılması. Fransızlara karşı mücadeleye karar).

20. Pariste Ermeni - Kürt anlaşması.

29. Sivas kongresinin kapanması: Meclisi Meb'usanın İstanbulda içtimasına muvafakat, Milli Meb'usların Eskişehirde içtiması, Fransızlara karşı Askeri tedabire karar verilmesi.

Birincikânun : 1919

5. Akhisar civarında Tatarlıda muharebeler.

7. İtalyan Yüskek komiseri Maussanın, Babıâliye, Antalyanın, Türkiyenin vikayesi maksadile işgal edildiğini bildirmesi.

27. Mustafa Kemal Paşanın «Heyeti temsiliye» ile Ankaraya gelişi.

Kemal paşanın Ankaraya gelişindeki nutku.

29. Ankarada toplantıya davet.

İkincikânun : 1920

6. Babıâlinin Yüksek komiserlere notası: Bir Devleti muaz zamanın yardımını kabule müheyya.

10. Ankarada Hakimiyeti Milliyenin ilk nüshası.

17. Urfada mücadelenin başlaması. (Fransızlarla)

21. Maraşda Fransızların muhasarası.

İngilizlerin Cemal ve Cavat Paşaların çekilmesini, talebi

28. Misakı Millinin Meclisi Mebusana getirilmesi.

Şubat: 1920

8. Fransızların Ayıntabı tahliye etmeleri.

9. Meclisi Mebusanın kabineye itimad beyanı. Mustafa Kemal paşanın Erzurum Mebusluğunun, tastiki.

Yeni teşekkül eden Ali Rıza paşa kabinesinin programı.

11. Fransızların Maraş tahliye etmesi.

14. Yüksek Meclisin (İtilâf devletlerinin meclisi) İstanbulu şart ile (Bedingungswase) Türkiyeye bırakmağa karar vermesi.

Sadırazamın Valilere tebliğatı: Meclis Mebusandan başka «İradei Milliye» yoktur.

17. Mustafa Kemal Paşanın valilere Milli teşkilâtın takviyesini tavsiye etmesi. (Y. G.) Misakı Milli'nin metni.

23. Yüksek meclisin sultanı İstanbulda bırakmağa karar vermesi.

29. (İkincikânun şubat) Sevr muahedesinin Londrada hazırlanması. (Curzon)

Mart: 1920

3. Anadolu da Ermenilere zulûm yapıldığı takdirde, bildirilmesi hakkındaki telgraf. (Ufak bir hadiseye bile tesadüf edilmediği hakkında, valiliklerden cevaplar).

Yunan ileri harekâti. Ödemiş civarında Bozdağın işgali.

Ali Rıza Paşa kabinesinin istifa etmesi, Rauf ve Ali Rıza Paşanın, müttefik devletlerin şedit notaları üzerine kabinenin 2-3-1920 de istifa ettiğini, Kemal Paşaya bildirmeleri.

Mustafa Kemal Paşanın bu haberi yayması, Sultana Milli bir sadrazamın tayini için rica ve bütün valilere aynı şeyi talep etmelerini tavsiye etmesi. Celâlettin Arifin (Meclisi Meb'usan reisi;) vaziyetin Amerikan komisyonu tarafından tahkikini talep etmesi.

8. Ali Rıza Paşa kabinesinin çekilmesi. Yüksek meclisin İstanbul işgalinin takviyesine karar vermesi.

9. Salih Paşa kabinesinin içtimai ve program işini halli (Felâhı Vatan) gurupu.

10. Curzon'un İstanbulun işgalini Meclisi Meb'usana haber vermesi.

Yüksek komiserlerin, Milli harakâta taraftar Türk meb'uslarının tevkiline, karar vermeleri.

İngiltere mümessili Withall'in Ankarayı terk etmesi.

11. Rauf Beyin Mustafa Kemal Paşaya tevkifat kararını haber vermesi, onun da kendisini Ankaraya çağırması.

(Y. G.) Diktatör Ferit Paşa.

Hindistan Müslümanlarının vaziyeti:

21.9.1919 Luckno konferansında Türkiye lehine tezahürat birincikânun 1919 all İndia Moslem le ague kongresi. (Şevket Ali).

17.2.1920 bu meyanda all İndia Khalifat Caungress kongresinin Türkiye lehindeki beyanatı.

19.3.1920 Mehmet Alinin Loit Corc tarafından kabulü.

11. 5. 1920 Hint müslümanlarının VI. Sultan Mehmede, Mustafa Kemal Paşa lehindeki, telgrafları.

13. 5. 1920 Madrastan Beşinci Kral Jorja çekilen telgrafın The Moslem Atlask ta neşredilmesi.

14. Rum ve Ermenilere karşı katliamın asılsız olduğuna dair Matbuat Müdüriyeti Umumiyesinin tebliği.

15. Genel Vilson tarafından 150 milliyetçi Türkün İstanbulda tevkifi.

16. Yüksek komiserlerin askerî işgal hakkında nota vermeleri. İstanbulun muvakkaten işgali askerî altına alınmış olduğundan herkesin iş ve güçleriyle meşgul olmaları hakkında işgal kuvvetlerinin beyannamesi.

İngilizlerin İstanbulu işgal etmeleri ve Şehzadebaşı baskını. (5 ölü), Manastırlı Hamdinin İstanbul işgalini Ankaraya haber vermesi. General Vilson'un idareî örfiye ilân etmesi. İçtimaların ölüm cezasile men'i.

Mustafa Kemal Paşanın işgali beyannamelerle halka ve Avrupa parlamentolarına bildirilmesi. İngilizleri rehin olarak tevkif ettirmesi (Bu meyanda Lord Curzon'un yeğeni Miralay Ravvlinson da Erzurumda tevkif edilmiştir.)

17. Mustafa Kemal paşanın islâm âlemine hitabı, Valilere beyannamesi. İngilizlerin Afyonkarahisar ve Eskişehirden geri çekilmesi.

18. Meclisi mebusanın sonuncu (24 üncü) içtimaı: Rıza Nur ve Tunalı Hilminin tekliflerinin bilâ itiraz kabulü:

«Meb'usların tevkifine karşı protesto ve sonuna kadar içtima» kararı.

19. Mustafa Kemal paşanın bütün milleti «fevkalâde salâhiyetleri haiz bir meclis» intihabına çağırması.

28. Ayıntabın Fransızlar tarafından işgali.

Nisan : 1920

2. Salih paşa kabinesinin istifa etmesi.

5. Salih paşanın istifası Damat Ferit paşanın kabine teşkili, Heyeti vükelânın tebdili.

8. Torosların Bilemedik civarında Fransızlara karşı mücadele.

9. Ankarada «Anadolu Ajansı» nın tesisi. (H. 20).

10. Urfadan çekilirken Fransızlara hücum edilmesi.

11. Millî Harekât hakkında Damat Ferid'in beyannamesi.

Meclisi meb'usanın feshi hakkında iradei seniye.

13. Bolu - Düzcenin Mustafa Kemal paşaya karşı isyanı.

17. 22: H. Miralay Kâzım (Balıkesir) ve Bekir Samiye (Bursa), Anzavora karşı mücadelede, fevkalâde salâhiyet verilmesi.

18. (Kuvayi İnzibatiye teşkili hakkında kararname.)

Kuvayi İnzibatiye için 125,386 liralık tahsisatın itası hakkında kararname.

San Remo konferansının küşadı. (Sevr muahedesinin takdimi).

19. Mustafa Kemal paşaya karşı Beypazar isyanı.

22. Mustafa kemal paşanın beyannamesi: Bu meclis, bütün mülki ve askerî dairelerin müracaat edecekleri mercidir.

Sulh konferansının Sultanı daveti.

24. üncü fırka kumandanı Mahmud'un Hendekte şahadeti.

23. Ankarada Türkiye Büyük Millet Meclisinin açılması.

Divaniharbi örflerin teşkilât ve vezai fi hakkında kararname.

Büyük Millet Meclisinin teşkilâtı hakkındaki kararı. Hendek isyanı.

24. 18. Nisan. 1336 tarihli Kuvayi İnzibatiye kararnamesinin mevkiî icraya vaz'ı.

Mustafa Kemal Paşanın B. M. M. Reisliğine intihabı 16. 5. 19 danberi olan faaliyeti hakkında mufassal izahatı.

(Padişahın serbest olmadığı müddetçe B. M. M. üzerinde hiçbir nüfuzu olamaz). (B. M. M. İkinci Reisi Celâlettin Arif.)

Koyun vergisinin dört misli olması ğakkında kanun.

25. B. M. M. nin İcrai kuvvet hakkındaki kararı. Sanremoda mandaların taksimi; birleşik hükûmetlere, Ermeni mandasının kabulü hakkında rica.

27. Türkiye için, sulh şartlarına muvaffakatten sonra, Sanremo konferansının kapanması.

29. İhaneti vataniye hakkında kanun 2 (B. M. M. ne mukave-met, ihaneti vataniye telâkki edilmektedir).

İstanbul kararlarının hükümsüzlüğü hakkındaki kanun.

Kuvvayi İnzibatiyeye bir sancak verilmesi ve mezkûr sancağa üçüncü rütbe mecidi nişanı taliki.

Kuvvayi İnzibatiye kararnamesinin 23 Nisan 1920 de mer'iyete gireceği hakkında kararname.

30. B. M. M. Hükûmetinin teşekkülü hakkında Mustafa Kemal Paşanın bütün Avrupa hariciye nezaretlerine sirküleri.

Mayıs: 1620

1. İkinci Askerî Mahkeme Reisi mareşal Kâzım. Sulh Heyetinin İstanbul'u terki.

- Mombelli; İstanbul İtalyan kıt'alarının umum kumandanı.
2. Kanun 3. Kuvveyi icraiye hakkında. (B. M. M Hükûmeti).
3. B. M. M. nin II Kuvveyi icraiye vekilini intihabı. (Hariciye: Bekir Sami, Dahiliye: Cami, Şeriat: Mustafa Fehmi, Müdafaa-i Milliye: Mustafa Fevzi, Erkânıharbiye-i Umumiye: İsmet, Nafia: İsmail Fazıl, Maliye: Hakkı Behiç, Adliye: Celâlettin Arif, Ticaret: Yusuf Kemal, Sıhhiye: Dr. Adnan, Maarif: Rıza Nur). Mareşal Nuri Divanîharp Reisi olmuştur. (Bilâhare Kürt Mustafa Paşa:)
5. Mustafa Kemal Paşa riyasetinde ilk kabinenin içtimaı. Ankara Müftüsü Börekci Zade Mehmet Rifat Efendinin mukabil fetvasının neşri. Konyada bir gizli cemiyetin meydana çıkarılması.
6. Ankara Hükûmetinin, İstanbulla münasebetin men'i hakkındaki, kararname. Anadolu fevkalâde müfettişi umumiliği, vezaif ve selâhiyetine dair kararname.
8. Fransızların Pozanti'yi muhasarası.
9. B. M. M. nin İslâm âlemine beyannamesi.
11. Ankara hey'eti murahhasasının (Bekir Sami, Yusuf Kemal) Moskovaya hareketleri. Sulh şeraitinin Tevfik Paşaya tevdi. (Paris). Anzavur'un Adapazarındaki tecavüzleri.
14. Kenan - Yenihan İsyanı.
17. Pozantıda Fransızlara karşı mücadele başlaması.
19. B. M. M. nin Damat Feridi vatan haini ilânı.
20. Anzavor'un Geyvede mağlûbiyeti. Damat Feridin İzmitte (Halife ordusu) nu teftişi.
21. Sultanahmette, sulh şeriatı aleyhine miting.
22. Mustafa Kemal Paşanın B. M. M. nde sulh şartlarını bildirmesi. B. M. M. nin Damat Feridi Türk tabiyetinden çıkarması.
23. Suphi Paşanın İzmit mıntakasının kumandasını üzerine alması. (Bilâhare Mustafa Kemal Paşaya geçmiştir).
24. B. M. M. nin İstanbul Hükûmeti emirletinin hiç hükmünde olduğunu ilân etmesi. Sultanın, Mustafa Kemal, Kara Vasıf, Ali Fuat paşalar ile Dr. Adnan ve Halide Edip hakkında gıyaben idam kararı.
25. Düzce hâdiseleri.
28. Pozantide Fransız kıt'alarının esir edilmesi. Fransızların Osmaniyeyi işgal etmeleri.

30. Ankarada Türk - Fransız Mütarekesi.

Haziran : 1920

1. Amerika Âyan Meclisinin Ermeni mandasını red etmesi.
3. Çiçerinin Misakı Milliye muvafakatini ilân etmesi.
4. B. M. M. nin sansür hakkındaki kararı. Bolu isyanının bastırılması.

6. Zile isyanı.

Kuvai Milliye namı altında çalıştıklarından dolayı İsmet, Bekir Sami, İsmail Fazil Paşa, Celâlettin Arif, Hamdullah Suphi, Rıza Nur, Yusuf Kemal hakkında İstanbul divanı harbinin gıyabi idam kararı.

7. Kanun 4, Sivas Temyiz mahkemesi hakkında.

9. Şark vilâyetlerinde seferberlik yapılması.

Kâzım Karabekirin Şark cephesi kumandanı olması.

12. Dört kişinin, (Halil İbrahim ve saire) Damat Ferit, Ali Kemal ve Sait Mollanın katli tasavvurundan dolayı İstanbulda idamları.

14. Yozgat isyanı.

18. Zonguldağın gece Fransızlar tarafından işgalinden sonra Türk - Fransız mütarekesinin hitamı.

Ali Fuat Paşanın Garp cephesi Umum kumandanı olması.

19. Yunanlıların taarruz emri alması.

20. Mustafa Kemal Paşanın Çiçerin'e, Türk Delegasyonununun Erzurumda beklediğini, haber vermesi. Hythe de Meclisi Âli; Venizelosun harp pilânını göstermesi ve «Anadoluda asayişin temini» müsaadesini alması.

21. Çivril isyanı.

22. Yunanlıların Milne hattını geçişleri.

23. Boğazlıyan isyanı.

Loit Corc'un Meb'usunda: «Türklerle yapılacak sulhün Vilson'un arzusuna binaen tehir edildiğini» söylemesi.

24. Yunanlıların Alaşehir işgali.

26. Damat Ferid'in Sulh şartlarına karşı mukabil teklifi.

İngilizlerin Mudanya ve Bandırmaya asker çıkarmaları.

30. Yunanlıların Balıkesiri işgali.

İstanbulda mürettep bir fırka teşkili ve Gedikli efradının terdricen terhisi hakkında kararname.

Temmuz : 1920

2. Yunanlıların Bandırma, Kirmasti ve Karacabeyi işgalleri.

5. Beykoz civarında mücadele.
7. Ankara hükümetinin Ermenistana ultimatomu.
8. Yunanlıların Bursayı işgali.

Bursanın sukutu, bunu müteakip Yunanlıların İnegöle kadar ilerlemeleri.

9. İngilizlerin Batumu tahliye etmeleri.
10. Ermeni Lejyonunun Adanaya gitmesi.
Cerebusun Fransızlar tarafından tahliyesi.
16. Yozgat isyanının bastırılması.
18. B. M. M. nin Misakı Milliye yemin etmesi.
19. Batumda Pontos Kongrası.
20. Dahiliye nazırı Reşidin Paristen «Sulhu imzalamadığımız takdirde İstanbulun Yunanlılar tarafından işgali ile tehdit olunuyoruz» maalinde telgraf çekmesi.

25. Bern elçisi Reşat halise salâhiyeti tamme verilmesi.
Yunanlıların Edirneyi işgal etmeleri. (Cafer Tayyar Paşanın 27 de Havza civarında Bostanlıda esir düşmesi).

- B. M. M. nin Batumum Gürcistana teslimini protesto etmesi.
28. İthalât gümrük resminin beş misline çıkarılması hakkında kanun.

31. Damat Ferit kabinesi:
Şeyhülislâm Mustafa Sabri, Bahriye Hamdi, Maarif Hadi, Dahiliye Reşit Mumtaz, Şurayı Devlet Reisi Rıza Tevfik,

Ağustos: 1920

10. Sever sulhunun imzalanması. (8 Muahedename) (Sever Muahedesi yalnız Yunanistan tarafından tasdik edilmiştir).
11. Ahmet Muhtar Paşanın Ankara Hariciye vekili olması.
19. B. M. M. nin Sevr muahedesine taraftar ve imzalamış olanların haini vatan addedilmesine karar vermesi.
20. Hadinin Sulh Muahedesinin aslını Damat Ferid'e vermesi.
Sultan'ın yüksek komiserleri (Diplomatik mümessil) sıfatile kabul etmesi.
29. Yunanlıların Uşağı işgal etmeleri.
30. Katechakis'in; İstanbulda Yunan Askerî Komisyonu reisi olması,

Eylül: 1920

7. Zilenin ikinci isyanı. (N. 282)
11. 1920 Mayıs - Birinci teşrin muvakkat bütçesi hakkında kanun 20.

Kararlar ve İstiklâl mahkemeleri hakkında kanun 21.

14. İçkinin men'i hakkında kanun 22.

13.9 da Mustafa Kemal Paşa tarafından yapılan teşkilâtı esa-siye kanunu müsveddesinin B.M.M. de kıraatı.

26. İstiklâl mahkemelerinin vatan hiyaneti davalarına bakması selâhiyeti hakkında kanun 28.

29. Türk ordusunun Sarıkamışı işgali.

Birinci teşrin : 1920

3. Konya isyanı.

4. İlk Sovyet Delegasyonunun Ankaraya muvasalatı; Ankarada Birinci Sovyet Mümessili Verboff, hâlefi de: Upmal dır.

6. Konya isyanını bastırılması.

7. Ankarada (Resmi Ceride)nin tesisi.

13. B. M. M. nin İstiklâl mahkemelerinin salâhiyetini, harp ihaneti davalarına da tevsi etmesi.

Sovyet Rusyanın Ermenistana oltimatom vermesi.

17. Damat Feridin çekilmesi.

51. Damat Feridin istifasının kabulü ve heyeti vükelânın tebdili.

24. Ali Fuat Paşa tarafından yapılan Gedos hücumu. (Çerkez Ethem ve «Yeşilordu» adlı kıt'alar).

57. Yunanlıların Bursadan ileri harekâtı.

Kıral Aleksandırın Atınada ölümü.

Tevfik Paşa kabinesinin programı.

Yüksek komiserlerin Sultana Sevr Muahedesinin muvakkat tasdikinden dolayı bir protesto notası vermeleri ve Babıâlinin 5.11. tarihinde evvelâ Ankara Hükûmeti ile yapılacak temastan sonra ancak bir karar verileceğini bildirmesi.

27. B. M. M. nin İstanbuldan gelecek başka mebusların kabul edilmemesine karar vermesi (Malta mevkuflarından maada).

30. Türk ordusunun Karsı işgali. 1920 İkinci teşrin - Birinci kânun muvakkat bütçesi hakkında kanun 45. B. M. M. nin İstiklâl mahkemelerini matbuat cürümleri için de selâhiyettar ilân etmesi.

İkinci teşrin : 1920

1. B. M. M. nin Şark Ordusuna teşekkürü.

Sultanın Emvalinin muvakkat idaresi hakkında kanun 46.

Hariciye vekili Muhtar Beyin Ermenistana sulh teklif etmesi.

4. B. M. M. Reisinin (Mustafa Kemal Paşa) vekilleri meclise teklifi hakkına dair kanun 47.

Mustafa Kemal Paşaya bir heyetin gönderilmesi hakkında İstanbul hükûmetinin kararı.

6. Gürcistanın bitarafılık ilân etmesi. Ermenistanın mütareke rica etmesi.

7. Türk ordusunun Gümrüyü (Aleksandropol) işgali.

8. Kâzım Karabekir Paşanın Ermenistana mütareke şeraitini bildirmesi.

Mustafa Kemal Paşanın İsmet Paşaya kumandayı tevdi etmesi. Ermenistanın devletlerden yardım istemesi «Biz yalnız bırakıldık».

9. Franklin - Bouillon'un İstanbulla muvasalatı - B. M. M. nin Diyarbakırda İstiklâl mahkemesi kurması.

10. İsmet Paşanın Bilecikte Umumi kumandayı ele alması.

11. İstanbul - Ankara arasında telgraf muhaberesinin Zonguldak tarikile tekrar temini.

15. B. M. M. nin Pozantide İstiklâl mahkemesi kurması.

18. Türk - Ermeni mütarekesi.

20. Rusyada siyasi mümessillikler ihdası.

B. M. M. nin Ali Fuat Paşayı Moskova Elçisi seçmesi.

Papulas'ın Yunan Umum kumandanı olması.

26. Ermenistan ile sulh müzakeratının başlangıcı.

27. Ethem'in İsmet Paşaya itaatten imtina etmesi.

29. İstiklâl madalyası hakkında kanun 66.

Birinci kânun: 1920

3. Ermenistanla Gümrü (Aleksandropol) sulhu.

İzzet, Salih Paşalar heyetinin İstanbuldan hareket etmesi.

4. Ethem'in Eskişehirden kaçması.

5. Bilecik içtimalı: (Mustafa Kemal Paşa, İzzet - Salih Paşalar).

Ali Fuat Paşanın Moskovaya hareket etmesi.

6. Mustafa Kemal Paşanın İzzet ve Salih Paşaları beraberinde Ankaraya götürmesi.

19. Kral Kostantin'in Atınaya dönüşü.

20. Gazi Antep mahsurlarının huruç teşebbüsü.

24. B. M. M. mümessillerinin Kütahyada Ethem ile müzakeresi.

26. İsmet Paşanın, Ethemin ihaneti hakkında malûmat vermesi.

29. Kütahyanın B. M. M. kıt'aları tarafından işgali, Ethem'in kaçması.

1921 İkinci kânun - Şubat muvakkat bütçesi hakkında kanun 81.

Kütahyanın Fahrettin Paşa tarafından işgali (XII. Kolordu).

30. Mustafa Kemal Paşanın resmi ilânı: Kıtaat toplanmasına yalnız B. M. M. hükümetinin müsaadesile izin vardır.

HABERLER :

TÜRK TARİH KURUMUNUN HAFRİYAT VE İSTİKŞAFLARI

■ Alacahöyük Hafriyatı:

Bu seneki hafriyatın iki gayesi vardır. 1 — 936 da keşfedilen büyük Eti mabedini tamamen açmak, 2 — Bakır devri tabakasında durarak tarihe fevkalâde mühim ve kıymetli belgeler veren kiral mezarlarını yeniden araştırmak.

Hemen dört aydanberi geniş ölçü ve yetesi vesaitle hafriyat yapıldığı halde mabedin ancak bazı depolarla iç avlusu kısmen açılabilmiş, hafriyat alanının garbinde ise istenilen tabakaya inilmiştir. Bulunan Eti mabedinin afenksten itibaren açılan kısmı yüz metre uzunluğundadır. Bu mikyas mabedin büyüklüğü hakkında bir fikir vermiye kâfidir. Sütun kaidelerinin bir çoğu yerinde olmakla beraber Frikyalılar mabette birçok tahribat yapmışlar ve alelade hizmetlerde kullanmışlardır. Mabedin şark tarafında yüksek değerde işçiliğe tanıklık eden mail tarzda, örülü kale duvarı mabetle aynı devirdendir. Tam sfenksli kapıda nihayet bulunarak istikametini değiştirmesi sfenksli Eti kapısının heyeti mecmuasile beraber daha muahhar bir devrede, belki de Etilerin son devrinde yapıldığını göstermiştir.

Eti devrine ait bulunan eserler arasında bakırdan ve 0,35 m. yükseklikte ve bir Eti kilerinde Eti kaplarla birlikte bulunan sifonlu kazanı bilhassa zikredebiliriz. Bunlardan başka yeni ve orijinal Seramik tipleri ve mühürler bulunmuştur. Eti şehrinin adını tanıttak olan tabletlerin mabedin odalarından herhangi birinde çıkması çok muhtemeldir. Bu sır muhakkak bir gün halledilecektir.

Bakır devri mezarları sahasındaki araştırmalar ise henüz devam ettiği için şimdilik birşey söylenemeyecektir.

■ Karaoğlan Höyüğü hafriyatı:

Ankaranın 25-27 kilometre cenubunda bulunan Karaoğlan höyüğü Türk Tarih Kurumu Asbaşkanı Bayan Âfetin bir tetkik seyahatleri esnasında dikkatli bazarlarını çekmiş ve tavsiyeleri üzerine aynı yılın sonbaharında Kurum üyelerinden Arkeolog Remzi Oğuz Arığın idaresinde yapılan ilk hafriyatla burada kalkolitik çağdan Osmanlı devrine kadar yerleşme izleri mevcut olduğu tesbit edilmiştir.

1938 Yılıının haziranında yine Remzi Oğuz Arığın idaresinde burada esash hafriyata başlanmış ve elde edilen neticelerin bir kısmı aynı yılın ağustosunda Kopenhagda toplanan beynelmilel Antropoloji ve Etnoloji kongresine bildirilmiştir. Şu anda hafriyata devam edilmektedir. 20 gün süren 1937 çalışmalarında bir takım

çanak çömlekle medeniyet eşyası bulunmuş ve tasnif te edilmişti. Bunlar ve bu yıl bugüne kadar elde edilmiş olan buluntular sayesinde varılan neticelerden bilhassa şunları kaydedelim :

Höyük, şimdilik en aşağı beş devri müteselsil bir şekilde gösteren ve bilhassa Eti ve Frikyaya çağlarını bütün zenginlikleriyle ihtiva eden yegâne garbi Anadolu istasyonudur ve aynı zamanda Ankaranın yakınında açılan ilk büyük höyüktür.

Şimdiye kadar Etilerden bahsedildiği vakit, bunların «gözlerini daima şarka ve cenuba çevirmiş» oldukları nazarı itibara alınır ve haklarında ona göre hüküm verilerek ancak orta ve cenubi Anadolu'daki yerleri mütalâa olunurdu. Halbuki Karaoğlan, Eti buluntularını ihtiva etmek ve aynı zamanda diğer Eti istasyonlarına nisbetle çok garpte bulunmak itibarıyla, Etilerin menşei ve göç istikametleri hakkında yeni ışıklar vermeğe yardım edeceği kuvvetle umulabilir.

Karaoğlan, Türk Tarih Kurumunun Çankırıkapı ve bilhassa Pazarlıda yaptırdığı hafriyatla Frikyaya hakkında elde edilen bilgileri genişletecek ve teyid edecek mahiyettedir.

■ Pazarlı Hafriyatı :

Türk Tarih Kurumunun 1937 de Pazarlıda yaptırmış olduğu ilk bir sondaj, bu yerin arkeoloji bakımından ehemmiyetli bir istasyon olduğunu göstermişti. Kurum, burada daha geniş mikyasta araştırmalar yapılmasına karar vermiş ve 1938 çalışma yılında bu işin idaresini -sondajı da yapmış olan - Maarif Vekâleti Müzeler ve Antikiteleler Direktörü ve T. T. K. Üyesi Dr. Hâmit Koşaya tevdi etmiştir. 1938 yılında elde edilen ve bu yılın Ağustosunda Zürihte toplanmış olan Tarihi İlimler beynelmîel Kongresine bildirilmiş olan neticeleri aşağıya kısaca yazıyoruz :

Pazarlıda tesbit olunan kültür devirleri şunlardır :

Kalkolitik çağ,

Bakır çağı,

Eti devri,

Frikyaya devri,

Klâsik devir.

Kalkolitik çağ :

Bol keramik bulunmuştur. *Şekilleri* : Meyva tabağı, tabletler, ve kaba süzgeçler.

Renkleri : a) İçi siyah, dışı kırmızının muhtelif nüansları.

b) İçi «chamois», dışı siyahımtırak veya koyu kurşuni.

Bakır çağı :

Keramiği, Alisharın, Ahlatlıbelin ve Alacanın mukabil çanak çömleklerinin aynıdır. Bu çağ, Pazarlı'nın mühim devirlerinden biri değildir.

Eti devri :

Etilerin Pazarlıda esaslı surette yerleşmedikleri anlaşılıyor. Bulunan keramik tamamen monokromdur.

Frikyaya devri :

Pazarlı'nın en ehemmiyetli kültür devridir.

Bulutular :

A) **Mimari bakıyeleri:** Üç mimari tabaka bulunmuştur. Çatıları tuğla kaplı ve dış satırları fevkalâde güzel kabartmalı binalar da vardır. Çivili mozaik (Stiftmozaik) ile örtülmüş bir döşeme bulunmuştur.

B) **Keramik:** Renkiler yekûnun 10 da 9 unu teşkil etmektedir.

I — **Mat renkli:** a) Sâde kırmızı angoplu ve hendesi şekilli parçalar, b) Kırmızı fon üzerine beyaz angoplu ve hendesi şekilli veya kırmızı şeritli ve yahut siyah dairesel ve nihayet nebat ve hayvan motifli parçalar.

II — **Monokrom:** a) İçi ve dışı kırmızı angoplu parçalar, halkavi kaideler, b) İçi ve dışı siyah angoplu parçalar, c) Angopsuz kurşunî parçalar, d) Kurşunî renkte kaba parçalar.

III — **Fayans kaplamalar:** Bunları *şekil itibariyle* şöyle ayırabiliriz:

1) **Kiremitler:** alelâde kiremitler; su olukları, mahyeler.

2) **Cephe kaplamaları:** bazıları kornişlidir, bazılarının da üst tarafı yarım daire şeklinde nihayet bulmaktadır.

Resimleri itibariyle kaplamalar şöyle ayrılabilir :

1) **Muharip resimleri.** Yürüyüş halinde askerler; başlar muayyen fertleri değil, üslûplaştırılmış tipleri tasvir etmektedir.

2) **Aslan ve Boğa mücadelesi.** Üstüste iki seri halinde tasvir edilmiştir.

3) **Grifonlar.** a) Karşı karşıya iki kanatlı grifon; ayaklarının altında bir karaca bulunmaktadır, b) Daha büyük, kanatlı bir grifon, c) Kafası geri bükülmüş grifon.

4) **Dağ keçileri:** Hayat ağacı etrafında şahlanmış vaziyette. Bu kompozisyonun dini fikirlerle ilgili görünen motifleri şüphesiz şarktan gelmiştir. Benzerlerine şimali Suriye ve Anadolu'nun üstüvanevi mühürlerinde ve Telhalaf tezyinatında rasgelinektedir.

5) **Santorlar:** 1937 de bulunan santora, 1938 de bir yenisi inzimam etmiştir. Elinde bir dal tutmaktadır. Bunun, Grek âlemine ait olmıyan ilk santor olması muhtemeldir.

6) **Basit süslü kabartmalar,** dört köşeli sütunlar ve mimari motif bakıyeleri.

IV — **Muhtelif eserler:** Beyaz angoplu bir vazo üzerinde elinde riton tutan bir kadın, bir kepçe (Gordiondaki ve Gazi fidanlığında bulunanın aynı), bir ok ucu, demirden bir bıçak, formlar; kumaşların asılmasına mahsus parçalar, kemikten bir iğne ilâh...

KıAsık devir :

Duvar bakıyeleri ve keramik parçaları bulunmuştur. Ehemmiyetsizdir.

* *

Pazarlı hafriyatı Frikyâ kültürünün bir taraftan Miken kültürü, diğer taraftan da Ön Asyanın eski medeniyetleriyle olan sıkı rabitalarını meydana koymuştur. Muharip resimleri, Miken vazoları üzerinde bulunanlarla Kargamış (Cerablus) daki Eti sonu muhariplerine, güçlükle tefrik edilecek derecede, benzemektedir. Bugüne kadar Santoron bir garp motifli olduğu kanaati mevcuttu. Fakat diğer taraftan hayvan mücadeleleri, hayat ağacı etrafındaki dağ keçileri grifonlar ilâh... Ön Asya ideolojisine uygundurlar.

Frikya kültürünün Pazarlıda ortaya konan bu (garp - şark) ikiliği Frikyahlara irki terekübüne de teşmil olunabilir mi? Bu hususta henüz kat'i bir cevap verilemez. Pazarlı buluntularının Miken ve Frikya arasındaki müteakbil medeniyet münasebetleri ve Mikenlilerin göç yolları hakkında yeni ışıklar vereceği ümit edilebilir.

■ Trakya Hafriyatı:

Türk Tarih Kurumu üyelerinden, İstanbul Müzeleri Yardirektörü Dr. Arif Müfit Mansel tarafından idare olunan bu seneki Trakya hafriyatı, üç muhtelif yerde yapılmıştır. Bu çalışmalar sayesinde Trak Kültürü hakkında mühim ve ilerisi için ümit verici neticeler elde edilmiştir.

1 — Vize höyükleri: a) *A höyüğü*: Bir mezar odası meydana çıkarılmıştır. Odanın bir kenarında yekpare kalker taşından bir lâhit mevcuttur. Lâhdin ve odanın tezyinatı «Trak» üslubundadır. Lâhdin içinde nebati bir maddeden yapılmış bir çelenk, altın yaprak ve aplikler, bir kılıç, dört demir hançer, iki altın yüzük, güzel kabartmaları havi gümüş kadehler vardır. Lâhdin bir ucunda tunçtan bir zırh elbisesiyle gümüş kaplı tunçtan bir miğfer vardır. *Miğfer, peken der bir sanat eseridir.* Ölünün yakılmış olduğu anlaşılmaktadır. Mezar odasında tunçtan daha başka sanat eserleri de vardı. Eserlerin milâttan sonra 1-2 inci asra ait olmaları pek muhtemeldir. Mezarın bir Trak kiralına veyahut bir prens veya bir komutana ait olması lâzımgelmektedir.

e) *B höyüğü*: Tuğla ile örtülü iki mezar bulunmuştur. Bir kadına ait olduğu anlaşılmakta olan birincisinde altın çelenk, altın gerdanlık ilâh... gibi tezyinat ile tunçtan vazolar, ayna, lenger... gibi eserler bulunmuştur. Burada da ölü yakılmıştır. İkinci mezarda iki çocuk heykelciliği vardır. Bu iki mezarın, birinci mezarda yatan Kıral veyahut prensin karısı ile çocuğuna ait olması muhtemeldir.

c) *C höyüğü*: A. da yatan prene ait olması lâzımgelen bir *at*'in külünü muhtevidir.

d) *D höyüğü*: Hiç bir mezara rasgelinmemiştir.

2 — Vize dahilindeki sondajlar: Çömlekçitepe denen yerde büyük bir bina temeline ve sütun bakiyelerine rastgelinmiştir. Bina bakiyelerinin ve bulunan çanak çömleğin üslubundan, bunların milâttan sonra 2-3 üncü asra ait olduğu ve elde edilen bir takım küpten de evvelce belki bir villa olan binanın bir kerre tahrip edildikten sonra bir yağ veya şarap imalâthanesine tahvil olduğu anlaşılmaktadır. Kaledibi denen yerde de büyük bir binanın bakiyeleri ve bilhassa bir kemer ve mermer parçaları elde edilmiştir.

Sondajlarımız buranın Roma zamanında inkişaf halinde olduğunu ve büyük binaları ihtiva ettiğini göstermektedir.

3 — Kırklareli höyüklerindeki araştırmalar: Birincisi 1874 de define aracıları, diğeri 1829 da Ruslar tarafından açılan iki höyüğün (Kristodulos'un eserine müracaat) birincisinde bir koridorla dört köşe bir mezar, ikincisinde ise üstü kubbeli bir mezar meydana çıkarıldıktan maada, sonuncuda ölünün külünün bakiyesi, parlak Yunan keramiği ve sair parçalar bulunmuştur. İkinci

höyükte Trakyada pek ender rastlanan *kubbeli mezarın* çıkması dikkate değer bir keyfiyettir; bunun milâttan önce 4 - 5 inci asırlardan kalmış olması lâzımgelir.

Kırklarelinde hiç dokunulmamış gibi görünen üçüncü bir höyük daha vardır ki, bunu gelecek sene açmak, programımız dahilindedir.

Çankırıkapı hafriyatı:

Türk Tarih kurumunun 1937 yılında üyelerinden Arkeolog Remzi Oğuz Arık'ın riyasetindeki bir heyetle hafriyata başladığı Ankaranın içinde bulunan Çankırıkapı höyüğü üzerinde bu yıl yine kurum adına Ankara Tarih, Dil, Coğrafya Fakültesinin arkeoloji talebesi tarafından 18 temmuz 1938 den 31 ağustos 1938 e kadar, Profesör H. H. Von der Osten'in idaresi altında hafriyat yapılmıştır.

Hafriyatta güdülen gayeler:

1 — Talebeye hafriyatın nasıl yapıldığının pratik olarak gösterilmesi; 2 — Çankırıkapı tepesinin bir arkeolojik muntaka olup olmadığının kat'î surette tesbit edilmesi idi.

Bu gayelerin her ikisine de memnuniyet verici bir şekilde vâsıl olunmuştur.

İlkönce tepenin ortasından cenup kenarına kadar giden bir yarık açılmış ve tepenin hakiki bir höyük değil, üzerinde mahdut adette yaşama tabakası bulunan tabii bir yükseklik olduğu tesbit olunmuştur.

En eski tabaka Firikya devrine aittir. Bu tabakada şehir duvarının bazı kısımları ve küçük evlere ait parçalar meydana çıkarılmıştır.

Bunun hemen üzerinde Roma tabakası bulunmaktadır. Bu tabakaya ait dış kale duvarının parçaları bulunmuştur. Helenistik - Galat devrinden yalnız çanak çömlek parçaları elde edilmiştir. Bu tabakayı takip eden Bizans devrine ait Şehir kale duvarının bazı kısımları meydana çıkarılmıştır.

Selçuk ve Osmanlı devirleri - Bizans kale duvarının dış tarafında olmak üzere - yalnız çanak çömlek vermiştir.

Arkeolog R. Oğuz Arığın 1937 de elde etmiş olduğu neticeler böylece teeyyüt etmiş bulunuyor.

Tam tepenin üzerinde birinci çukuru temdit eden ikinci bir yarık açılmış ve burada muhteşem bir hamam (Term)ın bakiyelerine raslanmıştır. Bu hamam, Anadoluya has bir üslûp ve karakter göstermektedir. 50×60 metrelik bir kısmı meydana çıkarılmış ve dış cephesine henüz raslanılmamış olan bu hamam, bu neviden mevcut yapıların en büyüklerinden ve en iyi bir halde kalmış olanlarından biridir. Burada biri Roma, diğeri Bizans devrine ait olmak üzere asgarî iki yapı devresi tefrik olunabilir. Hamam yapılarının istikameti, Ankara Mabedinden Çankırıkapı tepesine giden muhteşem yolun istikametine tamamen uymaktadır. Bütün tepenin, (bir jimnazı ve bir de tiyatroyu ihtiva etmiş olması muhtemel olan) bu büyük hamamla işgal edilmiş olmasını herhalde kabul etmek icap eder. Esasen mevzuubahs tesisat baş rahip *Iulius Iustus Iunianus* tarafından inşa edildiği bizzce kitaplardan malûmdur. Binanın içinde, mermer heykel, kitabe ve fresk parçaları bulunmuştur. Burada daha fazla çalışıldığı taktirde herhalde kültür tarihi bakımından ehemmiyetli birçok malzeme daha bulunacaktır. Dikkate şayan olan nokta, hamamın muhtelif unsurları malûm olduğu halde, plân ve tanzim tarzının bunlara nazaran büsbütün başka bir bünye arzemesidir.

Çankırıkapı tepesi, hamam dolayısıyla birinci dereceden bir arkeolojik saha addolunabilir.

Hamamda ve birinci yarıktaki, burada zikrolunan buluntulardan maada, sikkeler bulunmuştur. Bunlar arasında, Anadolu'nun Roma ve Bizans devirlerinde kullanılan terra sigillata ile diğer maddelerin tarihini hat'î surette tesbite medar olacak bir grup altın para bulunmaktadır. Bundan maada, mühür taşı parçaları ve mühür taşından yapılmış yüzükler de elde edilmiştir; yüzükler arasında Leda ile Kuhu efsanesini canlandıran bir resmi havi olanı ayrıca zikrolunmağa değer. Ve nihayet, çok miktarda kurşunî renkte Frikya keramiği bulunduğunu da kaydedelim. Hafriyat önümüzdeki yıl devam edilmek üzere bu yıl için tatil edilmiştir.

■ Ankara Mabedi Hafriyatı:

Ankara belediyesi tarafından yanlarındaki binalar istimlak edilmek suretile etrafı açılan Ankara Mabedinde Türk Tarih Kurumu yeni bir hafriyata başlamıştır. Bu hafriyatın gayesi evvelce Krenker ve Schede tarafından yapılan sondajları ikmal etmek ve Mabedin asıl şeklini ve yapıldığı devri tesbit etmektir. Mabet etrafında yapılan araştırmalar, Krenker ve Schede tarafından yapılan sondaj neticesinde Mabedin stylobatlar üzerine kurulduğu hakkında edinilen kanaati teyit etmiştir. Meydana çıkarılan ve mermerle kaplı olduğu anlaşılan bu basamaklar Mabedin azametini büsbütün arttırmaktadır.

Bu sene Amsterdamda toplanan epigrafistler kongresi Mabet etrafında yapılan bu temizleme ve araştırmadan dolayı Türkiye Hükûmetine şükranını bildirmeyi karar altına almıştır.

Ankara belediyesi Mabedi bir park içerisine almayı düşünmekte ve etrafındaki yolları asfalt olarak yeniden yapmakta olduğundan, yeni hafriyatla meydana çıkarılan temellerle birlikte bu güzel Anadolu Mabedi turistik bakımdan da Ankaranın kıymetli bir eseri olacaktır. Hafriyat devam etmektedir.

■ Prehistorik Araştırmalar:

Türk Tarih Kurumu Anadolu'nun - mağara, göl kenarı, nehr gravyeleri ilâh. - gibi prehistorik istasyonlarının tesbit edilmesine ve icabında ilk sondajların yapılmasına karar vermiş ve bu işin bu yıla ait kısmının başarılmasına Türk Tarih Kurumu üyelerinden, profesör Şevket Aziz Kansu'yu tanzim etmiştir. Profesörün başkanlığında 15 Haziran 1938 den 4 Temmuz 1938 e kadar çalışan heyet, *Polatlı, Eskişehir, İnönü* ve *Tuzgölü* civarlarında şu neticeleri elde etmiştir:

İnönünde bulunan iki büyük mağara prehistorik (kalkolitik) devirlerden Osmanlı devrine kadar iskân edilmiştir.

İnönün - Kütahya şosesi üzerinde, Porsuk suyu yanında tetkike değer kaya sığınakları vardır.

Eskişehirde Sakaryanın kollarından Seydi suyu gravyelerile Hamidiye, Mahmudiye, ve Arapören civarındaki gravyelerin sathlarında pek çok miktarda bulunan çakmak taşları içinde tipik aletler vardır; binaenaleyh buralarda prehistorik bir açık hava istasyonunun mevcudiyeti kuvvetle tahmin olunabilir.

Güdül nahiyesinde Kirmir suyu mağaraları klâsik devre aittir; fakat diğer taraftan plâtodaki çakmak taşları dikkat nazarlarını çekmektedirler.

Ankara - Çubuksuyu (Eti yokuşu) gravyeleri bize tekrar zengin bir paleolitik (Levalloisien - Mousterien) endüstri vermiştir. Tuzgölü, paleolitik eserlerin aranması bakımından ehemmiyetli bir mevkidir.

KONGRELER

■ **Kopenhag Beynelmîlel Antropolojik ve Etnolojik İlimler Kongresi: 1-10 ağustos 1938.**

Kırk milletin ve bine yakın âlimin iştirak ettiği bu kongrede Kültür Bakanlığı ve Türk Tarih Kurumu adına Ankara Tarih, Dil ve Coğrafya Fakültesi Antropoloji Profesörü ve Kurumun üyesi Profesör Doktor Şevket Aziz Kansu ile Kültür Bakanlığı arkeoloğu ve Kurumun üyesi Remzi Oğuz Arık bulunmuşlardır. Delegelerimiz beş tebliğ yapmışlardır. Bunların mevzuu antropoloji, prehistuvar ve protohistuvara aittir.

Ku umun Anadoludaki prehistuvar araştırmaları hakkında bir tebliğ yapan Profesör Ş. A. Kansu, bu araştırmalar neticesinde bulunan yeni malzemeyi göstermiş ve arkeolog Remzi Oğuz Arık Kurumun Karaoğlan hafriyatının ilk neticelerini bildirmiştir.

Delegasyonumuz, son prehistorik buluntularla en yeni çanak çömlek buluntularından birer ufak koleksiyonu kongrede teşhir etmiştir.

Büyük takdir ve alâka ile karşılanan tebliğler çok kıymetli mütalâaların ifadesine imkân vermiştir. Delegelerimizin beyanatı münasebetiyle söz alan âlimler arasında bilhassa Oxford üniversitesi Profesörü G. L. Myres, Edimburgh Üniversitesi Profesörü G. Childe, Profesör Burkitt ve Mısır delegesi Dr. Hasan, Türkiyenin beynelmîlel ilme yaptığı yeni ve kıymetli hizmetleri zikrederek ilmin teşekkürlerini Türkiye'ye iblâğ etmelerini, alkışlar arasında, delegelerimizden rica etmişlerdir. Çalışmalarını büyük bir muvaffakiyetle bitiren kongrenin sonunda, 1942 de yapılacak olan gelecek toplantının memleketimizde yapılması keyfiyetinin Türkiye devletinden istizanı Türk delegasyonuna teklif edilmiştir.

■ **Zürih Sekizinci Beynelmîlel Tarihî İlimler Kongresi: 26 ağustos - 4 eylül 1938.**

Üç yüze yakın âlimin bulunduğu bu kongreye Türkiye hükûmeti ve Türk Tarih Kurumu adına Kurumun üyelerinden Profesör Dr. Fuat Köprülü ile Kültür Bakanlığı Antikiteler ve Müzeler Direktörü ve Kurumun üyelerinden Dr. Hâmit Koşay iştirak etmiştir.

On dört seksiyona ayrılmış olan kongrede delegemiz Profesör Dr. Fuat Köprülü, «Orta zaman Türk - İslâm feodalizmi» ve Dr. Hâmit Koşay, «Pazarlıda Türk Tarih Kurumu tarafından yapılan hafriyatın neticeleri» hakkında birer tebliğde bulunmuşlar ve Dr. Hâmit Koşay ayrıca projeksiyonla hafriyatın birçok safhasını ve buluntularını göstermiş ve Pazarlı hafriyatı hakkında evvelce Fransızca olarak bastırıp delegelerimizle birlikte gönderdiğimiz mufassal raporu dağıtmıştır.

Üyelerimizin verdikleri izahat kongreye iştirak edenler tarafından büyük bir alâka ile dinlenmiş ve gösterilen arzu üzerine her iki âlimimiz tarafından şifahî olarak mütemmim malûmat verilmiştir.

Böylece, Kurumun hem tarihi araştırmalarının, hem hafriyatının en yeni neticeleri hakkında beynelmîlel tarih âlemine sarih ve kıymetli malûmat verilmiş ve çalışmalarımız Zürihte takdirle karşılanmıştır.

■ XX inci Beynelmîlel Müsteşrikler Kongresi: 4-10 Eylül 1938.

Enternasyonal Müsteşrikler kongresi XX inci içtimasını bu sene Brüksel'de yaptı. Kongre tarafından vaki olan resmi müracaat üzerine Türkiye Cumhuriyetini ve Türk Tarih Kurumunu temsil etmek üzere üyelerimizden Prof. Dr. Fuad Köprülü seçilmiştir. 4 Eylül 1938 den 10 Eylül tarihine kadar süren kongreye bütün memleketlerden murahaslar gönderilmiş olduğu gibi, birçok âlimler de hnsusi olarak iştirak etmişlerdir. Amerika'dan, Japonya'dan, Çin'den, Hint'ten bile birçok müsteşrikler gelmiştir. Belçika Kralının yüksek himayesi altında bulunan kongrenin şeref komitesinde Belçika Baş vekili ile bazı nazırlar, Akademi ve Üniversite erkânı dahildi. Bu münasebetle birçok resmi kabuller, ziyafetler, küçük gezintiler yapılmış, kongreye karşı büyük bir misafirperverlik gösterilmiştir. Altı yüz kişiden fazla azası olan kongre içtimaları, muhtelif şubelere ayrılmıştı: (1) Ejiptoloji ve Afrikanistik (2) Asiriyooloji (3) Orta Asya (4) Hint (5) Uzak Şark ve İndonezi (6) Semitik diller ve kavimler (7) Ahdi atik ve Yahudilik (8) İslâm (9) Hıristiyan Şark. Tebliğlerin çokluğundan dolayı İslâm şubesi ayrıca iki seksiyona ayrılmıştır.

Murahhasımız tarafından üçüncü Orta Asya şubesinde «Yeni fariside Türk unsurları» adlı bir tebliğde bulunulmuştur. Türkoloji ve İranistikle, İslâm tetkikleriyle alakadar birçok büyük âlimler içtimaa gelmişlerdir. Murahhasımız bu tebliğinde, İslâmiyetten sonra Fars dilinin inkişafı ve Türk - Fars dillerinin müteakabil tesirleri hakkında Dil ve Tarih bakımından izahat verdikten sonra, ne gibi Türk unsurlarının ne gibi tesirler altında ve hangi devirlerden başlayarak Farisiye girdiğini anlatmış, misaller vermiş, ve şimdye kadar Avrupa âlimleri tarafından tamamen ihmâl edilmiş olan bu meselenin gerek Turkoloji, gerek İranistik bakımından ehemmiyetini tebarüz ettirmiştir. Senelerden beri Farisideki bu Türk unsurlarını ihtiva edecek sistematik tarihi bir lûgat hazırlamakta olan Profösör Köprülü'nün bu izahatı, müsteşrikler arasında büyük bir alâka uyandırmış, bu meseleye dair sorulan bazı suallere Profösör tarafından cevaplar verilmiştir. Bu tebliğin metni yakında - icap eden notların ilâvesile- türkçe ve fransızca olarak neşredilecek ve bunun sonuna, hazırlanmakta olan bu lûgattan birkaç nümune de ilâve olunarak, işin mahiyeti bu suretle daha iyi tebarüz ettirilecektir. Murahhasımız bundan başka kongrenin Orta Asya ve İslâm şubelerinin mesaisine iştirak etmiş, birçok tebliğlerin münakaşasında bulunmuş, muhtelif meseleler hakkında dinleyenlerin ve hattâ bazan doğrudan doğruya tebliğ sahiplerinin talepleri üzerine tashih edici ve tamamlayıcı mahiyette malûmat vermiştir. Kongrenin bundan sonraki içtimasını Paris'te yapması hakkında Fransız murahasları tarafından gösterilen arzu, memnuniyetle kabul edilmiştir.

■ XI inci Beynelmîlel Tıp Tarihi Kongresi: 1-14 Eylül 1938.

Zağrep, Belgrad, Saray - Bosna ve Dobrovnikte seyyar bir halde toplanmış olan kongreye Üniversitemizin bir delegasyonu ile birlikte âlimlerimizden bazıları iştirak etmişlerdir.

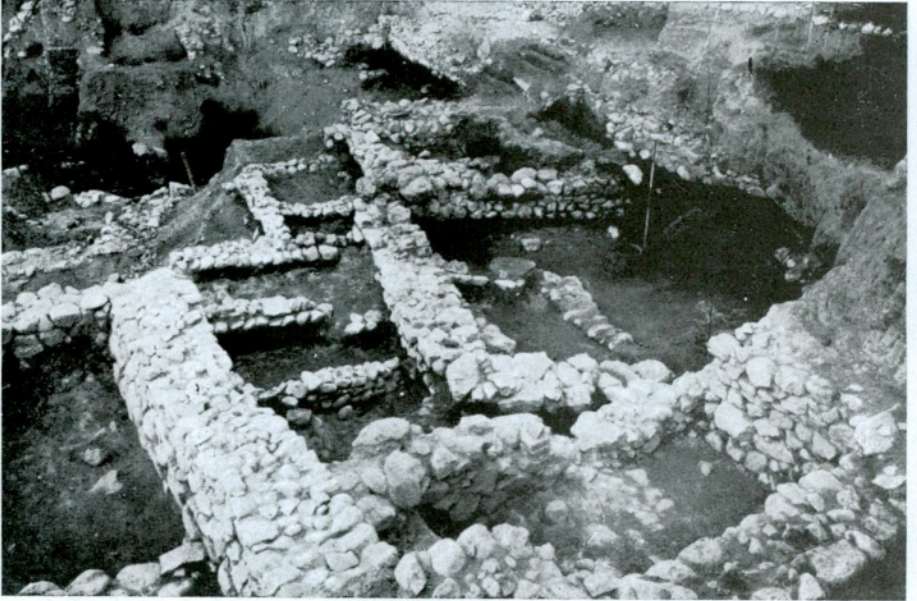
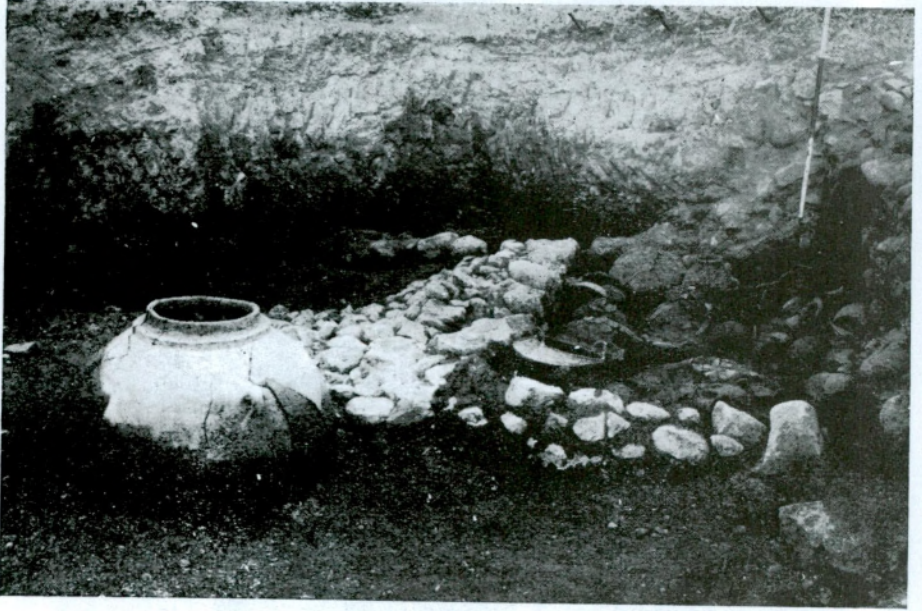
Dr. Süheyl Ünverin idaresinde ve Kurumumuzun koyduğu yeni esaslar çerçevesi içinde çalışan İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsünün çalışmaları ve yayınları büyük takdirle karşılanmış, Beynelmîlel Tıp Tarihi Cemiyetine amblem olarak Enstitünün teklif ettiği şekil kabul olunmuştur.

Türkiyenin Tıp tarihi sahasındaki araştırmaları Yugoslavya Kıral Naibi Altes Prens Pol tarafından kendi himayeleri altına alındığı gibi, Kurum tarafından büyük Türk alim ve hekimi İbni Sinanın 900 üncü yılı dolayısıyla bastırılan kitap sitayişle zikrolunmuş, geçen yıl Kurumumuzun tertip ettiği İbni Sina ihtifaline iştirak etmiş olan, Beynelmülel Tıp Tarihi Cemiyeti Başkanı Profesör Gomolu ile aynı cemiyetin fahri reis ve müessisi Profesör Tricot - Royer intibalarından, Türk Tarih Kurumunun çalışmalarından ve bilhassa çok güzel olan tarih sergisinden takdirkâr bir dille bahsetmişlerdir.

Kongrenin sonlarına doğru, istikbaldeki toplantılardan birinin Türkiyede yapılması samimi surette temenni olunmuştur.

Alaca Höyük hafriyat alanının ve Eti mabedinin garptan görünüşü

Alaca Höyük hafriyatı

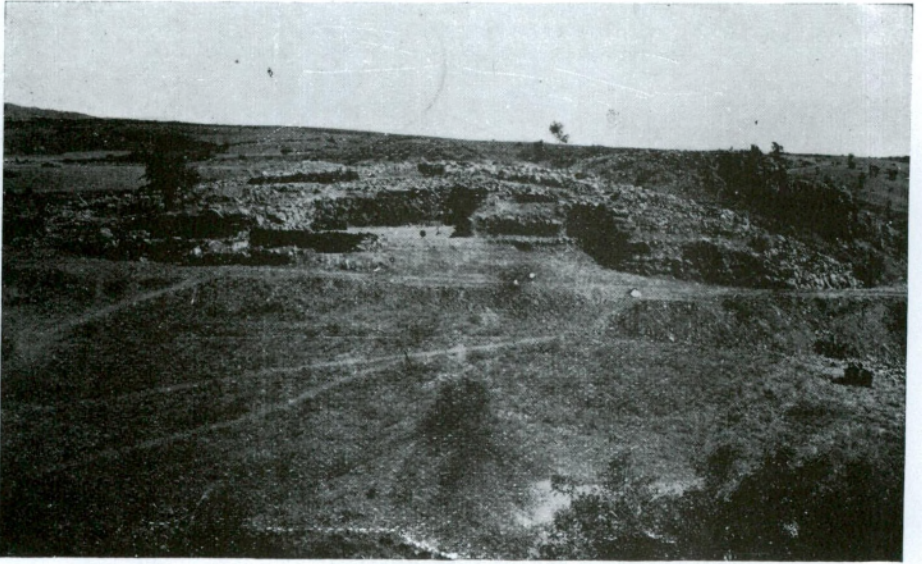
Yukarıda : Eti katında bulunan çanak çömleklerle sifonlu kazan
Aşağıda : Eski Eti ve ilk Bakır devri duvarları

Karaoğlan hafriyatı

Yukarda : Karaoğlan Höyüğü'nün şimali garbiden görünüşü (Sağ köşedeki bayraklı bina Hafriyat heyeti binasıdır)

Aşağıda : Merkez yarmasının şimali garbiden cenubu şarkiye doğru görünüşü
Belleten: C. II

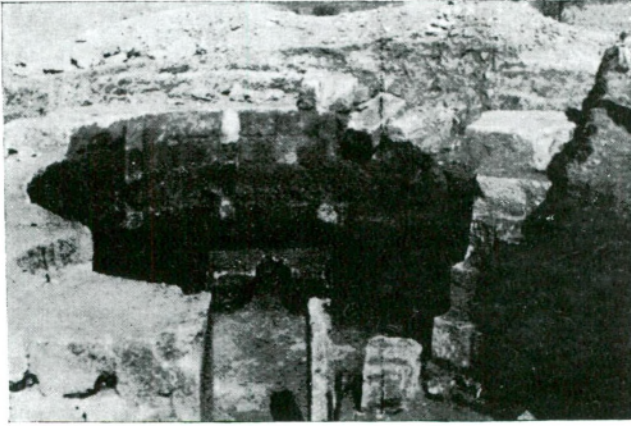
Pazarlı hafriyatı

Yukarda : Hafriyat yerinin şark kısmı
Aşağıda : Hafriyat yerinin cenup kısmı

Trakya hafriyatı

1 — Vize. A Hüyüğünün ortasında bulunmuş olan mezar odası

2 — Kırklareli. Kubbeli mezar

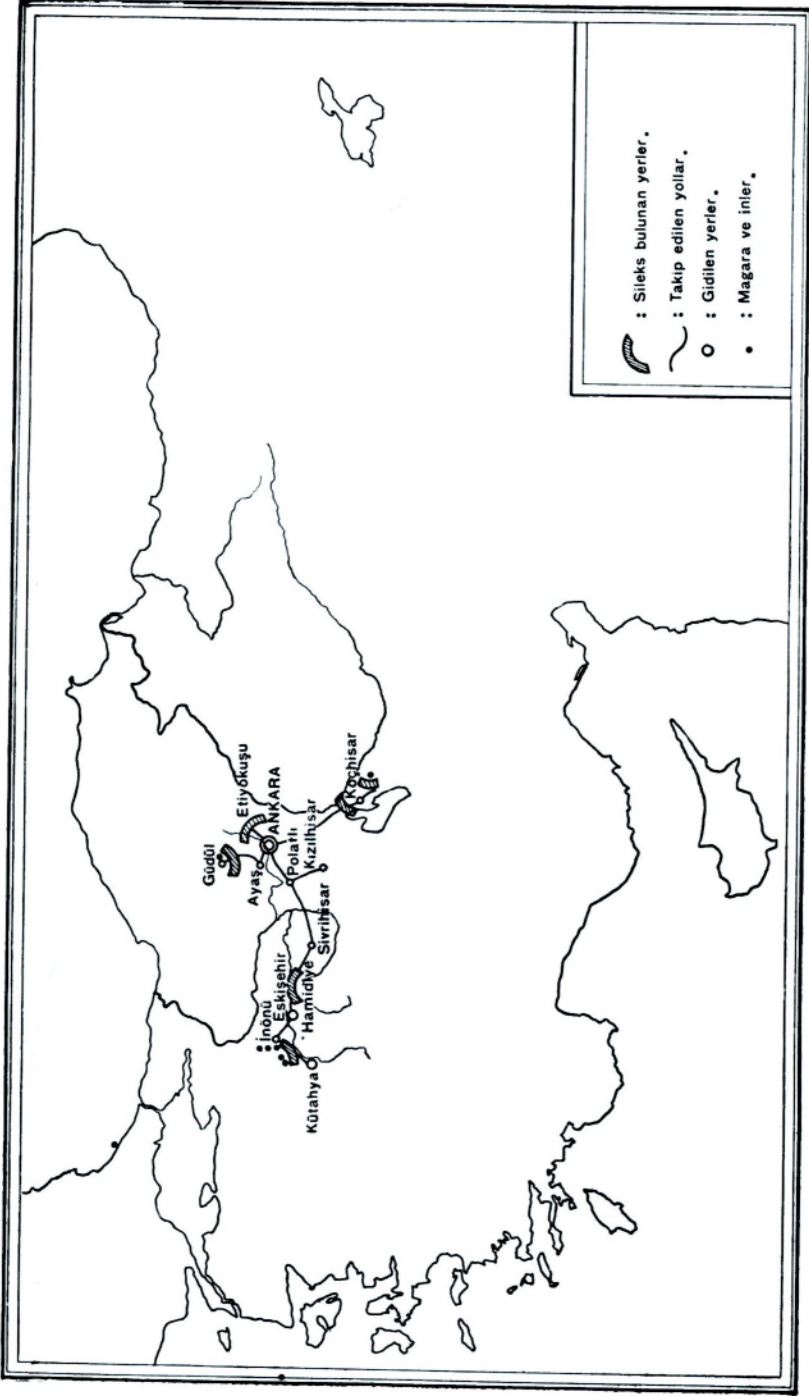
Çankırıkapı hafriyatı

Meydana çıkarılan hamama ait iki resim

Ankara Mabedi hafriyatı

Yukarda : Mabedin ve hafriyat yerinin cenup köşesinden görünüşü
Aşağıda : Hafriyatta meydana çıkarılan temeller

Türk Tarih Kurumu Prehistorik Araştırmalar Heyetinin 1938 yazında gezdiği yerler

İÇİNDEKİLER

	<u>Sahife</u>
<i>Prof. ÂFET</i>	- Türk İstiklâli ve Lozan Muahedesi . . . 277
<i>Prof. ÂFET</i>	- L'indépendance Turque et le traite de Lausanne 293
<i>Prof. HİKMET BAYUR</i>	- Son yirmi beş yıllık tarihimize bakışlar . 309
<i>Prof. Ş. GÜNALTAY</i>	- Türk Tarih tezi hakkındaki intikatların mahiyeti ve tezin kat'i zaferi 337
<i>Prof. İ. H. UZUNÇARŞILI</i>	- Yeni Türk Tarihinde vesikacılık 367
<i>Prof. İ. H. UZUNÇARŞILI</i>	- Tarihte vesikacılığın ehemmiyetine küçük bir misal 373
<i>Prof. YUSUF ZİYA ÖZER</i>	- Cümhuriyette hukuk inkılâbı 379
<i>İHSAN SUNGU</i>	- Tevhidi Tedrisat 397
<i>Prof. MUZAFFER GÖKER</i>	- Türklerde sanayi 433
<i>Dr. O. ŞEVKİ ULUDAĞ</i>	- Son Kapitülâsyonlardan biri: Karantina Türkiye tarihinin son yirmi yıllık devrine ait Kronoloji 469
	Haberler 491

TÜRK TARİH KURUMU NEŞRİYATI

I. SERİ

- No. 1 — *PİRİ REİS* : Amerika haritası
2 — *PİRİ REİS* : Kitabı Bahriye

V. SERİ

- No. 1 — *REMZİ OĞUZ ARIK* : Alacahöyük hafriyatı
1935 raporu (Türkçe ve Fransızca)

VII. SERİ

- No. 1 — *İBNİ SİNA*
3 — *ULUĞ İĞDEMİR* : Kuleli vakası hakkında bir
araştırma

VIII. SERİ

- No. 1 — *ŞEMSEDDİN GÜNALTAY* : Yakın Şark
2 — *İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI* : Anadolu
Beylikleri

Türk Tarih Kurumu neşriyatının umumî satış yeri İstanbul'da, Ankara caddesinde **TÜRK KİTAPÇILIGI LİMİTED ŞİRKETİDİR.**

BELLETEN

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Tome : II

No. 7/8

Juillet - Octobre 1938

ANKARA—IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

1 9 9 4